

K-14038
ПЗД 7674

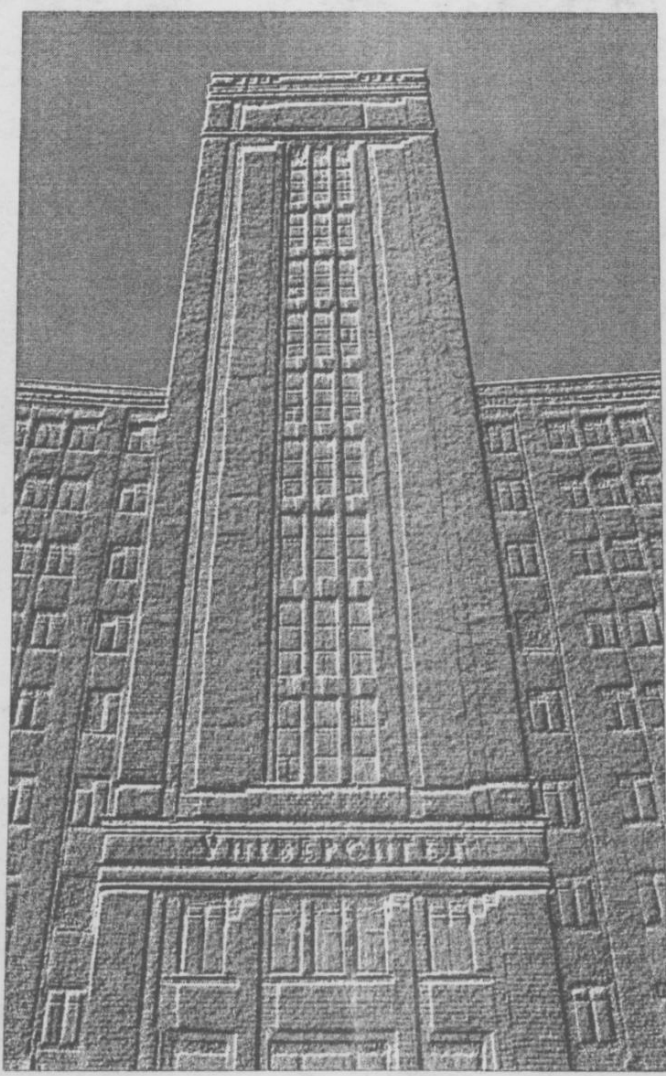
К-14038

О ОСВІТИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

№ 441

ХАРКІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

ISSN 0453-8048
ISSN 0320-8281

ІСТОРІЯ

Випуск 31

Міністерство освіти України

Вісник
Харківського державного університету
№ 441

Засновано в 1964 році

ІСТОРІЯ

Випуск 31

Харків-1999

Збірник наукових статей викладачів і аспірантів історичного факультету ХНУ присвячено актуальним питанням вітчизняної й всесвітньої історії, проблемам історіографії, спеціальних історичних дисциплін та археології.

Вісник започатковує нову рубрику, присвячену 200-річчю Харківського національного університету.

Для фахівців, викладачів, співробітників музеїв, архівів, бібліотек, а також студентів та широкого кола шанувальників історії.

Сборник научных статей преподавателей и аспирантов исторического факультета ХНУ посвящен актуальным вопросам отечественной и всеобщей истории, проблемам историографии, специальных исторических дисциплин и археологии.

Вестник открывает новую рубрику, посвященную 200-летию Харьковского национального университета.

Для специалистов, преподавателей, работников музеев, архивов, библиотек, а также студентов и широкого круга любителей истории.

Редакційна колегія:

канд. іст. наук, доц. *С.І. Посохов* (відп. редактор)

канд. іст. наук, доц. *В.М. Духопельников*

канд. іст. наук, доц. *С.В. Д'ячков* (відп. секретар)

докт. іст. наук, проф. *В.І. Кадеєв*

докт. іст. наук, проф. *В.В. Калініченко*

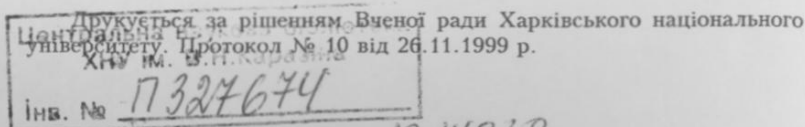
докт. іст. наук, проф. *Б.К. Мигаль*

докт. іст. наук, проф. *В.К. Міхеєв*

докт. іст. наук, проф. *І.К. Рибалка*

докт. іст. наук, доц. *С.Б. Сорочан*

докт. іст. наук, проф. *О.О. Чувпило*

Адреса редакційної колегії:

Україна, 310077 Харків, пл. Свободи 4, Харківський національний університет, історичний факультет

4/34

З М І С Т

АРХЕОЛОГІЯ

<i>Буйнов Ю.В.</i> Об этнокультурных взаимосвязях племен бондарихинской и срубной культур	6
<i>Бакуменко К.И., Дидык В.В., Дудко Д.М.</i>	
«Танцующий» бог восточных славян	17
<i>Тортика А.А.</i> Преодоление водных преград кочевыми народами Евразии I-II тыс. н. э.	32

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ

<i>Нефедов К.Ю.</i> Культ правителя в политической пропаганде Лисимаха	46
<i>Литовченко С.Д.</i> Римская политика в Армении при Августе ..	55
<i>Литовченко В.В.</i> К проблеме возникновения монастырей в Византии в конце IX — начале X вв.	67

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Елкин А.И.</i> Русские солдаты и офицеры, интернированные в лагерях в Польше (1920-1924 гг.)	78
<i>Пахомов В.Ф.</i> Внешняя политика правительства Народного фронта Чили (1938-1941 гг.)	88
<i>Ленько О.В.</i> До питання про вплив марксизму на методологію історичних досліджень Джавахарлала Неру	96
<i>Чувпило О.О.</i> Морально-етичні погляди М.К. Ганді	107

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Логовський І.</i> Робота місцевих органів влади Харківської губернії по боротьбі з пожарами (друга половина XIX ст.)	120
<i>Степаненко Т.Л., Федоренко Л.В.</i> Підготовка вчительських кадрів для земських шкіл (за матеріалами Харківської губернії)	129
<i>Бердута М.З., Солошенко О.М.</i> До питання про національний склад населення Харкова в кінці XIX — на початку XX століть ...	139
<i>Наумов С.О.</i> Нелегальні українські видання початку XX ст. на Лівобережжі (за жандармським документом 1903 р.)	145
<i>Майстренко В.С.</i> Конфліктні ситуації в ході проведення століпінської аграрної реформи в Харківській губернії (1906-1915 рр.)	156

<i>Михайличенко Д.Ю.</i> Законодавче оформлення політики воєнного комунізму, 1919 р.	165
<i>Каніщев Г.Ю.</i> Про державний фінансовий контроль в Харківській губернії в 1920 р.	174
<i>Лантух І.В.</i> Біржі праці як регулятори ринка робочої сили в Україні в роки нової економічної політики	183
<i>Волосник Ю.П.</i> Соціальні витоки нової буржуазії України в роки НЕПу	193
<i>Мещеряков Е.В.</i> Еволюція кадрової політики в міліції УСРСР в 1921-29 гг.	203
<i>Лисенко М.С.</i> Структура технікумів України та зміни в їх мережах в 1922-1930 рр.	214
<i>Скоробогатов А.В.</i> Антибільшовицький табір в окупованому Харкові (1941-1943 рр.)	226
<i>Калініченко В.В.</i> Голод 1946-1947 рр. в Україні: причини та наслідки	236

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

<i>Бакуменко Е.А.</i> Обзор историографических исследований истории земств России	248
<i>Каплин А.Д.</i> Исторические воззрения П.В. Киреевского	259
<i>Рябокобила О.О.</i> Музей Слобідської України як важливий краєзнавчий осередок на Харківщині (1920-1930 роки)	269

ДО 200-РІЧЧЯ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

<i>Чувпило Л.А.</i> Начальный этап истории харьковского университетского востоковедения	279
<i>Лейбфред А.Ю.</i> О первом проекте Харьковского университета и судьбе университетских земель	289

Історичний факультет Харківського державного університету в 1998 році (Хроніка подій)	299
Бібліографія публікацій викладачів історичного факультету ХДУ в 1998 році	301
Наші автори	311
Список скорочень	313

АРХЕОЛОГІЯ

ОБ ЭТНОКУЛЬТУРНЫХ ВЗАИМОСВЯЗЯХ ПЛЕМЕН БОНДАРИХИНСКОЙ И СРУБНОЙ КУЛЬТУР

В вопросе о происхождении бондарихинской культуры большое значение имеет выяснение характера ее этнокультурных взаимосвязей со срубной культурой. Как известно, памятники малобудковско-го типа, составляющие ранний этап бондарихинской культуры, появляются на территории Днепровского Лесостепного Левобережья, в бассейне Северского Донца и в Подонье в самом конце развития срубной культуры [1, с. 6-14]. Считалось, что освоение ее носителями указанных лесостепных регионов произошло в результате вытеснения в XII веке до н. э. местного позднесрубного населения в степи Северного Причерноморья, где при его участии сформировалась белозерская культура [2, с. 151]. Однако в ряде работ указывалось, что в южной части Лесостепи прослеживается непрерывное развитие срубной культуры и в белозерское время, в памятниках которой встречается бондарихинская керамика [3, с. 168-169]. С другой стороны, в бондарихинских комплексах появляется посуда позднесрубного и белозерского облика [4, с. 31-32]. Таким образом был установлен факт наличия этнокультурных контактов между интересующими нас племенами. К сожалению, за констатацией хронологической и отчасти культурной близости между керамикой срубной и бондарихинской культур более глубокие исследования о характере и последствиях этих взаимоотношений не предпринимались. Предлагаемая статья призвана восполнить данный пробел в истории местного населения периода позднего бронзового века.

Для достижения обозначенной цели приведем краткую характеристику срубной культуры на заключительном этапе ее развития. По терминологии Н.Н. Чередниченко он называется младшей позднесрубной ступенью, которая в культурно-хронологическом плане соответствует второму сабастиновскому горизонту Ильичевского поселения и третьему строительному комплексу селища Усово озеро. По абсолютной хронологической шкале этот этап приходится на XIII в. до н.э. [5, с. 107].

Установлено, что позднесрубные племена лесостепной зоны вели оседлый образ жизни, а их хозяйство было земледельческо-скотоводческим при постепенном снижении уровня бронзолитейного про-

изводства и первых попытках добычи и освоения железа. Памятники их культуры представлены открытыми селищами, курганами, грунтовыми могильниками, кладами и медными рудниками.

Этнографические особенности домостроительства сводятся к использованию больших полуземлянок площадью до 150-200 и более квадратных метров, имеющих двускатную крышу, стропила которой опираются на матицы, поддерживаемые двойным рядом столбов, вкопанных вдоль осевого котлована (Усово озеро, Ильичевка, Студенок-6, Любовка). Стены укреплялись дополнительными столбами, расположенными по периметру жилищ. Основным и практически единственным строительным материалом выступает дерево при крайне ограниченном использовании глины. Печи имеют вид открытых очагов — кострищ, расположенных на уровне пола жилищ или в небольших чашевидных углублениях, иногда с обкладкой глиняными вальками. На многих поселениях зафиксированы такие культовые места как зольники, жертвенники — костница и святилища с зооморфными фигурками.

Погребальный обряд в целом сохраняет свои древние традиции. Могильники, как и в раннем периоде, представлены двумя видами: курганными и грунтовыми, содержащими трупоположения (95 %), трупосожжения и биритуальные захоронения [6, с. 15-28].

Преобладают подкурганные погребения при значительном увеличении грунтовых могильников в Среднем Подонцовье [7, с. 80-83]. На основании стратиграфических наблюдений, использования формальных признаков и четко датированных комплексов [8, с. 30-32; 9, с. 23] установлены следующие этносодержащие черты погребений с трупоположениями. Почти все они являются впускными без деревянных конструкций, для костяков присуща сильная скорченность, положение их на левом боку, руки возле лица, ориентация головой в северо-восточном секторе, почти полное отсутствие металла и напутственной пищи, нахождение 1-2 сосудов у головы или ног погребенного.

Трупосожжения в курганах и грунтовых могильниках появляются еще на раннем этапе и связываются с проникновением в срубную среду части населения федоровской группы андроновской культуры [6; 10, с. 172-190; 11, с. 47-56]. По способу захоронения остатков кремации, которая проводилась на стороне, выделяются три обрядовые традиции: размещение праха на дне подкурганной погребальной ямы обычного устройства; помещение остатков кремации в сосудах-урнах; сыпание кальцинированных

костей на дно ямок в сопровождении фрагментов предварительно разбитых сосудов.

В материальной культуре позднесрубного населения прослеживается утрата архаических черт — исчезают острореберные сосуды, веревочный орнамент, меандровый мотив. Среди новаций отметим широкое распространение банок III типа (по классификации С.С. Березанской), появление горшков с налепным валиком под венчиком, мисок, сосудов с ушками, жаровен, многочисленных и разнообразных костяных орудий, что явилось отражением мощного влияния, идущего со стороны сабастиновской культуры [5, с. 114].

К концу XIII века заметно уменьшается плотность заселения позднесрубными племенами лесостепной зоны в междуречье Днепра и Дона. Прекращается жизнь на многих поселениях, на местах которых часто возникают селища и могильники с малобудковско-бондарихинской керамикой (Ницаха, Шилово, Родной край, Большая Даниловка, Безлюдовка, Тимченки-2, Студенок-6, Гомольшанские дачи, Великая Тополяха, Лиманское озеро, Клиновое-1,2, Лиман, Усово озеро и др.) [1, с. 7; 5, с. 107; 12, с. 27-28; 13, с. 17-27; 14, с. 163, 167-168]. Ни на одном из них не зафиксировано следов пожарищ или иных фактов, свидетельствующих о военном нашествии.

Не исключено, что уход части населения срубной культуры из лесостепи связан с изменившимися экологическими условиями. В частности, И.В. Иванов [15, с. 30] на основании палеопочвенных исследований отмечает, что период от 4500 до 3200 г. до н. э. наиболее аридная, засушливая эпоха на Украине за последние 5000 лет. Продуктивность пастбищ в это время уменьшилась по сравнению с атлантическим периодом на 50-60 %, сократились обводненность речных пойм, дебиты воды в колодцах и снизилось ее качество, что привело к ухудшению условий скотоводства и земледелия. Возможно, постоянно накапливавшиеся отрицательные климатические факторы сказались на повышении уровня детской смертности начиная с раннего этапа срубной культуры [16, с. 117].

В то же время имеющиеся данные не позволяют говорить о полном запустении региона накануне появления пришлых бондарихинских племен. В среднем течении Северского Донца жизнь на некоторых позднесрубных поселениях продолжалась и в белозерское время (Ильичевка, Новоселовка-1, Безымянное-2). Здесь же удалось выделить более 20 подкурганных постсабастиновских погребений [17, с. 45]. Эти погребальные памятники являются надежным свидетельством наличия определенного культурного пла-

ста, генетически связанного со срубной культурой. Об установлении связей между ним и бондарихинской культурой можно судить не только по Ильичевскому поселению, но и по селищу у с. Диброва. Здесь на дне жилища обнаружена керамика малобудковско-бондарихинского, позднесрубного и раннечернолесского типов. Я.П. Гершкович датирует этот комплекс временем не позднее XII — нач. XI в. до н.э. [18, с. 58-59].

О сосуществовании бондарихинской и позднесрубной культур также убедительно свидетельствуют материалы из более северных районов лесостепи. По данным стратиграфии, особенностям керамического комплекса, редким находкам бронзовых и железных ножей к позднейшим срубным памятникам относятся поселения Боровское [19, с. 14] и Войновка [20, с. 54] на Осколе, Поляны [21], Гомольшанские дачи [22, с. 94], Таранцево, Голубовка, Веселое-2, Васищево [23, с. 96], Шоссейное [24, с. 138-148] в верховьях Северского Донца и на его притоках, Любовка на р. Мерла в бассейне Ворсклы [21]. В керамике всех указанных памятников имеются ярко выраженные черты срубно-бондарихинских взаимосвязей. Особенно хорошо они проявляются в материалах селищ Любовка и Шоссейное.

На поселении срубной культуры у с. Любовка, раскопанного Б.А. Шрамко в 1974 г., прослеживаются два горизонта — позднесрубный и раннебондарихинский. С верхним горизонтом связано большое жилище полуземляночного типа площадью более 200 м². На его дне собрано большое количество керамики синкретического облика и железный нож с горбатой спинкой, типологически близкий к бронзовым ножам белозерского времени (рис. 1, 1-13).

Поселение Шоссейное отражает процесс переселения части позднесрубного населения из восточных регионов. В наиболее ранних жилищах этого памятника (№ 5, 7), по нашей оценке, найдена керамика идентичная посуде Шиловского поселения из лесостепного Подонья, где по костяному псалию оно датируется XIII-XII вв. до н. э. [25, с. 93]. В этих комплексах еще нет свидетельств контактов с бондарихинской культурой, поэтому их датировка должна ограничиться только XIII в. до н.э. В других жилищах (№ 2-3 из раскопа I, № 4, 6, 8 из раскопа II) весь керамический комплекс носит уже синкретический характер. Позднесрубные горшки украшаются в них «жемчужным» орнаментом, тычковыми и круглоямочными вдавлениями, налепным валиком в сочетании с тычково-ямочными наколами, оттисками зубчатого

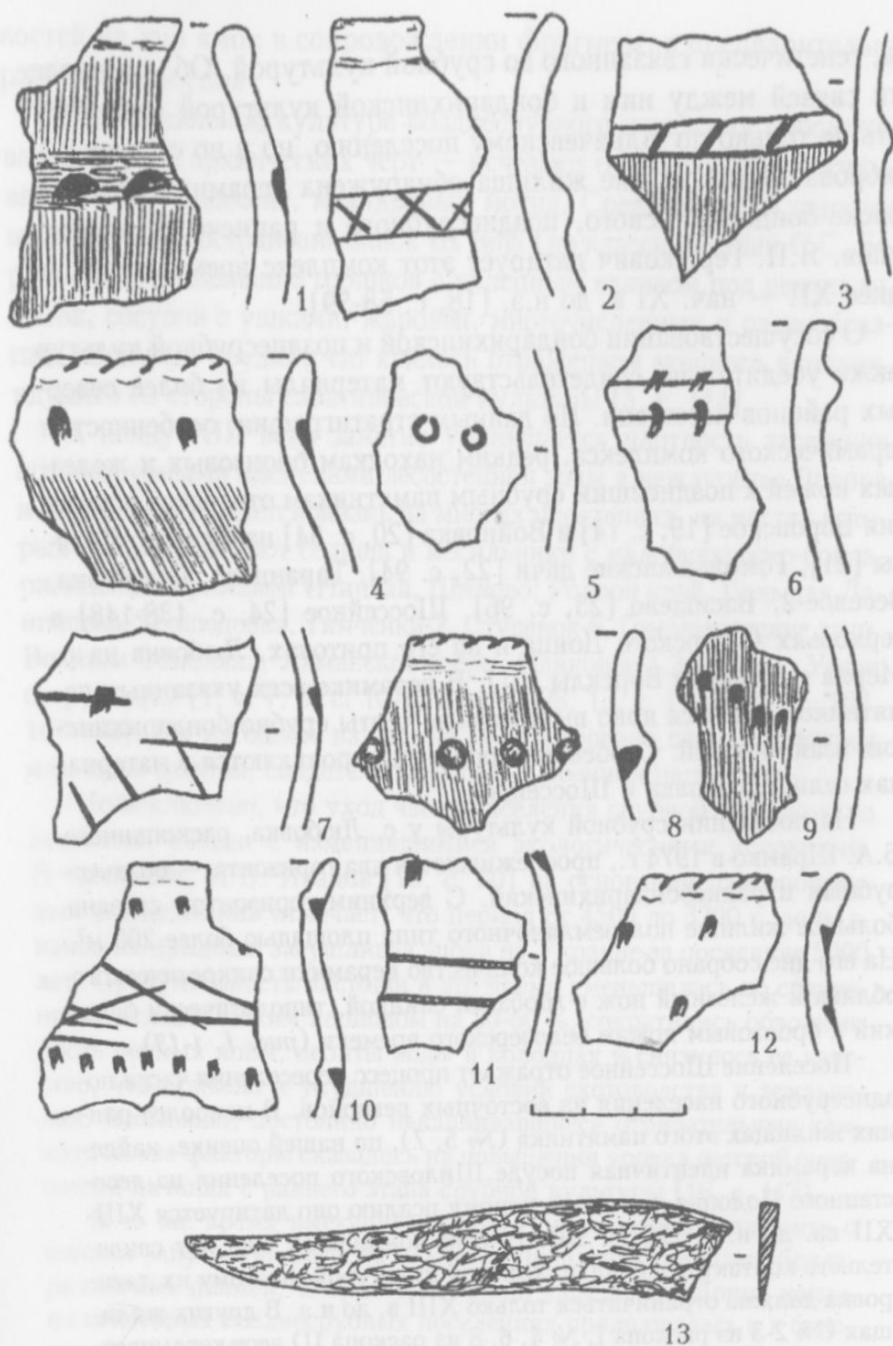

Рис.1. Находки из жилища на поселении у с. Любовка:
1-12 — фрагменты керамики; 13 — железный нож

штампа на малобудковский манер. Встречаются и типично бондарихинские сосуды как по форме, так и по орнаментации.

Убедительные свидетельства сосуществования позднесрубного и раннебондарихинского населения и установление между ними этнокультурных связей дают погребальные памятники. Так, в кургане у с. Сухая Гомольша среди позднесрубных трупосожжений по бондарихинскому обряду (помещение остатков кремации с предварительно разбитыми сосудами) совершено погребение № 19. Примечательно, что и горшок из этого погребения имеет бондарихинскую орнаментацию [22, с. 91]. Таким же является один из сосудов среди остатков тризны [22, с. 89]. Подобная ситуация зафиксирована на грунтовом могильнике у с. Червоный шлях [26, с. 91-92]. Из 43 погребений по бондарихинской обрядовой традиции совершены 37 трупосожжений позднесрубной культуры. Еще одно было урновым. Погребение № 1 этого могильника относится к типу биритуальных. В одной яме здесь покоился скелет умершего, лежащего на правом боку в скорченном положении, головой на юг, а остатки кремации находились в области пояса (рис. 2: 1). В состав погребального инвентаря входили костяная пронизь, костяная проколка, каменная плитка и горшок с воротничковым утолщением венчика, украшенный ниже шейки крестообразными нарезками (рис. 2: 4, 8, 10). По всем признакам его можно датировать временем белозерской культуры — XII-X вв. до н. э. На самом краю могильника раскопано погребение № 30 по обряду трупосожжения. Его погребальный инвентарь представлен зернотеркой и обломками двух сосудов — одного круглодонного с орнаментацией марьяновской культуры, другого — плоскодонного с малобудковско-бондарихинским орнаментом [26, с. 92], что указывает на возможность установления этих контактов еще в более раннее время.

К белозерскому времени относятся три погребения из разрушенного грунтового могильника у с. Соколово [27, с. 89-90]. Два из них были безынвентарными. Костяки в них размещались в грунтовых ямах овальной формы в скорченном на левом боку положении с руками у лица. Ориентировка головой на юг. Третье погребение было сильно разрушено, положение костяка не установлено. Среди костей здесь найден обломок спиралевидного височного кольца белогрудовского типа, бронзовая бляшка с маленькой петлей на оборотной стороне и слабопрофилированный горшок с подлощенной поверхностью (рис. 2: 3, 6, 7, 9). Условно XII-X вв. до новой

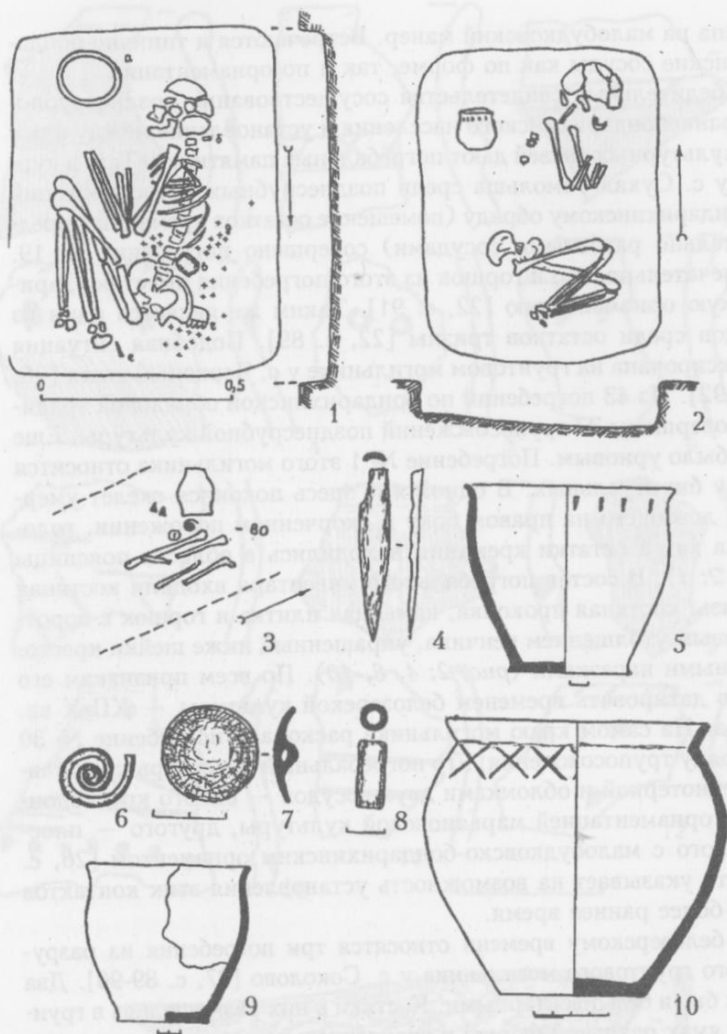

Рис. 2. Погребения позднего бронзового века из лесостепной части бассейна Северского Донца

1, 4, 8, 10 — план и погребальный инвентарь из п. № 1 у с. Червоный Шлях; 2, 5 — план и сосуд из п. № 1 у с. Родной Край; 3, 6, 7, 9 — план и погребальный инвентарь из п. № 5 у с. Соколово.

эры датируются впускные безынвентарные скорченные погребения с южной ориентировкой из кургана у с. Червоне Знамено Первомайского р-на Харьковской обл. [28, с. 182].

На самом раннем этапе бондарихинской культуры керамика представлена круглодонными и плоскодонными сосудами с богатой ямочной и зубчатой орнаментацией, «жемчужными» выпуклинами и марьяновским реминисценциями. Валиковая орнаментация отсутствует. Жилища преимущественно наземные или с небольшим углублением пола. Очаги каменные, глинобитные, реже в виде кострища. Но уже на второй ступени малобудковского периода и в собственно бондарихинских памятниках XII-X вв. до н.э. появляются новые черты: баночные сосуды, валиковая орнаментация, исчезает круглодонность сосудов, сооружаются полуземлянки каркасно-столбовой конструкции с открытыми очагами-кострищами иногда с обкладкой глиняными вальками. В погребальный обряд проникают трупоположения. К таковым относятся впускные подкурганные погребения с малобудковской и бондарихинской керамикой у с. Чернетчина, где скелет подростка в сопровождении сосуда лежал скорченно на правом боку головой на юг [29, с. 76] и у с. Авдеевка (кург. 2, погр. 2) костяк в сходной позе в сопровождении горшка был ориентирован в юго-западном направлении [30, с. 17]. Грунтовые одиночные погребения выявлены на поселениях у сел Оскол и Родной край [26; 27]. В первом случае костяк подростка лежал в сильно скорченном положении с поворотом на левый бок, головой на юго-запад, а во втором — скорченно на левом боку с северо-восточной ориентировкой. В погребении за спиной скелета лежал небольшой горшок (рис. 2: 2, 5).

Прямые аналоги позднесрубным зольникам и жертвенникам-кострищам можно видеть в соответствующих культовых сооружениях бондарихинских поселений у с. Родной край-1, Веселое [31, с. 84-90] и Копанице-2 [32, с. 112]. Не исключено, что от мастеров срубной культуры бондарихинцы перенимали секреты добычи и обработки железа.

Столь глубокие изменения, охватившие материальную и духовную культуру бондарихинских племен и их направленность, могли произойти только в результате вхождения оставшегося позднесрубного населения в состав пришлых бондарихинцев.

Думается, что процесс ассимиляции остатков позднесрубного населения в Левобережной лесостепи завершился с окончанием малобудковского этапа бондарихинской культуры. Параллельно бондарихинские племена установили культурно-экономические

связи с носителями белозерской культуры степей Северного Причерноморья, в результате которых в Лесостепи появляются столовая посуда (кубки, черпаки, корчаги, миски), все типы бронзовых орудий и литейные формы для их производства.

ЛИТЕРАТУРА

1. Буйнов Ю. В. О культурно-хронологической принадлежности памятников малобудковского типа эпохи бронзы // Древности.— Харьков: Бизнес-Информ, 1994.

2. Отрощенко В. В. Белозерская культура // Культуры эпохи бронзы на территории Украины.— К.: Наук. думка, 1986.

3. Шаповалов Т. А. Поселение срубной культуры у с. Ильичевка на Северском Донце // Энеолит и бронзовый век Украины.— К.: Наук. думка, 1976.

4. Ильинская В. А. Бондарихинская культура бронзового века // СА.— 1961.— № 1.

5. Березанская С. С. Усово озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце.— К.: Наук. думка, 1990.

6. Берестнев С. И. О погребальном обряде населения срубной общности восточнукраинской лесостепи // Древности.— Харьков: Бизнес Информ, 1994.

7. Литвиненко Р. А. О курганном обряде в эпоху средней и поздней бронзы Донеччины // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца.— Луганск, 1990.

8. Литвиненко Р. А. К вопросу о хронологии погребений срубной культуры Приазовья и Средней Донеччины // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе.— Донецк, 1986.

9. Усачук А. Н. О культурной принадлежности некоторых погребений из раскопок В. А. Городцова в Донбассе // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе.— Донецк, 1986.

10. Отрощенко В. В. Погребения с трупосожжением у племен срубной культуры Нижнего Поднепровья // Энеолит и бронзовый век Украины.— К.: Наук. думка, 1976.

11. Посредников В. А., Кравец Д. П. К вопросу об обряде кремации у срубных племен Донбасса // Донецкий археологический сборник.— 1992.— Вып. 1.

12. Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі.— К.: Наук. думка, 1967.

13. Шрамко Б. А. Новые памятники предскифского времени на Северном Донце // КСИА.— 1957.— Вып. 67.

14. Бровендер Ю. М. Поселение срубной культуры у с. Лиман в Северско-Донецком Левобережье // Древние культуры Подонцовья.— Луганск.— Вып. 1.— 1993.

15. Иванов И. В. Изменение климата Южной Украины в голоцене // Проблемы археологии Поднепровья.— Днепропетровск, 1985.— Вып. 2.

16. Горбов В. Н., Усачук А. Н. Дружковский могильник и некоторые вопросы мировоззрения срубных племен // Археологический альманах.— Донецк, 1993.— № 2.

17. Полидович Ю. В., Цимиданов В. В. О наиболее поздних погребениях срубной культуры // Проблемы хронологии культур энеолита-бронзового века Украины и юга Восточной Европы.— Днепропетровск, 1994.

18. Гершкович Я. П. К вопросу о появлении чернолесской керамики на поселениях бондарихинской культуры в бассейне Сев. Донца // Проблемы исследования памятников археологии Сев. Донца.— Луганск, 1990.

19. Телегін Д. Я. Питання відносно хронології пам'яток пізньої бронзи Нижнього Подніпров'я // Археологія.— 1961.— Т. 12.

20. Либеров П. Д. Поселения у хуторов Войновки и Шведовки // КСИА.— 1961.— Вып. 11.

21. Радзієвська В. Є., Шрамко Б. А. Нові археологічні пам'ятки на Харківщині // Археологія.— 1978.— Вып. 33.

22. Буйнов Ю. В., Михеев В. К. Курган срубной культуры у с. Сухая Гомольша на Харьковщине // Вестн. Харьк. ун-та.— 1989.— Вып. 23.

23. Берестнев С. І. Нові пам'ятки зрубної культури в лісостеповій частині басейну Сіверського Донця // Вісник Харк. ун-ту.— 1979.— Вып. 11.

24. Смирнов А. С., Сорокин А. Н. Поселение эпохи поздней бронзы в верховьях Северского Донца // СА.— 1984.— № 4.

25. Екимов Ю. Г., Беседин В. И. К вопросу о памятниках заключительного этапа бронзы в Лесостепном Подонье // Археология восточноевропейской лесостепи.— Воронеж, 1980.

26. Буйнов Ю. Г. Грунтовой могильник срубной культуры у с. Червоний шлях на Харьковщине // История и археология Слободской Украины.— Харьков, 1992.

27. Буйнов Ю. В. Могильники бондарихинской культуры // Всесоюзн. археологич. конф. Тезисы докл.— Баку, 1985.

28. Аксенов В. С. Археологические исследования Харьковского исторического музея // Древности.— Харьков: Бизнес Информ.— 1995.

29. Беляев О. С. Нові дані про бондарихинську культуру // Археологія.— 1984.— С. 46.

30. Воловик С. І. Пам'ятки малобудківського етапу бондарихинської культури у басейні Ворскли // Пам'ятки археології Полтавщини. — Полтава, 1991.

31. Буйнов Ю. В. Поселення бондарихинської культури // Вісн. Харків. ун-ту.— 1979.— Вип. 11.

32. Синюк А. Т. Стоянка Копанище 2 // Эпоха бронзы Волго-Уральской лесостепи.— Воронеж, 1981.

РЕЗЮМЕ

На підставі нових даних авторами статті робиться висновок про участь частини носіїв пізньозрубної культури у формуванні бондарихинської культури фінального етапу доби бронзового віку. Етнокультурні взаємовідносини між племенами зрубної культури та прабондарихінцями (пам'ятки типу Студенка-5) були встановлені не пізніше XIII ст. до н. е., а можливо ще за часів існування мар'янівської культури.

Процес асиміляції залишків населення зрубної культури відбувався протягом малобудківського етапу бондарихинської культури і завершився у XII ст. до н. е.

SUMMARY

Simultaneous existence of the population of Bondaricha and Srubnaya cultures of late Bronze Age on the same territory is proved. It is concluded that the native Yranianspeaking population was assimilated by the tribes of Bondaricha culture who came there.

«ТАНЦУЮЩИЙ» БОГ ВОСТОЧНЫХ СЛАВЯН

В археологии, как и во всей исторической науке, сложилась довольно интересная традиция, когда некоторые яркие предметы становятся своеобразными символами при изучении определенной культуры или эпохи. Изображения этих находок часто помещаются на титульных листах книг или фигурируют в иллюстрациях статей. Для раннеславянской археологии подобными символами являются антропоморфные фигурки из Мартыновского клада, которые привлекали и будут привлекать внимание исследователей.

Незначительному в количественном отношении кругу изделий, подобных мартыновским в памятниках пеньковской культуры, посвящена данная публикация. Изучение таких предметов бесспорно важно для понимания раннеславянского язычества как культурно-мировоззренческого явления на юге Восточной Европы. Поэтому, насколько это будет возможно, мы попытаемся дать ответы на вопросы, касающиеся религиозной семантики и происхождения описываемых фигур.

История изучения вещей рассматриваемого облика отличается тем, что они исследовались на общем фоне т.н. украшений «древностей русов», представленных кладами и отдельными находками VI — VII вв. н. э. на территории лесостепной зоны Юго-Восточной Европы [1, с. 86]. Долгое время их культурная принадлежность оставалась спорной, однако после находки клада на поселении Вильховчик в Поросье была окончательно доказана их пеньковская атрибуция [2, с.90].

На территории, занимаемой пеньковской культурой, антропоморфные фигурки найдены в четырех местах: Мартыновка, Требужены, Волошское и бывший Чигиринский уезд.

Фигурки из клада у с. Мартыновка Каневского уезда Киевской губернии, найденного в 1907 г., отличаются тщательностью изображения деталей одежды, проработкой объёмности фигуры [1, с. 85, рис. 20:1; 3, с. 80]. Они имеют вид мужчины, с широко расставленными согнутыми в коленях ногами и согнутыми в локтях, упирающимися в бедра руками. Голова обрамлена овалом, имитирующим причёску или легкий головной убор, глаза переданы двумя точками, нос — продолговатой чертой, рот — сегментной углубленной линией. Одежда представляет собой сорочку с

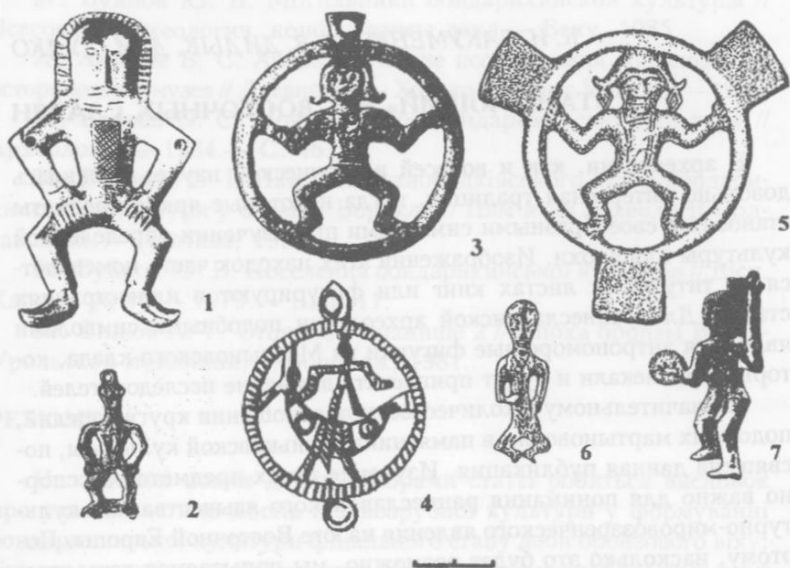

Рис. 1. Антропоморфные фигурки:

- 1 — Мартыновка; 2 — Требужены; 3 — Чигиринский уезд;
4 — Волошское; 5 — Лучистое, склеп 65; 6 — Лукашевка;
7 — Велестино.

вышитым в «крестик» воротом, с длинными рукавами, достигающими до запястий, узкие с поясом штаны заправлены в мягкие сапожки (рис. 1: 1).

Антропоморфная фигурка из с. Требужены в Молдавии несколько отличается от мартыновских условностью передачи одежды, однако она имеет более реалистические пропорции тела [4, с. 34, рис. 4]. Поза подобна мартыновской — так же расставлены ноги, руки, согнутые в локтях, упираются в бедра. Голова передана более натурально, с соблюдением соотношения размеров относительно корпуса тела. Виден овал лица, заметны глаза и рот, изображены уши. На голове — ушко, служившее для подвешивания (рис. 1: 2).

Подвеска с антропоморфной фигуркой в круге с ушком для подвешивания была приобретена А.А.Бобринским в 1909 г. на территории бывшего Чигиринского уезда [5, с. 55, рис. 19]. На ней изображен мужчина с расставленными, согнутыми в коленях

ногами, разведенными в стороны и поднятыми вверх руками. Он одет в рубашку с отворотом и в узкие штаны. На голове шапка или прическа со спускающимися с обеих сторон закручивающимися локонами. Глаза и рот показаны условно (рис. 1: 3).

Подвеска из сборов А.В. Бодянского у с. Волошское в Днепровском надпорожье несколько выпадает из стилистических канонов рассматриваемого круга предметов [6, с. 196, рис. 24: 12]. На ней все предельно схематизировано: антропоморфная фигура, стоящая на спине животного, скорее всего коня или птицы, вписана в круг с двумя ушками для подвешивания. Ноги прямые, широко расставленные, руки разведены в стороны, согнуты в локтях и направлены вниз. По телу фигуры и корпусу подвески нанесены насечки (рис. 1: 4).

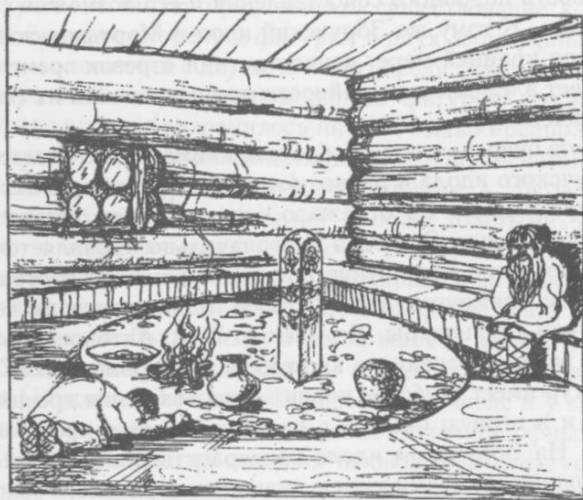
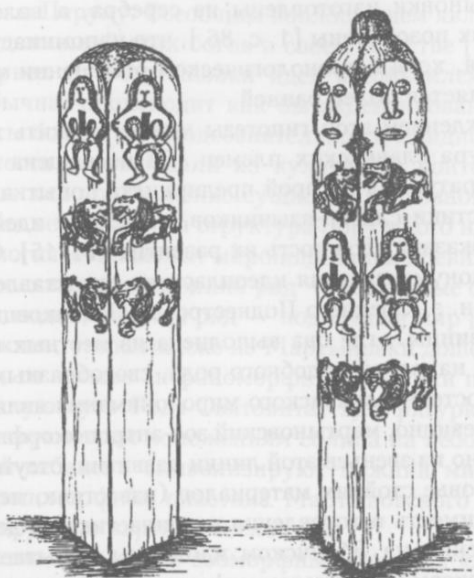
Поверхностный стилистический анализ антропоморфных фигурок в пеньковской культуре позволяет выделить две художественные группы подобных украшений. К первой относятся антропоморфные фигурки из Мартыновки и подвеска из Требужан, имеющие тождественное положение рук и ног, ко второй — подвески из Чигиринского уезда и с. Волошское, стилистика которых подчинена иной художественной передаче положения рук относительно тела.

Функциональное назначение антропоморфных изображений также различно. Большинство выполняло функцию подвесок амулетов, о чем свидетельствуют петельки для подвешивания. Фигурки из Мартыновского клада являлись пластинками-аппликациями и имели два отверстия на локтях. В научной литературе выдвигалась версия относительно утилитарного применения этих фигурок в качестве нашивок на одежду [7, с. 240]. Однако о нецелесообразности их использования в качестве нашивных бляшек к поясу или верхней одежде свидетельствует относительно большая масса (судя по размерам) и наличие отверстий, функционально приспособленных для прибивания гвоздями, а также повреждение одной из фигурок, на которой отсутствует часть ноги, вызванное, очевидно, преднамеренным снятием ее с деревянной основы [3, рис. 4: 2]. Более правдоподобна идея об использовании зоо-антропоморфных фигур в качестве оббивки передней луки седла [8, с. 74, рис. 5: 3]. Однако, судя по размерам седельных луков, найденных в раннесредневековых памятниках, например из могильника Кудырге на Алтае [9, табл. XV, 12, табл. XXVII, 13], на них можно разместить не более трех — четырех фигурок.

Общая же площадь, занимаемая только дошедшими до нас мартиновскими фигурками (4 — антропоморфных и 5 — зооморфных), составляет более 400 кв. см, что превышает размеры передней луки известных нам западноевропейских позднесредневековых рыцарских седел, не говоря уже о восточноевропейских кочевнических. Таким образом, весь зоо-антропоморфный комплекс Мартыновки должен был украшать как минимум два, а более вероятно четыре парадных седла. В этом случае попадание данных украшений в один клад является маловероятным.

Изображения фигурок из Мартыновки использовались и как декоративный элемент в художественных работах. Так, на одной из своих иллюстраций к древнерусским летописям киевский художник Галина Маковская изобразила внутренний интерьер славянского жилища, в котором центральный опорный столб кровли украшен прибитой к нему антропоморфной фигуркой из Мартыновского клада. Эта фигурка сильно увеличена по сравнению с оригиналом и логически не связана с другими изображениями на этом столбе [10, лист. 5].

Не отвергая полностью все эти реконструкции, мы позволим себе привести еще одну: вся зоо-антропоморфная пластика Мартыновского клада является элементами декорирования деревянного идола. Размеры этого идола, вероятно, были небольшими: его ширина несколько превышала длину одной или двух фигурок «коней-львов» (9,54 см каждая), а о высоте судить сложно, однако она также не была чрезмерно большой (рис. 2). Учитывая относительно небольшие габариты идола можно только догадываться о его сакрально-магических функциях либо как родовой реликвии-святыни, расположенной в домашнем святилище, либо, наподобие христианского напрестольного креста, но с языческой символикой для благословения обращающихся к богу. Аналогию предполагаемому «мартыновскому истукану», но без металлических аппликаций можно увидеть в деревянном четырехликом предмете из Волина у балтийских славян, именуемом маленьким Святовитом [11, с. 245]. Техника инкрустации и аппликации деревянных идолов была широко известна в славянском мире. О богато украшенных золотом и серебром идолах поморских и полабских славян писали немецкие средневековые хронисты [12, с. 153, 165]. Упомянута она и древнерусскими летописями: «И нача княжити Володимир в Киеве один, и постави кумиры на холму вне двора теремнаго: Перуна деревяна, а голова его серебряна, а ус злат, ...

*Рис. 2. Варианты реконструкции мартыновского
деревянного идола*

« [13, с. 324]. В нашем случае подчеркнем одну деталь — фигурки из Мартыновки изготовлены из серебра, а волосы, локти и колени на них позолочены [1, с. 86], что напоминает средневековые описания, хотя в хронологическом отношении мартыновская пластика является более ранней.

Подтверждением этой гипотезы может служить монументальная скульптура славянских племен. Ей посвящена довольно обширная литература, в которой предпринята попытка систематизации идеопластики славян-язычников, выделены идейно-формальные типы, показана сложность их развития [14, 15]. Особенно выразительно монументальная идеопластика представлена на памятниках I тыс. н. э. Среднего Поднепровья (Иванковцы, Ставчаны, Калюс, Ржавинцы), где она выполнена из местных пород камня. Выдающейся находкой подобного рода, своеобразным воплощением в камне восточнославянского миропонимания является Збручский идол. Очевидно, мартыновский зоо-антропоморфный комплекс составлял одно из звеньев этой линии развития: отсутствие в Среднем Поднепровье стойких материалов (известняк, песчаник) вызвало необходимость изготовления идеопластики из дерева.

Изображения на Збручском идоле мы попытаемся сопоставить с комплексом мартыновских фигурок, заранее признавая при этом спорность подобного сопоставления и его возможно случайный характер. К тому же Збручский идол и Мартыновский клад разделял, по крайней мере, двухсотлетний отрезок времени, что не исключает элементов случайности при совпадении их семантического значения.

В первую очередь следует обратить внимание на четырехгранность Збручского идола и равное 4 число антропоморфных фигурок из Мартыновки, что отражало идею четырехкратности пространства и времени. Эта идея первоначально проявляется в искусстве и идеологии энеолитических племен и находит отражение в сооружении прямоугольных построек, в орнаментации керамики и глиняной скульптуры. По мнению Е. В. Антоновой, «... повсеместное распространение ... крестообразных, ромбических, квадратных фигур имеет глубокие корни в мировоззрении древних земледельцев, и в первую очередь в представлениях о пространстве» [16, с. 42]. На Збручском идоле пространственно-временное постоянство выражает космическую эманацию верховного божества. Четыре изображения принадлежат, по версии Б. А. Рыбакова, божествам плодородия Мокоши, Ладе, богу солнца Дажьбогу и

повелителю грозы Перуну. Всеобщим воплощением является Род-Святовит, объединявший этих богов в своем естестве [11, с. 241-249]. На фигурках из Мартыновки идея всеобъемлемости бога несколько необычна, происходит как бы акцентирование внимания на ипостась божества. Подсознательно, очевидно, фигуры остальных божеств не выпадали из культового контекста, они мыслились лишь как продолжение сущности верховного бога.

Трехъярусная вертикальная структура Збручского идола представляет космологический аспект миропонимания древних славян, трехчастное строение мира: верхний ряд — верховные боги, средний ряд — мир людей, нижний ряд — подземный мир [9, с. 247]. Если предположить, что комплекс из Мартыновки дошел до нас в полном составе, то четыре антропоморфные фигурки подразумевают божественную суть Рода-Святовита, три фигурки «коней-львов» соответствуют трем положениям солнца на небосводе, две фигурки «коней-кабанов» символизируют нижний мир. В этом случае зоо-антропоморфная пластика Мартыновского клада составляла трехъярусную картину вселенной.

Более вероятно, что не все зооморфные фигурки клада, учитывая его историю, дошли до нас. Уже само наличие парных конских фигурок заставляет предполагать существование комплектов из одной антропоморфной фигурки и двух зооморфных (солнечный бог-колесничий с двумя конями). Если таких комплектов было четыре (по числу антропоморфных фигурок), то конских фигурок было восемь (сохранилось пять). Можно предположить, что два божества сопровождалась «золотыми» (с позолоченными гривами) — более стройными, с чертами льва конями, а другие два — «серебряными» (не позолоченными) — более толстыми, неповоротливыми, с «поросячьими» хвостами. Видимо, первые символизируют солнце весенне-летнее, более жаркое и активное, а вторые — осенне-зимнее, более холодное и инертное. Заметим, что зодиакальный знак Льва связан с самой жаркой летней порой, а свинина была основным ритуальным блюдом главного зимнего праздника (Рождества) по всей Европе, в том числе и у славян.

Попытаемся выяснить происхождение антропоморфных изображений, найденных на памятниках пеньковской культуры. Их характерная «танцующая» поза находит аналогии во многих памятниках изобразительного искусства Евразии от эпохи энеолита-бронзы до позднего средневековья. Прежде всего назовем петроглифы неолита и бронзового века, распространенные от Каре-

лии до Амура и от Чукотки до Монголии [17, с.17-19; 18, табл. 13, 3,10,11, табл. 25,77; 19, с.105, рис. 44; 20, табл. 27, 11], изображения на керамике днепро-донецкой культуры III тыс. до н. э. [21, рис. 2], бронзовые статуэтки XV — V вв. до н. э. с Северного Кавказа [22]. В Хакасии подобные изображения известны с карасукской эпохи до XIX в. [23, рис.3, 1,4]. С конца I тыс. до н. э. «танцующие» изображения известны в джетыясарской культуре Средней Азии [24, рис. 2, 1-Ю], на надгробиях сарматизированных позднескифских могильников Крыма [25, с. 149; 26, рис. 41,1; 27, с.248, рис.1]. В фино-угорских древностях лесной полосы Восточной Европы они представлены с гляденовской эпохи (первые века н. э.) и вплоть до принятия христианства [28, рис.1,1,2; 29, рис.2; 30, рис. 8,1]. Переходя к территориям, расположенным вблизи пеньковского ареала, и находкам, близким по времени, следует указать на широкое распространение антропоморфных амулетов в VI-VIII вв. н. э. на аланских памятниках Северного Кавказа [31, рис. I], в гото-аланских некрополях Керченского полуострова и юго-западного Крыма [32, рис. 2; 33, рис.55,1; 34, рис.44,6], в Приазовских степях [35, рис. I]. В Приазовье была найдена и каменная стела с рельефом мужской фигуры, изображенной в позе, близкой к мартыновской [36, с.268-269]. Встречаются «танцующие» фигурки и на салтовской керамике бассейна Северского Донца [37, рис.4; 38, табл.XLI]. Среди юго-западных параллелей, найденных на родственных в этническом отношении пеньковским памятниках можно назвать бронзовую фигурку с поселения Лукашевка в Поднестровье (рис. 1, 6) [39, табл. XXXI, 23] и находки из Велестино (Фессалия), непосредственно отражающие появление славянских племен на Балканском полуострове (рис. 1,7) [40, taf. 3, 3]. Сложно установить также верхний хронологический предел бытования рассматриваемого художественного мотива, поскольку он продолжает существовать в Русской народной вышивке [41, рис. 62,6], ворсовых коврах Дагестана [42, рис. 2a], средневековых надгробиях Югославии [43, с. 178].

Приведенный перечень ни в коей мере не претендует на исчерпывающую полноту. Составляя предложенную сводку, мы пытались подчеркнуть значительную популярность и широкое распространение мотива «танцующего человечка» в искусстве и религии практически всех народов, населявших со времени энеолита до раннего средневековья районы Восточной Европы, Кавказа, Сибири,

Дальнего Востока, что, как нам представляется, исключает возможность механического заимствования этого образа. Вероятно, здесь следует говорить о существовании широкораспространенных представлений, уходящих своими корнями в глубокую древность, в эпоху формирования праиндоевропейских народов. Следует, однако, заметить, что «танцующие» фигурки V-VII вв. принадлежат населению либо ираноязычному (аланы, турбаслинская и джетыясарская культуры), либо тесно соседствовавшему в то время с североиранским миром (славяне, фино-угры, крымские греки и готы). Не исключено поэтому, что этот древний мотив был «реанимирован» раннесредневековыми славянами под воздействием аланов, чьи антропо- и зооморфные фигурки стилистически наиболее близки найденным на территории пеньковской культуры.

В литературе по поводу этих находок высказаны различные точки зрения, однако все без исключения исследователи признают их культовый характер, который отражает определенный этап развития религиозных воззрений, связанный с почитанием именно мужского божества. О последнем, впрочем, свидетельствует ряд признаков: сознательно подчеркнутые мужские гениталии, одежда, иногда предметы вооружения. Близкая схема изображения указывает на сходный семантический образ бога мужского пола и, возможно на близкие формы его почитания и культовой обрядности, связанной с фаллическим культом и идеей плодородия. Так, А. Н. Окладников, например, предлагал видеть в «танцующих» фигурках петроглифов Байкала изображение шаманов или духов, ответственных за плодородие и материальное благоденствие [44, с. 80].

Разнообразные и богатые этнографический, иконографический и исторический материалы расширяют наши представления о культовой роли танцев в обрядовых действиях, направленных на улучшение урожайности и связи с предками, ответственными за сохранность посевов, приплод скота, жизнь и здоровье людей и пр. По данным армянского историка Моисея Каганкаваца, у савилов устраивались коллективные камлания — дикие пляски и «битвы на мечях» в нагом состоянии [45, с. 175]. Согласно Ктесию (фр. 55), ахеменидские цари исполняли в состоянии опьянения танец с оружием на празднике Митры. Ритуальное обнажение мужчин в обрядовых действиях земледельческого цикла засвидетельствовано у восточных славян [46, с. 149]. Обрядовые танцы с топорами-бартками имели место у гуцулов Украинских Карпат, однако их культовый характер был непонятен уже в момент фикса-

ции [47, с. 67]. По общеславянским представлениям, на Ивана Купала солнце пляшет [48, с. 449-450], а по болгарскому поверью оно пляшет с двумя саблями в руках [49, с. 163], что напоминает фигуры с саблями, изображенные на серебряных сасанидских блюдах из Прикамья [50, с. 92-98]. Обращаясь к обрядово-религиозной практике кафиров Северного Афганистана, сохранивших до конца XIX в. в неприкосновенности языческую религию, по наблюдению компетентных западных этнографов, мы видим, что танцы являлись неотъемлемой частью при обрядах и жертвоприношениях и сопровождалась настоящими оргиями с употреблением алкогольных напитков. Приведем более подробное описание одного из таких праздников под названием «disanedu», посвященного богине плодородия Дизани и богу войны Гишу (отмечался между 9 и 12 июля). Праздник начинался жертвоприношениями животных у святилищ Дизани и Гишу, затем совершалась общая трапеза, в которой принимали участие как мужчины, так и женщины. Кульминацией праздника была ночь «chilam-chuti», которая начиналась танцами мужчин и женщин и заканчивалась оргией и потасовками [51, с. 151]. Женская ипостась богини плодородия не должна смущать. Это объясняется, во-первых, спецификой пантеона северокафирских народов — кроме Дизани, ведавшей плодородием и деторождением, олицетворявшей женское начало вообще, существовал верховный бог Имра, сотворивший все живое и научивший людей земледелию и скотоводству. Интересен один мифологический аспект появления Дизани — она вышла из правой груди бога Имры. Во-вторых, особенностью разделения труда у северных кафиров: все работы, связанные с земледелием, выполнялись исключительно женщинами, мужчины занимались либо уходом за скотом, либо военными набегами на соседей [51, с. 35, 65]. Приведенные выше этнографические пассажи показывают взаимосвязь между танцами и мужским началом в культах плодородия.

Вместе с тем танцы являлись одним из элементов при проведении погребальных ритуалов и в почитании культа предков, где они служили средством установления взаимопонимания между предками и потомками, служили приобщению к сонму предков, должны были помочь будущему возрождению к новой жизни. Не составляют исключения в этом и славянские языческие обряды [52, с. 192-212]. Очень детально, с привлечением письменных сообщений Ибн-Фадлана и археологического материала, Б. А. Рыбаков реконструировал подобный обряд по-

гребения X в. на примере дружинного кургана Черная могила [9, с. 305-313].

Итак, перед нами вырисовывается образ фаллического и солярного божества — патрона ритуального веселья и плодородия, подателя жизни, имеющего в связи с этим отношение к заупокойному культу. Идея такого божества интернациональна и поэтому она была практически одинакова в религиозном сознании различных народов на протяжении длительного исторического периода. В восточнославянском язычестве наиболее подходящей фигурой подобного божества мог быть Род-Святовит. Впрочем, некоторые исследователи подвергают сомнению существование Рода как верховного божества, приписывая ему функции мелкого божка — хранителя дома [53, с. 208]. Этот скепсис не имеет реальной научной основы, так как языческая реформа Владимира (980 г.), не включившая Рода в государственный пантеон, отражала стадийный уровень развития идеологии правящей верхушки раннегосударственного общества с его милитаристскими и захватническими устремлениями и выдвиганием бога войны Перуна во главу восточнославянского Олимпа. Естественно, старому Роду уже не оставалось места в сонме богов богатства (Волос), плодородия (Мокошь) и т. д.

С другой стороны, древнерусские антиязыческие поучения, часто упоминая культ Рода, не говорят о каких-либо оргиастических элементах в нем. Такие элементы, по письменным и этнографическим источникам, у восточных славян приурочиваются к культу Ярилы, божества солнца и плодородия, и к солярному празднику Ивана Купала. В купальских обрядах и песнях одну из главных ролей играет мужской персонаж с христианизированным именем Иван (Ивась, Ясь, Ян), о тождестве которого с Дажьбогом-Солнцем и сказочным Иваном-царевичем писал еще Н. Квашнин-Самарин [54, с. 248-250]. К слову, описание Ивана-царевича, у которого «по лікті золоті руки й по коліна золоті ноги, на голові золоті чуби» [55, с. 68], полностью соответствует внешнему виду антропоморфных фигурок из Мартыновского клада, у которых позолочены волосы, руки до локтей и ноги до колен. Здесь уместно напомнить о том, что эти божества (Дажьбог, Святовит, Ярила) в язычестве выполняют, кроме высших божественных функций, роль героизированных предков восточных славян. Следы этого почитания сохранила и письменная традиция — автор «Слова о полку Игоревом» называет русских воинов Дажьбожими внуками. Во всяком случае, все приведенное выше свидетельствует о высоком уровне идеологических воззрений славян догосударственной и государственной поры. Согласно мне-

нию А. Ф. Лосева, придание мифологическим персонажам героического антропоморфного облика отражает высший этап развития мифологических и религиозных представлений древних народов [56].

Таким образом, семантическая нагрузка антропоморфных изображений мартыновского круга позволяет констатировать их связь с культами солнца, плодородия, предков. Исходя из мифологического контекста, в котором мыслилось значение и смысл пляшущих мужских фигур, их можно связать с культами бога Рода, под различными эпитетами (Дажьбог, Святovit, Ярила, Купала) определяющими ту или иную сторону верховного божества. Помимо декоративно-прикладного характера этих изображений, они, несомненно, играли роль амулетов-оберегов от злых демонических сил, хотя их охранный смысл еще до конца не понятен. Его значение, видимо, нужно искать в контексте языческих верований предгосударственного и раннегосударственного периодов в истории восточных славян. Связь антропоморфных изображений VI — VII вв. украинской лесостепи с сакрально-магической стороной языческих представлений более чем вероятна.

ЛИТЕРАТУРА

1. Рыбаков Б. А. Древние русы // СА.— 1953.— XVII.
2. Приходнюк О. М. Археологічні розвідки в Поросі // Археологія.— 1979.— Вип. 31.
3. Приходнюк О. М., Шовкопляс Л. М., Ольговская С. Я., Струина Т. А. Мартыновский клад // МАИЭТ.— Симферополь, 1993.— Вып. III.
4. Рафалович И. А. Славяне VI-IX веков в Молдавии.— Кишинев: Штиинца, 1972.
5. Бобринский А. А. Отчет об исследовании курганов в Черкасском и Чигиринском уездах Киевской губ. в 1909 г. // ИАК.— 1911.— Вып. 40.
6. Березовец Д. Т. Поселения ulичей на р.Тясмине // МИА.— 1963.— № 108.
7. Приходнюк О. М., Шовкопляс Г. М. Мартинівський скарб // Золото степу. Археологія України.— Київ; Шлезвіг, 1991.
8. Федоров-Давыдов Г. А. Искусство кочевников и Золотой Орды.— М.: Искусство, 1976.
9. Гаврилова А. А. Могильник Кудырге как источник по истории алтайских племен.— М.; Л.: Наука, 1965.
10. Маковская Г. Н. Сказание о граде Киеве (Комплект открыток).— К., 1982.

11. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. — М.: Наука, 1987.
12. Гильфердинг А. История балтийских славян. — СПб., 1874.
13. ПВЛ. — М.-Л., 1950.
14. Винокур И. С. Языческие изваяния Среднего Поднестровья // МИА. — 1967. — № 139.
15. Винокур И. С., Забашта Р. В. Монументальная скульптура слов'ян // Археологія. — 1989. — № 1.
16. Антонова Е. В. Орнаменты на сосудах и «знаки» на статуэтках анауской культуры // Средняя Азия и ее соседи в древности и средневековье. — М.: Наука, 1981.
17. Савватеев Ю. А. Каменная летопись Карелии: петроглифы Онежского озера и Белого моря. — Петрозаводск: Карелия, 1990.
18. Окладников А. Н. Мазин А. И. Писаницы реки Олекши и Верхнего Приамурья. — Новосибирск: Наука, 1976.
19. Диков Н. Н. Наскальные загадки древней Чукотки: петроглифы Пектымеля. — М.: Наука, 1971.
20. Окладников А. Н. Петроглифы Монголии. — Л.: Наука, 1981.
21. Исаенко В. Ф. Неолитический сосуд с рисунком из Белоруссии // СА. — 1971. — № 2.
22. Марковин В. И. Культовая пластика Кавказа // Новое в археологии Северного Кавказа. — М.: Наука, 1986.
23. Сунгучашев Я. И. Егинский поминальный памятник карасукской культуры // СА. — 1971. — № 2.
24. Левина Л. И. К вопросу об антропоморфных изображениях в джетыясарской культуре // История, археология и этнография Средней Азии. — М.: Наука, 1968.
25. Высотская Т. Н. Усть-альминский позднескифский могильник // АИУ. — К., 1968. — Вып. III.
26. Богданова Н. А., Гущина Н. И. Новые могильники II-III вв. н.э. у с. Скалистое в Крыму // КСИА. — 1967. — Вып. 112.
27. Айбабин А. И. Варварский рельеф из Феодосии // СА. — 1974. — № 3.
28. Розенфельдт И. Г. Детали ритуальных поясов с позднедыковских городищ // СА. — 1980. — № 1.
29. Мальм В. А. Археологические исследования древнего Пронска и городища на горе Гиевне // Археология Рязанской земли. — М.: Наука, 1974.

30. Генинг В. Ф. Южное Приуралье в III-VII вв. н.э. (проблема этноса и его происхождения) // Проблемы археологии и древней истории угров.— М.: Наука, 1972.

31. Ковалевская В. Б. Антропоморфные амулеты VI-IX вв. на Северном Кавказе // КСИА.— 1983.— Вып. 176.

32. Кругликова И. Т. Погребение IV-V вв. в дер. Айвазовское // СА.— 1957.— № 2.

33. Айбабин А. И. Хронология могильников Крыма позднеармянского и раннесредневекового времени // МАИЭТ.— Симферополь, 1990.— Вып. 1.

34. Кропоткин В. В. Могильник Чуфут-Кале в Крыму // КСИА.— 1965.— Вып. 100.

35. Міхлін Б. Ю. Гунський амулет з Ждановського музею // Археологія.— 1972.— № 5.

36. Швецов М. А. Стела V-VII вв. из Приазовья // СА.— 1980.— № 4.

37. Красильников К. И. Гончарная мастерская салтово-маяцкой культуры // СА.— 1976.— № 3.

38. Аксьонова Н. В. Призначення та символіка середньовічних гончарних клейм // V міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених.— К.: Київ. ун-т, 1997.

39. Археология СССР. Славяне и их соседи в конце I тыс. до н. э.—перв. пол. I тыс. н.э.— М.: Наука, 1993.

40. Werner I. Slawische Bronzefiguren aus NordGriechenland // Abhandlungen der Deutsche Akademie der Wissenschaften.— 1952.— № 2.— Berlin, 1953.

41. Маслова Г. С. Орнамент русской вышивки.— М.: Наука, 1970.

42. Габель Д. М. О художественных особенностях ворсовых ковров Дагестана (XIX-XX вв.) // Кавказский этнографический сборник.— М.: Наука, 1972.

43. Велецкая Н. Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов.— М.: Наука, 1978.

44. Окладников А. Н. Петроглифы Байкала — памятник древней культуры народов Сибири.— Новосибирск: Наука, 1974.

45. Плетнева С. А. От кочевий к городам.— М.: Наука, 1975.

46. Соколова В. К. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и беларуссов XIX — нач. XX в.— М.: Наука, 1979.

47. Українські народні танці.— К.: Наук. думка, 1969.
48. Mossinski K. Kultura ludowa slowa. Cz. II Zesz 1.— Krakow, 1934.
49. Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии.— Харьков, 1914.
50. Гемуев И. Н., Сагалов А. М., Соловьев А. И. Легенды и были таежного края.— Новосибирск: Наука, 1989.
51. Йеттмар К. Религии Гиндукуша.— М.: Наука, 1986.
52. Велецкая Н. Н. О некоторых ритуальных явлениях языческой погребальной обрядности // Доклады советской делегации на VI Международном съезде славистов. История, культура, фольклор и этнография славянских народов.— М.: Наука, 1967.
53. Токарев С. А. Религия в истории народов мира.— М.: Политиздат, 1986.
54. Квашнин-Самарин Н. Очерк славянской мифологии // Беседа.— 1872.— № 4.
55. Новиков Н. В. Образы восточнославянской волшебной сказки.— Л.: Наука, 1974.
56. Лосев А. Ф. Античная мифология в ее историческом развитии.— М.: Учпедгиз, 1957.

РЕЗЮМЕ

Публікація присвячена антропоморфним зображенням «мартинівського» типу, знайденим на пам'ятках пенківської культури, розглянута їх релігійна семантика і проблема походження. В статті запропоновано нову реконструкцію функціонального використання антропо-зооморфного комплексу предметів з Мартинівського скарбу як елементів декору дерев'яного ідола.

SUMMARY

The publication is dedicated to the Martunovka-type antropomorphic pictures founded at Penkovka culture monuments. It describes their religions semantics and origin. The publication offers a new reconstruction for functional utilization of antropozoo-morphic complex of subjects from the Martynovka treasury as elements of decoration of a wooden idol.

ПРЕОДОЛЕНИЕ ВОДНЫХ ПРЕГРАД КОЧЕВЫМИ НАРОДАМИ ЕВРАЗИИ I-II ТЫС. Н. Э.: ОПЫТ СИСТЕМАТИЗАЦИИ

Степи Евразии в течение трех тысяч лет были местом обитания многочисленных кочевых народов. Несмотря на аридный климат, эта территория пронизана сетью рек, которые представляли собой серьезное препятствие на пути миграций кочевых этносов, их военных и торговых предприятий. Тем не менее, они не были непреодолимыми для кочевников. Это доказали гунны, авары, тюркюты, праболгары, гузы, печенег, половцы и монголо-татары. Кочевники могли переправляться через любые реки и делали это быстро и умело. В настоящей работе предстоит выяснить, как производились кочевые переправы, при помощи каких технических средств, при каких условиях и обстоятельствах. Для изучения выбран тюрко-монгольский период истории кочевых народов, продолжавшийся с 375 г. н. э. по новое время и достаточно хорошо обеспеченный письменными источниками.

Нужно отметить, что в исторической литературе специально эта проблема никем не ставилась, но так или иначе, по разным поводам ее затрагивали и историки дореволюционной России, и советские исследователи, и современные авторы.

В XIX в. одним из первых тему кочевой переправы поднял Н. Голубовский. Он отмечал, что через реки «тюрки переправлялись очень легко, они брали десять лошадиных или других шкур, сшивали ремнями их края. Этот мешок набивали сеном. Его привязывали к хвосту лошади. Тюрк садился на мешок, гнал лошадь в реку и благополучно являлся на другой ее стороне...» [1, с. 217]. В. Г. Васильевскому также были известны некоторые способы кочевой переправы. Пользуясь данными поздневизантийских авторов и Петахьи, он описывает следующее: «...они (половцы) ...сшивают вместе десять растянутых лошадиных кож и веревку, которая прикрепляется по краям кругом; они садятся на кожи, помещая тут же свои телеги и весь багаж. Потом они привязывают веревку на краю кож к хвостам своих лошадей, которых пускают вплавь, и таким образом переплавляются на другой берег» [2, с. 6]. Затем он приводит случай, кажущийся почти невероятным, когда печенег,

посланные Константином Мономахом воевать с сельджуками в Грузию, заподозрили какой-то подвох, взбунтовались и на конях переплыли с азиатской стороны Босфора на европейскую (ширина Босфора даже в самых узких местах достигает 500 м). [2, с. 15]. Интересно, что известный Петахье способ переправы половцев почти в деталях соответствует тому, который тремя столетиями раньше увидел Ибн-Фадлан: «Люди вытащили свои дорожные мешки, а они (сделаны) из кож верблюдов... Потом они наложили их одеж- дами и вещами, и когда они наполнились, то в каждый дорожный мешок села группа (человек) в пять, шесть, четыре или больше. Они берут в руки шести из хаданга и кладут их как весла... Что же касается лошадей и верблюдов, то на них кричат, и они переправ- ляются вплавь» [3, с. 130; 4, с. 163].

Некоторые виды кочевой переправы были описаны и советскими авторами. В частности, К.В. Кудряшев неоднократно указы- вает на существование бродов у половцев, а Б.Е. Кумекон у кимаков: «... пути кочевков, вырабатывавшиеся многолетним опы- том, пролегали по известным бродам рек...» [5, с.131-132; 6, с.89].

Подробнее других способы переправ через реки анализирует Г.А. Фе- доров-Давыдов, когда рассматривает основные направления адапта- ции средневековых тюрок к кочевому образу жизни [7, с. 139, 197]. Кроме уже приведенного выше отрывка из Ибн-Фадлана, он цити- рует Мас'уди и Плано Карпини. Мас'уди сообщает, что «иногда кочевники из тюрок — гузы приходят на эту сушу и зимуют там. Иногда вода, соединяющая реку Хазар [Волгу] с заливом [моря] Болтус, замерзает и гузы переправляются через нее со своими ло- шадьми... Они переправляются в страну Хазар, и иногда, когда те, кто расположен там из его [хазарского царя] людей, не может отра- зить их, против них выступает хазарский царь, не дает им переправ- ляться по льду и отражает их от своей страны. А летом турки не могут переправляться через нее [реку] ...». Способ, с которым по- знакомился Плано Карпини, был так же известен Георгию Акропо- литу и Кедрину. Им пользовались печенег, половцы, турки и мон- голы. Судя по всему, его можно отнести к числу наиболее распро- страненных у большинства кочевых народов Евразии на протяжении всего средневековья. Известен он и позже, вплоть до нового време- ни. Переправа эта производилась так: «... корабль (т. е. мешок) таким образом приготовленный они привязывают к хвосту лошади и заставляют плыть впереди наравне с лошадей человека, который бы управлял лошадей» [8, с. 52].

Таким образом, в научной литературе был зафиксирован ряд оригинальных способов кочевнических переправ, было отмечено их многообразие и чрезвычайная приспособленность кочевников к любым обстоятельствам, связанным как с их традиционным образом жизни, так и с военными предприятиями. При этом не было попыток выйти за пределы описательного уровня освещения проблемы, не произведена систематизация, классификация и оценка уже известных или доступных для изучения фактов переправ кочевников через реки или другие водные преграды. Для того чтобы такая систематизация стала возможной, потребовалось расширение базы данных. С этой целью в поисках информации по интересующей проблеме были рассмотрены сообщения древних и средневековых авторов: позднеримских, византийских, арабских, иранских, китайских; труды средневековых европейских путешественников, посещавших Восточную Европу, Казахстан, Среднюю и Центральную Азию. Много интересного можно найти в работах русских путешественников — военных, землестроителей, географов, членов статистических комиссий и комитетов, оставивших описания кочевых подданных Российской империи XVIII — XIX вв. В результате был получен, конечно же не претендующий на абсолютную полноту, но достаточный для первичной классификации, набор сведений, которые будут приведены здесь либо в хронологическом порядке, когда это будет целесообразно, либо в связи с типологическим сходством тех или иных способов переправ. Исследованием охвачен период около полутора тысяч лет, начиная с гуннского времени и заканчивая поздними кочевниками XVIII — XIX вв.

Кочевники гуннского союза, сменившие в степях Восточной Европы прежнее ираноязычное население, умели переправляться через реки, иначе они не добрались бы из приуральских степей до Каталонских полей, преодолев Яик, Волгу, Дон, Днепр, Днестр и Дунай. Но очевидно, что развитыми мореходными и строительными навыками они не обладали, а техника их переправ соответствовала обычному уровню степной традиции. Встречающиеся в источниках сведения о наведении кочевыми армиями мостов через Дунай нужно связывать с использованием римских, а затем византийских специалистов, руководивших подобными работами. О построении кочевниками постоянных мостов из долговечных материалов не сообщает ни один автор.

Исходя из логики письменных источников середины — третьей четверти 1-го тыс. н. э. такие серьезные водные преграды как Керченский пролив считались непреодолимыми для кочевых

племен, и только случай или чудо могли объяснить то, что кочевники все-таки преодолевали и его. Об этом пишет Зосима в «Новой истории» [9, с. 283]: «... я нашел и такое известие, что Киммерийский Боспор, занесенный илом из Танаиса, дал им (гунам) возможность перейти сухим путем из Азии в Европу...». Иордан по этому же поводу приводит известную еще со скифских времен легенду об олене, указавшем на брод через Керченский пролив (по мнению некоторых историков, Сиваш): «... олень перевел охотников (гуинов) через Мэотиду и позволил им попасть на готов врасплох и разгромить...» [10, с. 91]. Варианты этой легенды то применительно к гунам, то кутригурам и утигурам, воспроизводятся Прокопием Кесарийским [11, с. 385-386], Агафием [12, с. 147], в «Житии Иоанна Готского» [13, с. 374]. Следует отметить, что здесь большинство авторов указывают не на переход Меотиды вообще, что еще допускало бы возможность трактовать описанную операцию как использование брода через Сиваш, а постоянно указывают именно на устье Меотиды, т. е. на Керченский пролив, условия дна и глубины которого не позволяют говорить о существовании там бродовой переправы. По всей видимости, здесь действительно могла произойти только случайная переправа по льду в зимнее время (иногда, но очень редко, несколько раз в столетие, Керченский пролив может полностью замерзнуть и открыть путь для подобной переправы). Понятно, что такое мероприятие не требовало особых технических навыков, а только элементарных мер предосторожности и предварительной разведки, которую совершали «юноши охотники». Наверное, наряду с бродами, это один из древнейших видов переправы, когда-либо освоенных человечеством и, конечно же, по возможности используемый кочевниками. Насколько он был прост и не требовал специальных затрат и усилий, настолько же и ненадежен. В этом случае кочевники полностью зависели от природных условий. Такое положение дел было возможно и в IX в. Вспомним приведенную выше цитату о гузах и хазарах. Даже в конце XVIII в., в 1771 г., когда из-за отсутствия прочного льда, часть калмыков, в числе тринадцати тысяч человек, не смогла перейти с правого берега Волги на левый, чтобы уйти со своими соплеменниками из-под власти Российской империи в Китай [14, с. 360].

Продолжив анализ события 1-го тыс. н. э., обнаружим, что утигуры, не так давно пуждавшиеся в «чудесном олене» для того, чтобы преодолеть Керченский пролив и попасть в Крым, в VI в.,

как кажется без особых затруднений, переходят Дон для войны с кутригурами [10, с. 435]. Агафий рассказывает о том, как в это же время сами кутригуры, находившиеся тогда на Балканах, длительное время осаждали Херсонес Фракийский с суши и, не добившись при этом никаких положительных для себя результатов, решили предпринять штурм со стороны моря. Для этого они соорудили плоты из тростника, спустили их на воду и попытались подплыть к гавани. Конечно же, эта «флотилия» была легко разбита византийцами, опытными в мореплавании, и все кутригуры утонули [11, с. 158]. У византийских военных моряков этот эпизод вызвал только недоумение. Для нас же он является описанием одного из немногих известных кочевникам плавательного средства, на котором можно было переплывать реки, но не совершать ближнекаботажные морские переходы. ХКТ кочевников-скотоводов, сформировавшийся в условиях аридной зоны степей и полупустынь Евразии, не предусматривал возможности таких опасных экспериментов. Однако, столкнувшись с достижениями Римской, Византийской или Китайской техники, кочевники иногда применяли их в военном деле. Источники сообщают о том, как они переходят реки, в частности Дунай, через временные мосты и понтонные переправы. Восприятие этих навыков было временным и не стало постоянным достоянием всего кочевого мира. Хотя не исключено, что и в кочевой среде могли самостоятельно разрабатываться оригинальные приемы этого типа. Возможно, один из них был описан Рашид-ад-Дином: «...Так как войско Хитая [имеются в виду не китайцы, а кочевники кара-китаи] было многочисленно, то оно дружно собрало валежник и сухие сучья и в ту же ночь, построив из них плотину, переправилось через реку [Кэрулэн]» [15, с. 18].

Таким образом, для кочевников был характерен свой определенный набор специфических способов переправ через реки — это броды, ледяные переправы, переправа на тростниковых плотках, на лошадях, с использованием бурдюков или кож, набитых соломой или наполненных воздухом, а также приспособлений, напоминающих большие байдары, описанные Ибн-Фадланом и Петахьей.

Достаточно распространен был у кочевников и способ, которым, со слов Рашид-ад-Дина, пользовались древние монголы. «Между был рукав реки. Они собрали множество хвороста и из него связали [нечто] вроде плота, который здесь [в Иране] называют «калак», сели на него и, переправившись через реку, вступили в другие области» [15, с. 9]. Похоже, что он сохраняется и

в XV в. у ордынцев. Иософат Барбаро, венецианский дворянин и путешественник, проживший в Танае в низовьях Дона с 1435 по 1452 гг., рассказывает о том, что во время очередной смуты в орде «... Кеци-Махмед, сделавшись... повелителем всей орды, возвратился в июне месяце к реке Танаид и переправился через нее вместе со всем своим народом, скотом, повозками и имуществом. Замечательно и удивления достойно, что эта переправа продолжавшаяся двое суток, совершена была в большом порядке и столь же спокойно, как бы на сухом пути. Несколько человек посланы были по распоряжению начальников вперед, для приготовления деревянных плотов из леса, растущего в большом количестве по берегам Танаиса. Сверх сего заготовлено было так же множество фашинников из хвороста и тростника (вспомним здесь кутригуров Агафия). Фашинник этот подвязывали под плоты и повозки, к которым припрягали нужное число лошадей; потом пускали этих лошадей вплавь по реке, под управлением нескольких человек, и таким образом перевозили повозки и плоты с одного берега на другой» [16, с. 39]. Данная переправа производилась в нижнем течении Дона с правого берега на левый. Интересно, что с левого берега на правый орда переплавлялась за месяц — два до этого с меньшей легкостью. Но, несмотря на такие впечатляющие примеры и в ордынское время реки рассматривались монголами как достаточно серьезное препятствие и являлись естественными границами больших улусов. В. Л. Егоров, опираясь на информацию Плано Карпини, утверждает, что монголы кочевали в Восточной Европе по меридиональному маршруту, в летние месяцы они двигались на север вдоль Днепра и Дона, а к осени уходили на юг, к морю [17, с. 38]. Барон Сигизмунд Герберштейн, путешествовавший по Московии в 1-й половине XVI ст., рассказывая о быте и нравах татар, отмечает, что в случае необходимости «... на лошадях они переплывают реки...» [18, с. 142].

Следовательно, лошади, плоты и бурдюки остаются традиционными плавательными средствами кочевников. Нигде, вплоть до этнографических описаний XIX в., не встречается упоминаний о том, чтобы кочевники сами изготавливали лодки из дерева или какие-либо более крупные суда. Правда, нет ничего невозможного в том, что они, если позволяли обстоятельства, пользовались лодками и судами, принадлежавшими оседлому населению речных долин. Такой случай описывает Рашид-ад-Дин в «Огуз-наме». Оказывается Огуз-хан, подойдя к Волге и победив местное население, собрал у

него все лодки и корабли и переправился на них вместе со всем своим народом через эту реку [19, с. 34-35]. О регулярных лодочных переправах калмыков через Волгу сообщает Лепехин: «... когда к какой реке приедут, например, к Волге, то совьючивают только с верблюдов и в судах перевозят свою пажито с мелким скотом, а кони и рогатый скот должен переплыть через реку (последнее как у Ибн-Фадлана и др.)» [14, с. 378]. Но для них это было затруднительно и со временем калмыки, оставшиеся в России после 1771 г., перестают пользоваться заволжскими территориями.

На этом завершим перечисление известных способов переправ и перейдем к анализу полученного материала. В качестве основных принципов классификации кочевых переправ предлагается принять: во-первых, причины, по которым совершалась переправа, и обстоятельства ее сопровождающие, во-вторых, состав переправляющихся; в-третьих, те меры и средства, при помощи которых, собственно, и происходила переправа.

В качестве основных причин организации переправы можно назвать: следование по обычному маршруту перекочевков, который мог предусматривать пересечение одной или нескольких рек; различные виды военных действий; торговые предприятия и путешествия; переселение на новое место обитания, иногда заранее разведанное и известное, иногда в ходе сложного процесса поиска новой родины. Соответственно отмеченным причинам переправу осуществляли: небольшое кочевое подразделение с семьями, скотом и имуществом; воинский контингент той или иной численности; торговый караван с обслуживающим персоналом, охраной, товаром и вьючными животными; весь кочевой этнос, часто при очень сложных и неблагоприятных обстоятельствах.

При этом, исходя из данных перечисленных выше авторов, применялись следующие способы переправы: 1. Бродовая переправа. 2. Преодоление водной преграды без использования подручных плавательных средств, на лошадях. 3. Переправа по льду в зимнее время. 4. Переправа с использованием подручных средств, которые, в свою очередь, можно подразделить: а) бурдюки, кожаные мешки и другие сходные приспособления; б) тростниковые или деревянные плоты, фашинник, подвизывавшийся под повозки; в) захваченные (нанятые и т. д.) лодки, корабли. 5. Наведение понтонных переправ или временных мостов, засыпание небольших рек и их перегораживание.

В каждом конкретном случае, при столкновении с водной преградой, выбор способа определялся первыми двумя факторами:

причинами переправы и составом переправляющихся. Также имели значение опыт, знания и технические возможности, которые в среднем находились на одном уровне у разных кочевых народов.

При следовании по обычному маршруту перекочевков использовались, как правило, броды. «Переправу вброд.— отмечает Е. В. Болдаков.— можно делать, в зависимости от скорости течения, при разной глубине. При скорости 1,5 м/сек можно идти вброд на глубине 1 м, верхом на лошади при глубине 1,2 м. При скорости 2 м/сек идти вброд можно на глубине 0,6 м, верхом на глубине 1 м. Если вода неподвижна, наибольшая глубина для перехода вброд определяется только ростом человека (животного)» [20, с. 59]. Вероятно, для обычной кочевой группы, возможность бродовых переправ определялась ростом овцы, для которой максимальная глубина при самых благоприятных условиях течения и дна не должна превышать 0,6–0,7 м. Вообще маршруты составлялись так, чтобы избежать без необходимости преодоления водных преград, и реки сами по себе являлись естественными границами кочевых территорий различных коллективов, родов или объединений. Если же и приходилось преодолевать какие-либо водные преграды, то обычно это были малые реки, притоки больших, вдоль течения которых, по меридиональному маршруту часто и осуществлялось кочевание. Иногда такой маршрут пересекал и большие реки, даже такие как Днепр, как это было у печенегов, цикл перекочевков которых был известен Константину Багрянородному: «Знай, что пачинакиты с наступлением весны переправляются с той стороны реки Днепра и всегда здесь проводят лето» [21, с. 45]. В этом случае броды были давно известны и передвижение по кочевому маршруту происходило с учетом тех периодов и времен года, когда переправа была менее затруднительна. На реках Восточной Европы, впадающих в Каспийское, Азовское и Черное моря, бродовая переправа была опасна, а то и невозможна, с начала ледохода и до конца весеннего половодья (т. е. с конца марта — начала апреля до конца мая — начала июня). Затем степные реки переполняются, а иногда и выходят из берегов в период летних ливней (с конца июня до середины — конца июля). После этого держится более или менее низкий уровень воды, а соответственно и скорость течения вплоть до начала осенних дождей в октябре — ноябре и ледостава. Следовательно, наиболее благоприятным временем для осуществления бродовых переправ был июнь, и период с конца июля по начало октября. После ледостава, если мороз был достаточно сильным, а лёд креп-

ким, с декабря по начало марта реки можно было переходить по льду. Но в зимнее время, при нормальных военно-политических условиях, кочевники избегали длительных переходов, и предпочитали хорошо известные и заранее подготовленные зимники, в устьях рек, в прибрежной полосе Азовского или Черного морей, в Крыму и т. д. Подобная ситуация характерна для самых разных кочевых этносов, разделённых во времени и пространстве. Ногайцы XVII в. в течение года кочевали вдоль Кубани, а зиму проводили в низовьях реки, возле лиманов и берега моря. В XIII — XIV вв. монголы кочевали вдоль основных рек Восточной Европы, являющихся границами владений темников. Печенеги, несмотря на то, что умели переходить Днепр и знали броды в его низовьях, по другой информации того же Константина Багрянородного, делились им на две основные племенные группы [21, с. 157]. Сходные процессы Н. А. Гаврилюк наблюдает в скифское время: «Речная сеть Северопричерноморья во многом сформировала хозяйственный облик региона. Во-первых, ею определяются естественным образом границы политических образований (внешние границы), так и позже эколого-экономических районов (внутренние границы)» [22, с. 34]. Т. е. здесь мы имеем дело с пространственной закономерностью, устойчивой экологохозяйственной характеристикой кочевых обществ, неотъемлемой частью ХКТ экстенсивного кочевого скотоводства.

При военных действиях, в зависимости от их масштабов, использовался самый широкий спектр известных способов переправы. Если военные действия осуществлялись по заранее намеченному плану, относительно небольшими силами — скажем печенежские либо локальные половецкие набеги на Русские княжества, то кочевники предпочитали использовать хорошо известную им систему бродов [5, там же; 23, с. 44-70]. В случае необходимости, вызванной развитием боевых действий, в экстремальной ситуации воины-всадники могли на конях переплывать реки и более сложные водные преграды.

Спорадически, во время крупных военных предприятий, когда требовалось преодолеть такие крупные реки как Дунай, могли наводиться мосты и понтонные переправы из соединённых между собой плотов или лодок. Военные отряды кочевников засыпали реки хворостом, как это сделали кара-китаи, или перегораживали их дамбами, как это делали монголы в Средней Азии во время ее завоевания.

Зимой реки, дельты, заливы и проливы переходили по льду.

Известны также случаи использования плотов, вспомним мужественную и бессмысленную попытку кутригуров предпринять штурм византийского города со стороны моря.

Вероятно, и все остальные перечисленные в работе способы переправ могли быть использованы во время войны.

Торговцы и другие путешественники могли использовать броды и лодочные переправы. Арабские и европейские авторы описали экзотические для них способы, связанные с применением приспособлений из кож: бурдюки с соломой, сшитые так, чтоб в них не попадало ни капли воды, не менее прочные бурдюки, надутые воздухом и более сложные устройства, напоминающие лодки или байдарки из кожи. Они были иногда удивительно велики и весьма вместительны. В них могли находиться животные, различное имущество и товары, несколько человек гребцов и пассажиров. Способы этого круга можно считать оригинальным достижением кочевой культуры, когда в условиях отсутствия дерева шкура животного становилась одеждой, крышей над головой, тарой для воды и лодкой.

При переселениях переправа была, как правило, единоразовой, связанной с какими-то необычайными случайностями или особыми трудностями, которые благодаря своей неординарности и значению в жизни кочевых этносов со временем становились достоянием легенд и обрастали мифическими подробностями. Эти легенды повторялись из столетия в столетие, воспроизводились в новые исторические эпохи, становились неотъемлемой частью этно — и историко-географических представлений об определённых регионах, независимо от племен и народов, которые их в это время населяли. В таких случаях чаще всего упоминаются брод или переправа по льду, происходившие при помощи волшебных сил. Правда, известны и менее романтические истории, такие как наведение аварами или болгарами Аспаруха мостов, или способ, описанный Барбаро в XV в. И в этом случае всё зависело от сложности водной преграды, численности и организованности кочевников, наличия у них тех или иных навыков и, наконец, военно-политической обстановки.

В заключение, оценивая в целом все отмеченные способы переправ в качестве одного из направлений адаптации кочевых народов к окружающей их среде обитания, следует отметить стремление, так же, как это характерно и для других сторон их образа жизни, максимально полно использовать естественные условия

при минимальном искусственном воздействии на них. Это в очередной раз отражает процесс самовоспроизведения системы экстенсивного кочевого скотоводства и всего отвечающего ему ХКТ.

ЛИТЕРАТУРА

1. Голубовский П. Печенеги, тюрки, половцы до нашествия татар: история южнорусских степей IX — XIII в. — К.: Тип. ун-та, 1884.
2. Василевский В. Г. Труды. — СПб.: Имп. Акад. Наук, 1908. — Т. I.
3. Ковалевский А. П. Книга Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 г. — Харьков: Харьк. книжн. изд-во, 1956.
4. Извлечения из «записки» Ибн-Фадлана по Мешхедской рукописи // Материалы по истории Туркмении и туркмен. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1939. — Т. I. — С. 155-180.
5. Кудряшев К. В. Половецкая степь. — М.: ОГИЗ, 1948.
6. Кумекон Б. Е. Государство кимаков IX-XI в. по арабским источникам. — Алма-Ата: Наука, 1972.
7. Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1966.
8. Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрук. — М.: Изд-во АН СССР, 1957.
9. Латышев В. В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // ВДИ. — 1948. — № 4 (26). — С. 223-298.
10. Иордан. О происхождении и деяниях гетов. — М.: Изд-во Вост. лит., 1960.
11. Прокопий из Кесарии. Война с готами. — М.: Изд-во АН СССР, 1950.
12. Агафий. О царствовании Юстиниана. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1953.
13. Василевский В. Г. Труды. — СПб.: Имп. Акад. Наук, 1912. — Т. 2. — Вып. 2.
14. Продолжение записок Путешествия Академика Лепехина // Полное собрание ученых путешествий по России. — СПб.: Имп. Акад. Наук, 1822. — Т. IV.
15. Рашид-ад-Дин. Огуз-наме. — Баку: Элм, 1987.
16. Путешествие в Тану Иосифата Барбаро, венецианского дворянина // Библиотека иностранных писателей о России. — СПб.: изд-вом М. Калистратова, 1836. — Т. 1.

17. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв.— М.: Наука, 1985.
18. Барон Сигизмунд Герберштейн. Записки о московитских делах.— СПб.: изд-во А.С. Суворина, 1908.
19. Рашид-ад-Дин. Сборник летописей.— М.: Изд-во АН СССР, 1952.— Т. 1, кн. 2.
20. Болдаков Е.В. Жизнь рек.— М.: Гос. Изд-во техн.-теорет. лит., 1953.
21. Константин Багрянородный. Об управлении империей.— М.: Наука, 1991.
22. Гаврилюк Н. А. Скотоводство Степной Скифии.— К., 1995. (Препр./ АН Украины. Ин-т археологии; 930.26).
23. Плетнева С. А. Половцы.— М.: Наука, 1990.

РЕЗЮМЕ

В роботі з'ясовується, як проводились переправи кочовниками середньовіччя, та розроблюється класифікація засобів переправ. Як принципи класифікації прийняті причини переправи, склад тих, хто переправлявся, заходи, завдяки яким проходила переправа. Переправи проводились часом прямування маршрутом перекочовування, військових дій, торговельних справ, переселення на нове місце, їх здійснювали невеликі кочові колективи, військовий контингент, торгові каравани, весь кочовий етнос. Застосовувались переправи: 1) бродові; 2) на конях; 3) льодові; 4) із підручними засобами: а) шкіряними мішками, б) очеретяними або дерев'яними плотами, в) рідко човнами; 5) із наведенням тимчасових мостів, засипанням рік. Вибір засоба визначався причинами переправи і складом тих, хто переправлявся. Технічні можливості знаходились в середньому на одному рівні у різних кочових народів. Оцінюючі засоби переправ як напрямок адаптації кочівників до оточуючого середовища, слід зазначити прагнення максимально використовувати природні умови при мінімальному господарському впливі на них, що відображує процес відтворення ГКТ екстенсивного кочового скотарства.

SUMMARY

This work shows the possibilities of the arranging of river crossings by the medieval nomads and proposes the elaboration of

the classification of the ways of river crossings. The causes of river crossings, the content of rowers, ways and methods of arranging of river crossings are used as principals of the classification. The river crossings were undertaken during following the migration itinerary; commercial and military activities; moving to the new places. The river crossings were arranged by small nomad elements, military contingent, commercial caravans, all nomad ethnoses. The executed river crossings: 1) by ford; 2) in riding, 3) by ice, 4) with improvised means: a) leather sacs, b) wood and reed rats, c) boats, more seldom; 5) using temporary bridges or filling rivers up. The choice of ways was determined by the causes of river crossings and by the content of rowers. Technical possibilities were almost at the same level at different nomad peoples. Making the valuation of the methods of river crossings as a direction of adaptation of nomad peoples to the surroundings, it's necessary to accentuate the striving of the maximum using of natural conditions at the minimum artificial influence on them, which reflexes the process of reproducing of the economical cultural type of the extensive nomad cattle-breeding.

ІСТОРІЯ СТАРО- ДАВНЬОГО СВІТУ ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ

КУЛЬТ ПРАВИТЕЛЯ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ ПРОПАГАНДЕ ЛИСИМАХА

В эпоху диадохов (323-281 гг. до н. э.) пропаганда являлась мощным орудием политического воздействия. Отсутствие юридических прав на абсолютную власть над контролируемыми территориями и постоянная угроза со стороны соперников вынуждали преемников Александра прибегать к всевозможным пропагандистским приемам, которые могли бы повысить престиж диадохов в греческом мире и обосновать их властные амбиции. В некоторых случаях такого рода пропаганда была настолько эффективной, что под ее влиянием оказалась значительная часть раннеэллинистической исторической традиции [1, р. 54-60; 2, р. 60-61, 105-106, 344-345]. Поэтому изучение пропаганды преемников Александра предоставляет возможность не только исследовать применявшиеся в те годы методы политического воздействия, но и по-новому взглянуть на некоторые приводимые античными авторами факты из истории эпохи диадохов.

Данная работа представляет собой попытку анализа пропаганды одного из наиболее выдающихся преемников Александра — Лисимаха. Пропаганда, распространявшаяся этим диадохом, детально исследована американским ученым Р. А. Хэдли, который, проанализировав данные нумизматики и исторической традиции, пришел к достаточно убедительным выводам о направленности и характере этой пропаганды, а также о ее связи с пропагандой Селевка I [3, р. 50-65]. Однако такое важное средство обоснования царской власти как культ правителя, по словам самого Р. А. Хэдли, оказалось «на периферии» его исследования [3, р. 65], причиной чему послужил, видимо, подход исследователя к царскому культу исключительно как к следствию, но не как к составной части царской пропаганды [3, р. 65]. Между тем, современные исследования показывают, что, например, в государстве Птолемея в III-II вв. до н. э. царский культ преследовал прежде всего пропагандистские цели [4, р. 255-259; 5, р. 174-175], и нет никаких оснований сомневаться в том, что и Лисимаху эта функция культового почитания правителей была прекрасно известна. Поэтому в данной работе будет предпринята попытка выявить роль культа правителя в царской пропаганде Лисимаха, дополнив и

уточнив тем самым выводы Р. А. Хэдли и других исследователей, затрагивавших данную проблему.

Единственными источниками, в которых прямо засвидетельствован прижизненный культ Лисимаха, являются три надписи, датированные 288-281 гг. до н. э. [6, № 372, 380; 7, № 11]. Отсутствие более ранних свидетельств, очевидно, обусловлено не скудостью источников, а тем, что тогда еще не было самого культа, или он не получил широкого распространения. Ведь если отсутствие эпиграфических свидетельств может быть связано с малочисленностью дошедших до нас надписей, то молчанию исторической традиции, порой, достаточно благосклонно настроенной к Лисимаху, сложно дать иное объяснение. Причину непопулярности культа Лисимаха в течение столь длительного времени, несомненно, следует искать в его политике по отношению к греческим полисам, которые являлись основными инициаторами культового почитания диадохов. В то время как Антигон Одноглазый и Деметрий Полиоркет, культ которых получил гораздо более широкое распространение, чем культ других диадохов [8, S. 42-79; 2, p. 232-236], в 314-302 гг. до н. э. последовательно проводили политику предоставления «свободы и автономии» греческим полисам [2, p. 197-230], Лисимах строил свои отношения с эллинами на совершенно противоположных основаниях. Будучи в 323-305 гг. до н. э. сатрапом, а в 304-302 гг. царем Фракии, он крайне жестко контролировал полисы Западного Причерноморья, лишив их всякого самоуправления, разместив в них свои гарнизоны, и обложив население высокими налогами [9, с. 93-102]. В 313-309 гг. до н. э. Лисимах жестоко расправился с восстанием западнопонтийских городов, подвергнув при этом главный центр восставших, Каллатис, длительной осаде [Diod. XIX, 73, 1-10; 9, с. 94-100]. Не намного лучшими были и отношения между Лисимахом и полисами Херсонеса Фракийского, многие из которых он подверг насильственному синойкизму для создания своей столицы - Лисимахии [10, S. 81; Paus. 1, IX, 8, 9]. Естественно, что в таких условиях Лисимаху крайне сложно было удостоиться культового почитания. Единственным местом, где фракийскому правителю могли оказывать какие-то сакральные почести до 301 г. до н. э., является основанная им в 309/308 г. до н.э. Лисимахия [ср.: 8, S. 162].

Однако в то время, когда Лисимах еще практически не удостоивался культового почитания в греческих полисах, его основные противники, Антигон и Деметрий, как уже отмечалось, почитались в качестве богов во многих греческих городах. Это почита-

ние приравнивало обоих диадохов к Александру, который до этого был единственным человеком, удостоившимся божеских почестей в более или менее широких масштабах, и тем самым существенно подкрепляло их претензии на господство в империи Александра [ср.: 11, S. 45-59]. Лисимах, не желавший признать приоритет Антигонидов, должен был каким-то образом компенсировать отсутствие собственного культа, так как в противном случае его престиж в греческом мире был бы подорван и у многих эллинов могли бы возникнуть сомнения в обоснованности его претензии на безраздельную власть во Фракии. Попытаемся определить, как Лисимах решал эту проблему с 314 по 302 гг. до н. э. — в тот период, когда Антигон и Деметрий реально угрожали его власти во Фракии и, вместе с тем, пользовались широким культовым почитанием в греческих полисах. Для этого обратимся к общему содержанию пропаганды Лисимаха.

Совершенно очевидно, что пропаганда Лисимаха, как и пропаганда остальных противников Антигонидов, носила ярко выраженный антиантигоновский характер. При этом Антигон и Деметрий публично обвинялись в стремлении к господству во всей империи Александра, в неуважении к самому македонскому завоевателю и его памяти, а также в непризнании прав других диадохов на власть в своих сатрапиях [Diod. XIX, 55, 4-56, 2, XIX, 61, 4, XX, 106, 2-4, Plut. Demetr. 25, 28; 1, p. 196-212; 2, p. 318-322]. Основанием для таких обвинений служило вначале возвышение Антигона над остальными диадохами по своему реальному могуществу [Diod. XIX, 61, 4], а затем — принятие Антигонидами, первыми среди всех преемников Александра, царских титулов [2, p. 321]. Естественно, что почти все противники Антигонидов старались показать себя приверженцами и почитателями Александра, всячески подчеркивая в пропаганде свою близость сыну Филиппа при его жизни. Лисимах, бывший в свое время телохранителем Александра, не составлял в этом отношении исключения [App. Syr. 64; Just. XV, 3]. Даже принятие им царского титула, как и у Птолемея и Селевка, было обставлено всего лишь как ответ на аналогичную акцию Антигона и Деметрия [11, S. 94-106], и, видимо, сразу же вслед за коронацией, была пущена в ход легенда о том, что знамение о царственной будущности было получено Лисимахом еще при Александре: сам великий завоеватель будто бы некогда одел на голову фракийского правителя свою диадему, чтобы остановить струящуюся из раны кровь [Just. XV, 3].

В контексте такой пропаганды Лисимаху, как и другим диадохам, очень легко было представить культ Антигона и Деметрия как проявление их спеси и необоснованного высокомерия по отношению к остальным преемникам Александра, а также неуважения к самому Александру, выражавшегося в присвоении положенных лишь ему наивысших почестей. Очевидно, именно так трактовал божеские почести Птолемей, который всячески заботился о популяризации культа покойного Александра, а когда встал вопрос о воздаянии божеских почестей самому Птолемею, то родосцам, инициировавшим этот культ, пришлось обращаться за разрешением к оракулу «божественного отца» Александра — Амона [Diod. XX, 100, 3]. Однако в 314-302 гг. до н. э. Лисимах, видимо, заходил в трактовке божеских почестей еще дальше, считая последние вообще недопустимыми для человека, во всяком случае, при жизни. О таком подходе косвенно свидетельствует восходящий к откровенно пролисимаховской пропаганде фрагмент из сочинения Юстина, в котором Лисимах выступает как «спаситель» знаменитого философа Каллисфена, изувеченного в наказание за отказ совершить проскинезу перед Александром [Just. XV, 3, 3-9]. Считая, что Каллисфен пострадал «не за вину, а за свободомыслие», Лисимах дал измученному философу яд, облегчив тем самым его страдания [Just. XV, 3, 6]. Александр, взбешенный этим поступком, якобы посадил Лисимаха в одну клетку со львом, но отважный телохранитель сразу же умертвил зверя, чем снова снискал благосклонность македонского завоевателя, пораженного смелостью будущего царя Фракии [Just. XV, 3, 7-9]. Проскинеза в представлении греков, не знакомых с персидскими обычаями, была элементом культового почитания [Isocr. Paneg. 151; Curt. VIII, 5, 11; ср.: Herod. VII, 136; Plut. Themis. 27], и таким образом, Лисимах в данном фрагменте изображался как убежденный противник царского культа, что, без сомнения, отражает реальную пропаганду эпохи диадохов. Примечательно, что единственным символом на монетах Лисимаха 304-301 гг. до н. э., который можно связать с царской пропагандой, является дополнительное изображение льва на реверсе [12, р. 166, N 1-4; 3, р. 55]. Это изображение исследователи обычно связывают с легендой об убийстве Лисимахом льва на охоте Александра в 333 г. до н. э., которую приводит Курций Руф [Curt. VIII, 1, 14-15; см.: 3, р. 55, note 23], однако представляется вполне вероятным, что и эпизод с Каллисфеном, уже «героизированным» к тому времени в исторической традиции, нашел здесь свое отражение.

Неприятие Лисимахом божеских почестей, видимо, отразилось и в творчестве афинского комедиографа Филиппида, который был ближайшим другом фракийского царя, и жестче, чем кто-либо в эпоху диадохов, критиковал культ правителей как богохульственное и губительное явление, имея при этом в виду афинский культ Антигона и Деметрия [Plut. Demetr. 12, 26].

После победы Селевка и Лисимаха над Антигоном и Деметрием в битве при Ипсе [301 г. до н.э.] положение в эллинистическом мире коренным образом изменилось. Под властью Лисимаха теперь оказалась большая часть Малой Азии со множеством греческих городов. Однако он, очевидно, не сильно изменил принципы своей политики по отношению к эллинам. Хотя некоторые города были освобождены [Diod. XX, 107], в целом и в Малой Азии Лисимах предпочитал контролировать полисы с помощью гарнизонов и своих ставленников в городской администрации [10, S. 104-106, 126-129, 132-134]. Некоторые полисы он подверг насильственному синойкизму, прибегая при этом к крайне жестоким способам переселения населения [Paus. 1, IX, 7, 8, VII, III, 4-5; Strabo. XII, 4, 2, XIV, 1, 21], другие города обложил непомерными налогами [10, S. 26-28; 5, р. 84-85]. Кроме того, Лисимах, очевидно, поддерживал тиранические режимы в отдельных малоазийских полисах [13, с. 516-521]. Все это, конечно, не способствовало распространению его культа, и в первое десятилетие после битвы при Ипсе он мог возникнуть, пожалуй, только в городах, вновь основанных Лисимахом. По крайней мере, в Эфесе, насильственно синойкизированном с Колофоном, Лебедосом и другими городами и переименованном по имени жены Лисимаха в Арсиною, в результате раскопок был обнаружен огромный культовый монумент, посвященный, по мнению современных исследователей, Лисимаху как ктисту города [14, S. 180; 15, S. 20-33].

Однако вскоре после битвы при Ипсе отношение Лисимаха к культу правителя, видимо, несколько изменилось. Об этом свидетельствует тот факт, что с 297 г. до н. э. он начинает выпускать монеты с изображением обожествленного Александра (с рогами Амона) на аверсе [12, р. 163-165]. На реверсе этих монет изображался победный мотив — Афина с Никой на руке, что позволило Р.А. Хэдли расценить эти выпуски как коммеморативный чекан, посвященный победе при Ипсе [3, р. 55]. По его мнению, «божественный» Александр связан здесь с ходившей перед Ипсом легендой о «вещем» сне Деметрия, в котором Александр, узнав, что

в пароле Антигонидов, в отличие от пароля Селевка и Лисимаха, не упоминается его имя, сказал Полиоркету, что уходит к его врагам, «так как они принимают меня к себе» [Plut. Demetr. 29; 3, р. 56-63]. Однако подобное толкование нельзя признать исчерпывающим. Гораздо более вероятно, что и легенда о сне Деметрия, и изображение божественного Александра на монетах отражают главную идею пропаганды Лисимаха: надменность и неуважение к Александру привели Антигонидов в итоге к поражению, в то время как «сдержанность» Лисимаха и его пиетет к покойному сыну Филиппа обеспечили ему победу при Ипсе, в которой сам божественный Александр помог своему бывшему телохранителю. Очевидно, именно поэтому Лисимах переименовал в Малой Азии Антигонею Троаду в Александрию: по словам Страбона, он считал священным долгом диадохов называть города в первую очередь в честь Александра, а уже потом — в честь себя [Strab. XIII, 1, 26].

Логика подобной пропаганды требовала от Лисимаха всяческой поддержки культа Александра, который можно было противопоставить широко распространившемуся в 90-е гг. III в. до н. э. культу Деметрия, постоянно стремившегося к захвату владений фракийского царя. В. Тарн предполагал, что Лисимах в этот период организовал «государственный культ» Александра в своих малоазийских владениях [16, с. 65], но подобное предположение не находит подтверждения в источниках. Гораздо более вероятно, что Лисимах содействовал учреждению культа и празднеств в честь Александра, проводимых Ионийской Лигой городов, о которых сообщает Страбон [Strab. XIV, 1, 31] и упоминают эпиграфические источники [7, № 222]. Некоторые исследователи считали, что Ионийскую Лигу основал сам Александр, вследствие чего его культ был учрежден здесь ещё при жизни царя как культ основателя [17, col. 1890-1892; 8, S. 17-18]. Однако Э. Бэдиэн достаточно убедительно доказал, что считать данный культ прижизненным нет никаких оснований [18, р. 60-62]. Позднее Р. А. Биллоуз на материале эпиграфических источников показал, что и сама Лига была основана не Александром, а Антигоном, возможно, удостоившимся вследствие этого культовых почестей основателя; после же 301 г. до н. э. Лисимах мог заменить культ Антигона культом Александра, подобно тому, как он переименовал Антигонею в Александрию [2, р. 217-218]. В свете изложенного такое предположение выглядит весьма правдоподобно, хотя не исключено, что ионийцы сами организовали культ Александра, надеясь завоевать благорасположение Лиси-

маха. Примечательно, что около 270 г. до н. э. жрец Александра зафиксирован также в Эритрах [6, № 1014, стк. 111], полисе, который входил в Ионийскую Лигу и вполне мог учредить данный культ под влиянием Лисимаха. Кроме того, празднества «Александрии» в конце IV — начале III в. до н.э. существовали на о. Фасос, также находившемся под контролем Лисимаха [19, р. 198-199, 244-248], и нет никаких оснований предполагать, что они были учреждены уже при жизни Александра [18, р. 59].

В 288-286 гг. до н. э. Деметрий был окончательно разгромлен, вследствие чего Лисимаху удалось подчинить своей власти почти все его владения [5, р. 82-84]. Сделавшись в 285 г. до н. э. царем Македонии, он обеспечил себе непререкаемую легитимность и превратился, по существу, в наиболее могущественного диадоха. В таких условиях демонстративное почитание Александра потеряло смысл, так как заносчивые Антигоныды больше не угрожали Лисимаху. Очевидно, именно поэтому он сам оказался заинтересован в получении божеских почестей, с помощью которых можно было поднять свой авторитет в греческом мире, что было крайне важно как для закрепления прав на завоеванные территории, так и для обоснования планов создания огромной державы вокруг Понта, а возможно, и восстановления монархии Александра под своим главенством [20, р. 84; 21, р. 177-179]. Распространению культа Лисимаха, видимо, способствовало и некоторое смягчение его политики по отношению к эллинам [22, р. 73-79]. Однако значение этого обстоятельства всё же не следует переоценивать. Так, например, культ Лисимаха в Приене в 286 г. до н. э., вроде бы, был установлен в качестве искренней благодарности за военную помощь, оказанную царём в борьбе за освобождение хоры города [7, № 11]. Однако из ответа Лисимаха приенцам выясняется, что в городе был царский стратег, которого жители охотно слушались, «не отклоняясь от действий в пользу царя» [7, № 12]. Вполне вероятно, что этот стратег и побудил приенцев учредить культ. Другая надпись об учреждении культа Лисимаха происходит с острова Самофракия, жители которого почтили царя в благодарность за возвращение храму Великих богов сокровищ, похищенных бандой наёмников или пиратов [6, № 372]. Эта банда, возможно, состояла из остатков армии Деметрия, который активно использовал пиратов в военных операциях [23, с. 225-226], и самофракийский культ, подчёркивая победу Лисимаха, опять-таки призван был превозносить его над побеждённым Антигонидом. К тому же, жители Самофра-

нии уже ранее почтили Лисимаха высокими несакральными почестями за менее значительное благодеяние [24, р. 216-219] и теперь вынуждены были повышать степень почета, чтобы не оскорбить царя. Наконец, последним свидетельством о существовании культа Лисимаха является надпись из Кассандрии, в которой упоминается его эпонимный жрец [6, № 380], очевидно, автоматически сменивший здесь эдонимного жреца культа Кассандра как основателя города или царя Македонии [6, № 332].

Таким образом, на протяжении всей своей карьеры в качестве сатрапа, а затем царя, Лисимах так или иначе использовал культ правителя для своей политической пропаганды. При этом отношение Лисимаха к божеским почестям зависело, с одной стороны, от того, возможно ли было получить их самому, с другой, — от его политического положения и властных амбиций. Под влиянием этих факторов пропаганда Лисимаха эволюционизировала от полного неприятия идеи воздаяния божеских почестей человеку при жизни к активному их использованию для легитимизации власти. В целом же, пример пропаганды Лисимаха показывает, что культ правителя в эпоху диадохов являлся эффективным средством обоснования власти и своеобразным показателем масштаба амбиций того или иного диадоха.

ЛИТЕРАТУРА

1. Hornblower J. Hieronymus of Cardia. — Oxford: Oxford University Press, 1981.
2. Billows R. A. Antigonos the One-Eyed and the Creation of the Hellenistic State. — Berkley, Los-Angeles; London: University of Callifornia Press, 1990.
3. Hadley R. A Royal Propaganda of Seleucus I and Lysimachus // JHS. — 1974. — V. 94.
4. Preaux C. Le Monde Hellenistique. — Paris: Presses Universitaires de France, 1978. — V. I.
5. Will E. Histoire politique du Monde Hellenistique. — Nancy: Universite de Nancy, 1966. — V. I.
6. Sylloge Inscriptiones Graecorum / Ed. G. Dittenberger. — 3 ed. — Lipsia: S. Hirzel, 1915-1924. — V. 1-4.
7. Orientis Graeci Inscriptiones Selectae / Ed. G. Dittenberger. — Lipsia: S. Hirzel, 1903. — V. I.

8. Habicht C. *Gottmenschen und griechische Städte*. — München: C.H. Beck, 1970.

9. Блаватская Т. В. *Западнопонтийские города в VII-I вв. до н. э.* — М.: Изд-во АН СССР, 1952.

10. Orth W. *Königliche Machtanspruch und städtische Freiheit*. — München: C.H. Beck, 1978.

11. Müller O. *Antigonos Monophthalmos und «das Jahr der Könige»*. — Bonn: R. Habelt, 1973.

12. Thompson M. *The Mint of Lysimachus // Essays in Greek Coinage Presented to S. Robinson*. — Oxford: Clarendon Press, 1968.

13. Берве Г. *Тираны Греции*. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1997.

14. Hoepfner W. *Zum Entwurf des Athena-Tempels in Ilion // MDAI (A)*. — 1969. — Bd. 84.

15. Praschniker C., Theuer M. *Das Mausoleum von Belevi*. — Wien: Österreichische archaologischen Institut, 1979.

16. Тарн В. *Эллинистическая цивилизация*. — М.: Изд-во иностр. лит., 1949.

17. Lenschau T. Iones // *Pauly-Wissowa-Kroll. Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. — Stuttgart: Metzler, 1915. — Bd. 18.

18. Badian E. *The Deification of Alexander the Great // Ancient Macedonian Studies in the Honor of C.F. Edson*. — Thessaloniki: Institute of Balkan Studies, 1981.

19. Salviat F. *Une nouvelle loi thasienne: institutions judiciaires et fêtes religieuses à la fin du IVe siècle av. J.C.* // *BCH* — 1958. — V. 82.

20. Kabakiev J. *Lysimaque et la Thrace dans les rapports entre les diadoques // BHR*. — 1990. — N 4.

21. Cohen G.M. *The Diadochoi and the New Monarchies // Athenaeum*. — 1974. — V. 52.

22. Burstein S.M. *Lysimachus and the Greek Cities in Asia Minor. The Case of Miletus // AW*. — 1980. — V. 3.

23. Трофимова М. К. *Пиратство в Восточном Средиземноморье в III в. до н. э. // Формы зависимости в Восточном Средиземноморье в эллинистический период* — М.: Наука, 1969.

24. McCredie J. R. *Samothrace // Hesperia*. — 1968. — V. 37.

РЕЗЮМЕ

У статті зроблена спроба визначити роль культу правителя в царській пропаганді Лісімаха. Використовуючи свідчення наративних, епіграфічних та нумізматичних джерел, автор доводить, що ставлення Лісімаха до царського культу залежало з одного боку,

від того, чи був він спроможний отримати божеські почесті, з іншого — від його політичного становища та власних амбіцій. Під впливом цих факторів пропаганда Лісімаха еволюціонувала від повного несприйняття ідеї царського культу до активного використання культових почестей для обґрунтування одноосібної влади.

SUMMARY

The article deals with the place of ruler-cult in the royal propaganda of Lysimachus. Using the evidences of narrative, epigraphic and numismatic sources, the author shows that Lysimachus' attitude to the ruler-cult depended on his ability to receive divine honours and on the character of his power ambition. Under the influence of these two factors, the propaganda of Lysimachus had developed from the denying the idea of ruler-cult as whole to the active using of cultic honours for legitimation of Lysimachus' sole-power.

С. Д. ЛИТОВЧЕНКО

РИМСКАЯ ПОЛИТИКА В АРМЕНИИ ПРИ АВГУСТЕ

В период правления Октавиана Августа в основном завершился процесс формирования Римской мировой державы. По крайней мере, восточные границы Империи, установленные при Августе, практически не изменились в течение первого века н. э. Среди многих государств, которые оказались соседями Рима на Востоке, выделялось Армянское царство, разделявшее двух соперников — Рим и Парфию. Армения, признаваемая древними авторами третьим по значению царством Востока, занимала выгодное стратегическое положение в Азии, обладала значительными материальными и людскими ресурсами. Именно поэтому, в период противоборства Рима с парфянами Армения играла ключевую роль в восточной римской политике [1, с. 54-55].

В начале своего правления Август столкнулся с антиримским союзом Армении и Парфии, возникновением которого Август был обязан не столько общим интересам армян и парфян, сколько политике предыдущих римских полководцев, в частности Марка Антония [2, р. 88-92]. В провале парфянского похода триумвир обвинил своего союзника — армянского царя Артавазда II, который был арестован и впоследствии казнен. Армянский престол

был предназначен сыну Марка Антония от Клеопатры [Тас. Ann., II, 3; Dio, XLIX, 39-40; Plut, Ant., 50, 6; Strabo, XI, 14, 15; 3]. В 31 г. до н.э. Арташес II, сын Артавазда II, воспользовался тем, что Антоний отозвал римские гарнизоны и захватил армянский трон с помощью парфянского царя Фраата IV [Dio, XLIV, 14; Тас. Ann., II, 3]. Но, несмотря на то, что дерзкие поступки Арташеса II, а именно свержение власти Рима, уничтожение всех римлян, находившихся в царстве, требовали немедленного возмездия, Август не предпринял никаких шагов, направленных против Арташеса V, если не считать отказ выдать царю его брата, римского заложника [Dio, LI, 16, 2]. Монарх, виновный в смерти римских граждан, сохранил свой престол до 20 г. до н. э.

В то же время бездействие Августа не означало, что Армения теряет свое значение для Рима. Отказавшись от смещения неугодного царя, Август сохранил возможность влиять на ситуацию в будущем. В Риме остался Тигран, возможный претендент на престол, а изгнанный из Мидии — Атропатены и Армении Артавазд Мидийский получил в управление Малую Армению, играя роль постоянной угрозы Арташесу [Dio, LIV, 9].

Ситуация изменилась в 20 г. до н. э., когда Август совершает поездку на Восток [Dio, LIV, 7]. Вероятнее всего, во время пребывания принцепса на острове Самос было получено известие о заговоре армянских нахараров — крупных землевладельцев — против Арташеса II [Strabo, XVII, 1, 54]. Заговорщики просили Августа прислать на армянский престол Тиграна, брата Арташеса, который находился в Риме в качестве заложника. Император немедленно вызывает Тиберия с войском и Тиграном и отправляет в Армению. Еще до прихода римских войск армяне сами убивают Арташеса II и коронация Тиграна III проходит без сопротивления [Dio, LIV, 9; Vell. Pat., II, 94,4; Suet. Tib., 9].

Большинство ученых, комментируя эти события, представляют действия римлян как тонко спланированную операцию по устрашению и Армении, и Парфии [4, с. 121; 5, с. 201; 6, с. 124-125]. Однако необходимо обратить внимание на то, что римляне скорее подстраивались к возникшей ситуации в Армении, чем сами направляли события [7, р. 325]. Август прибыл в Азию без дополнительных войск, которые появились только с приходом Тиберия. Вряд ли Август готовился к нападению на Армению и тем более на Парфию, опираясь только на сирийские легионы. Фраат IV действительно не проявлял агрессивных намерений в отношении Армении, но и не

изъявлял покорности Риму, что подтверждается требованиями парфянского посольства в 23 г. до н. э. [Dio, LIII, 33].

Нельзя согласиться с утверждением, что заговор и убийство Арташеса II, а также захват Армении были спланированы римлянами заранее [6, с. 125]. Во-первых, источники ничего не сообщают об участии римлян в заговоре. Во-вторых, трудно объяснить, почему Август прибыл в Азию без армии и нового претендента на престол, если он знал о свержении Арташеса заранее. Более вероятно, что мятеж армянской знати зрел давно, а известие о поездке Августа на Восток лишь подтолкнуло выступление заговорщиков. Следовательно, принцепс использовал выгодную возможность для возвращения контроля над Арменией. Тигран III — «друг и союзник римского народа» правил Арменией в течение 14 лет, и царство было возвращено в сферу римского влияния. Реакция римлян на успешную операцию Тиберия подчеркивает не только важность Армении для Рима, но и то, что в Риме не забыли о преступлении Арташеса II. Недаром свои восхваления успешной восточной политики Август начинал именно с Армении, с коронации Тиграна III, [RGA, 27]. В честь удачной экспедиции Тиберия в Риме были выпущены монеты с надписями «*Armenia capta*» с очень выразительным изображением — стоящего на коленях армянина с протянутыми руками [8, с. 167-168]. Так Август ответил на одно из самых тяжких оскорблений, нанесенных римскому престижу на Востоке.

Что же могло помешать Августу активно бороться за восстановление власти римлян в Армении? Постоянные попытки сохранить контроль над царством в конце I в. до н. э. только подчеркивали его важность [7, р. 335]. Обычно приводятся такие аргументы, как общая истощенность Рима гражданскими войнами и боязнь столкновения с Парфией [5, с. 125; 6, с. 123; 9, с. 335; 10, с. 527]. Во-первых, слабость римлян часто преувеличивают. Август был в состоянии вести широкомасштабные войны на Западе, обладая колоссальной армией в 25 легионов [7, р. 332]. Во-вторых, римляне не имели веских оснований опасаться Парфии — парфяне смогли отразить все римские нападения, но и римляне успешно громили парфян на территории провинции Сирия. Во времена Августа Парфия не рассматривалась римлянами как равный соперник. Официальная пропаганда и римские поэты подчеркивали подчиненное положение парфян, признание Фраатом IV верховенства Рима и т. п. [Hog. Carm., 342, 345]. И хотя зависи-

мость Парфии от Рима была явным преувеличением, парфянские войска испытывали не меньше сложностей на римских землях, чем римские легионы на парфянских [7, р. 330]. Отсутствие парфянской опасности подчеркивается малочисленностью римских войск на восточных границах [7, р. 337]. Кроме того, именно в 30-е годы до н. э. Август вмешивается во внутренние дела самой Парфии, поддерживая одного из соперников Фраата IV — Тиридата. Эти действия могли бы повлечь большее раздражение парфян, чем аналогичная операция в Армении. Тем более, что римское вторжение в Армению совсем не обязательно вызывало противодействие Парфии. В 30-е годы до н. э. Армения еще не входила в парфянскую сферу влияния, по крайней мере, в глазах римлян. Многие источники I — II вв. говорят об общих интересах армян и парфян, но современник событий Страбон как раз подчеркивает существование противоречий Армении и Парфии [Strabo, XVI, 1, 19; Тас. Анн., II, 56]. С другой стороны, Армения оставалась достаточно сильным государством, имеющим значительные вооруженные силы, особенно тяжелую конницу [Strabo, XI, 14, 9-10]. Нельзя ли предположить, что Август как раз опасался войны с Арташесом II, который, понимая свою вину перед Римом, должен был отчаянно сопротивляться. Может быть, именно поэтому мятежный царь спокойно правил около 10 лет.

В 20 г. до н. э. Август восстановил в Армении римское влияние, использовав заговор против Арташеса II. Император в очередной раз уклонился от вооруженного конфликта, выполнив требования заговорщиков. При этом Август отказался от иного варианта развития событий, на который сам указал впоследствии — превращение Армении в провинцию [RGA, 27, 2]. И этот шаг не должен казаться обычным самовосхвалением Августа, так как в истории Рима можно найти подобные примеры. Помпей превращает осколок царства Селевкидов в провинцию Сирию в 64 г. до н. э., причем, в первую очередь из-за внутренней нестабильности царства [2, р. 75; 7, р. 213]. Вскоре провинция подверглась прямому парфянскому вторжению, так как ее границы не защищались зависимыми дружественными государствами. Несмотря на это, Сирия постепенно становится важнейшим фактором римского присутствия на Востоке. Следовательно, логично было бы предположить превращение в провинцию не менее важной для Рима Армении. Кроме того, в «Деяниях божественного Августа» прямо говорится о превращении государства в провинцию как о наказании за непокор-

ность, что полностью применимо к Армении — «измена» Артавазда II, избиение римлян Арташесом II [RGA, 21,1]. Не должна была внушать опасения и отрицательная реакция парфян, т. к. Парфия сама признала превосходство Рима в 20 г. до н. э., когда Фраат IV добровольно выдал римских пленных и знамена, ранее захваченные у Красса, Сакса и Антония. Но если бы парфяне предъявили какие-либо права на армянский престол, что мало вероятно, это не остановило бы римлян, ведь Сирия была когда-то частью государства Селевкидов, но, в конце концов, была признана парфянами римским владением. Даже поверхностная эллинизация Армении не являлась препятствием для превращения царства в провинцию. Примером этому служат Киликия, Египет, Иудея, европейские владения Рима [7, р. 329; 20, с. 18-19].

Таким образом, ситуация с превращением Армении в провинцию, может быть, была даже более благоприятна, нежели аналогичный случай с Сирией. Что же могло остановить Августа? И утверждения о миролюбии Августа, и гипотезы о нежелании принцепса расширить пределы империи опровергаются образованием провинций Иудея и Египет [10, с. 527]. Отказ же Августа от непосредственной оккупации Армении имел и отрицательное последствие. В глазах парфян Армения, не находящаяся под охраной Рима, могла стать объектом вероятного вмешательства. Однако Армения сохраняет свободу. Кажется более вероятным, что превращению Армении в провинцию помешала та же способность царства к длительному сопротивлению, что не позволило сместить Арташеса II. Невозможность оккупации Армении с одной стороны, и нежелание Августа терять контроль над ней с другой, ставят перед принцепсом задачу использовать иные способы влияния на непокорное царство. Скорее всего, этим и объясняется возвращение Августа к старой политике Рима во взаимоотношениях с восточными монархиями. Ее приемы позволяли контролировать зависимые государства с помощью неравноправных союзных договоров, а также с помощью римских ставленников на престоле [12, с. 10-11]. Применяя эти методы, римский Сенат смог подчинить многие царства Востока, иногда даже враждебные, не прибегая к вооруженным действиям. Аналогичным образом действовал Август в Боспорском царстве [17, с. 61]. Уверенность Августа в действенности испытанных методов подтверждается обстоятельствами царствования Тиграна III. Зависимость царя от Рима не более чем формальна, Он даже не выдал заложников, этот обяза-

тельный атрибут «дружбы», который позволял воспитывать будущих наследников престола в проримском духе [13, р. 15-17]. Дети же Тиграна III — Тигран IV и Эрато, воспитывавшиеся на родине, — оказываются настроены против Рима. Однако со смертью Тиграна III не позднее 6 г. до н. э. ситуация меняется. Его сын, Тигран IV, занимает решительно антиримскую позицию. Этот эпизод в истории армяно-римских взаимоотношений очень скупо отражен в источниках, которые дают различные причины восстания Тиграна IV. Тацит в «Анналах» говорит о восстании армян против Тиграна IV [Тас. Ann, II, 3], Август в «Деяниях ...» — о восстании армян против власти Рима [RGA, 27, 2]. Более конкретен Дион Кассий, который ясно указывает, что причиной отпадения Армении была Парфия [Dio, LV; 10]. Однако это утверждение вызывает сомнения. Во-первых, Дион Кассий, применительно к периоду Августа, постоянно подчеркивает агрессивность парфян и умалчивает о миролюбивых и дружественных жестах Фраата IV. Так, Дион не упоминает выдачу заложников. Во-вторых, правивший до 2 г. до н. э. Фраат IV, который выдал Риму заложников не далее как в 10 г. до н. э., вряд ли пошел бы на обострение отношений с Августом. Парфянам, чтобы вмешаться в армянские дела, пришлось свергнуть Фраата IV [6, с. 127]. Следовательно, утверждение, что Тигран IV — парфянский ставленник, не имеет под собой достаточных оснований. Тигран IV действовал самостоятельно, опираясь на внутренние силы государства. Что же заставило Тиграна IV выступить против необременительной власти Рима? Можно предположить, что Тигран IV неверно истолковал невмешательство римлян во внутренние дела царства при Тигране III как слабость или потерю интереса к Армении, и занял отцовский престол без согласия Августа, тем самым нарушив давнюю традицию «признания» союзного царя Римом [13, р. 32; 14, с. 120-121]. То, что Тигран не считался в Риме царем, подтверждается перепиской Тиграна IV и Августа, в которой Тигран опускает титул «царь», т. е. монарх понимал, что не имеет права называться «царем». Однако более вероятно иное объяснение. Рим не собирался терять контроль над Арменией, отдавая власть в стране царю, который не получил римского воспитания. В Риме содержались братья Тиграна III и Арташеса II и вполне возможно, что одного из них — Артавазда римляне и пытались поставить на армянский престол. Дело в том, что об Артавазде упоминают только Тацит и Дион Кассий и достаточно неопреде-

ленно, поэтому в литературе существует несколько мнений по поводу этого царя, иногда он вообще не упоминается [5, с. 163; 7, р. 326; 6, с. 128; 9, с. 339]. Артавазда II не стоит путать с Артаваздом Мидийским, после смерти которого престол Мидии — Атропатены римляне передали его сыну Ариобарзану [RGA, 33].

Римляне могли отдать предпочтение романизированному заложнику, воспитанному в местных традициях принцу, так как в таком важном регионе, как Армения, правитель должен быть полностью надежен. В этом случае объяснимо и восстание Тиграна IV, и отсутствие у него титула «царь». Воцарение Артавазда было поручено, вероятнее всего, Тиберию [Dio, LIV, 9]. Однако тот, как известно, устранился от дел, и Артавазд, если и пользовался римской поддержкой, то только местных командующих Сирии. Несмотря на это, Тигран IV оружия не сложил и продолжил борьбу, хотя и без поддержки Парфии.

Положение в Армении в корне меняется во 2 г. до н. э., когда в Парфии в ходе дворцового переворота к власти приходит сын Фраата IV Фраатак [Jos.Fl. Ant., XVIII, 2, 4]. Для укрепления престижа он оказывает помощь Тиграну IV, и армяно-парфянские силы изгоняют римского ставленника Артавазда III [5, с. 165]. Реакция Рима была очень жесткой. На Восток был послан Гай Цезарь с приказом наказать Парфтию и усмирить Армению [Dio, LV, 10]. При известии о прибытии Гая цари-союзники ведут себя каждый по-своему. Если Фраатак пытался показать отсутствие страха перед Римом, то Тигран IV ведет себя иначе. По словам Диона Кассия, Артавазд III, противник Тиграна в борьбе за престол Армении, заболел и умер [Dio, LV, 10]. По мнению Тацита, он был убит, что вероятнее [Тас, Анн., II, 4]. Тигран решил воспользоваться моментом и отправил в Рим письмо с просьбой о признании его царем. Как ни странно Август простил царя, бунтовавшего 6 лет, и предложил ему явиться к Гаю в Сирию [Dio, LV, 10]. Важен и тот факт, что Тигран IV действует независимо от Парфии.

Фраатак же, согласно Диону Кассию, по прибытии Гая Цезаря в Сирию признал свои ошибки, заключил договор с Римом и отказался от Армении [Dio, LV, 10 A]. Здесь мы можем позволить себе усомниться: имел ли Фраатак какие-либо права на Армению? Да, парфяне помогли Тиграну IV в борьбе с Артаваздом III. Но эту борьбу начал Тигран самостоятельно, к тому же он продемонстрировал свою независимость, пойдя на сепаратные переговоры с Августом. В конце концов, ко 2 г. до н. э. Фраатак Арме-

нией не владел. Утверждение Диона Кассия можно объяснить некоторой модернизацией, которой подвергает описываемые события этот автор. Действительно, к III в. н. э. Армения уже не могла вести самостоятельную политику, и поэтому любое сопротивление армян Дион Кассий объясняет парфянскими провокациями. Однако Тацит, ближе стоящий к этим событиям, говорит об армянах, но почти не упоминает парфян.

Устроив дела с Парфией, Гай Цезарь сталкивается с новыми осложнениями в Армении. Тигран IV гибнет в войне с северными варварами, а его жена Эрато отрекается от престола [Dio, LV, 10 A]. На освободившийся армянский престол римляне назначают Ариобарзана Мидийского, однако в Армении вновь вспыхивает восстание [RGA, 27, 2; Dio, LV, 10 A; Tac. Ann., II. 4].

Передача власти над Арменией царю Мидии — Атропатены, царство которого всегда находилось в состоянии борьбы с северным соседом, решительный шаг Августа. Армения фактически лишалась самостоятельности. Очевидно, были веские причины, побудившие римлян нарушить традиционные отношения с союзным царством. Традиционные, конечно, для II в. до н. э. но не для I в. до н. э., ведь точно так же Марк Антоний, от политики которого Август отказался, передал часть Армении Артавазду Мидийскому. Согласно сообщению Диона Кассия, Тигран IV и в последние годы своего правления занимал враждебную римлянам позицию [Dio, LV, 10 A]. Следовательно, попытки Августа усмирить непокорное царство привычными для римской внешней политики методами оказались неудачными. Август поставил царем Армении Тиграна III по просьбе самих армян и 14 лет не вмешивался в политику страны, он был готов признать или признал царем непокорного Тиграна IV, однако все оказалось безрезультатным. Цель политики Августа — привести Армению к полной покорности не была достигнута. Более того, контроль над Арменией мог быть потерян, и римляне поставили царем Ариобарзана, союз которого с армянским народом вряд ли был возможен. Ни один из источников не сообщает причин восстания армян. Можно только предположить, что армянских нахараров возмутило, что на престол был предложен не только не Арташесид, но и представитель соседней и враждебной Мидии — Атропатены. В любом случае, восстание было, безусловно, армянским, так как Фраатак уже не мог поддерживать Армению.

Лишенные парфянской поддержки, армяне отчаянно сопротивлялись легионам Гая Цезаря, которые во 2 г. н.э. вторглись в

Армению. Мнения некоторых историков о двух походах Гая Цезаря в Армению источниками не подтверждаются [ср. 5, с. 166-167]. Во время штурма крепости Артагеры комендант крепости — армянский нахарар Аддон (Адор, Аддуй) ранил самого Гая Цезаря [Vel. Pat; II, 102, 2; Dio, LV, 10 A; Strabo, XI, 14, 6]. Однако Армения была покорена. Необходимо отметить, что впервые Армения подверглась разгрому такого масштаба, от которого царство уже не оправилось. Источники отмечают только легкость, с которой римляне усмирили армян [Dio, LV, 10 A; Vel. Pat., 11, 102, 2]. Но у Страбона ясно говорится о тяжелом штурме и разрушении Артагер [Strabo., XI, 14, 6].

Мидийская династия — Ариобарзан I и его сын Артавазд IV — правила в полном соответствии с требованиями римлян. Это подтверждается данными нумизматики: Артавазд IV чеканил монеты с изображением Августа [8, с. 200, 15, с. 7-8]. Но их царствование было недолгим. Артавазд IV погиб в ходе очередного армянского восстания [RGA, 27, 2; Тас. Анн., II, 4], и престол перешел, вероятнее всего, к Эрато, жене Тиграна IV [ср. 5, 167]. Однако можно предположить, что силы Армении были подорваны во время восстания 2 г. н. э., и римлянам удалось без видимых усилий посадить на престол Тиграна V [RGA, 27, 2]. Новый царь, внук Ирода Иудейского, приходился лишь дальним родственником Арташесидам [Jos. Fl. Ant., XVIII, 5, 4]. Однако его правление было недолгим. В 6 г. н. э. Тигран V оказывается в Риме, где впоследствии был осужден и казнен (Тас. Анн., VI, 40). После этого события Армения вообще остается без царя. Это не кажется странным, т. к. в Армении была достаточно сильна провинциальная знать. Не должно удивлять и поведение римлян. Удар, нанесенный по Армении, был так силен, что Август не беспокоился о судьбе царства, иначе римский ставленник был бы назначен. В этот период отсутствовала и парфянская угроза. Воцарение в Армении парфянина Вонона в 11 г. н. э., право на престол которого ограничивалось лишь его контактами с Римом, лишний раз подчеркивает слабость Армении в это время [Тас. Анн., II, 3]. Но римляне отозвали нового армянского монарха, выполняя требование парфянского царя Артабана III [Тас. Анн., II, 4; Jos. Fl. Ant., 18, 5, 1-2], вновь оставив царство без правителя. Таким образом, к концу правления Августа Армения уже находилась в полной зависимости от Рима и самостоятельность царства была не более чем формальной.

Что же толкало Рим на удержание контроля над Арменией? В исторической литературе приводятся различные аргументы: при-

своение богатств Армении, защита торговых путей, использование Армении в качестве буфера перед агрессивной Парфией и т. д. Однако нам совершенно неизвестны случаи эксплуатации Армении римлянами в конце I в. до н. э.— начале I в. н. э. Тем более, что подобная эксплуатация была бы эффективной, будь Армения провинцией.

Не менее проблематичны экономические факторы. Через Армению не проходили в то время значительные торговые пути, и сама Армения не производила товар, в котором нуждалась бы Римская империя [16, с. 107]. Вызывает возражение и попытка объяснить армянскую политику Августа опасностью со стороны Парфии. Во-первых, Парфия во времена Августа ни разу не угрожала римским владениям. Во-вторых, парфяне вообще не использовали путь через Армению для нападения на римские провинции. Для парфянской конницы было гораздо удобнее действовать в Сирии [7, р. 337]. В третьих, римляне не держали значительные войска в Малой Армении и Каппадокии.

Более вероятным представляется иное объяснение политики Августа. Армения представляла собой прекрасный плацдарм для удара по Парфии. Неудачи римлян в равнинных битвах с парфянской конницей (Красс) делали Армению более вероятным направлением действия римских войск, как это показал Марк Антоний. Август прекрасно понимал опасность вторжения в Парфию в 20 г. до н. э. но это не означает, что он не предусматривал такую возможность в будущем [21, с.48]. Тем более, что римское общественное мнение требовало от принцепса покорения Парфии. В таком случае ненадежные армянские войска лучше вообще исключить из расчета, а оставлять в тылу беспокойное государство было бы неразумным. То есть Август извлек урок из ошибок Марка Антония. Вероятно, этот урок хорошо помнил и Траян, превращая Армению в провинцию перед походом в Парфию.

Отказавшись от прямой оккупации Армении и превращения ее в провинцию, Август применяет к царству проверенную временем тактику зависимого «союзного» государства, когда влияние Рима в стране поддерживалось с помощью «дружественного» монарха. Аналогичная политика позволяла защищать свои интересы дипломатическими средствами и также приводила к превращению царства в провинцию, но более длительным и мирным путем (Пергам, Каппадокия, Египет, Иудея). Однако в Армении применение подобной политики сталкивается со значительными трудностями. Армяне, как правило, не подчиняются римским ставленникам, и для поддержки последних

необходимо применять угрозы и силу. Причины столь долгого сопротивления Армении объясняются не только и не столько парфянским вмешательством, сколько внутренними силами самого Армянского царства. Армения, с которой римляне столкнулись в период ее наивысшего расцвета при Тигране II, не могла за столь короткий срок растерять всю свою мощь. Армяне неоднократно пытались отстоять свою независимость, и Риму понадобилось приложить значительные усилия, чтобы покорить Армению. Только к концу долгого правления Августа сопротивление Армении было сломлено. Вопреки сложившемуся в последнее время мнению о взаимовыгодных отношениях римлян с союзными царствами, для Армении союз с Римом имел достаточно негативные последствия [ср. 11; 13; 19]. И если Август достиг тактической победы — ослабления и покорности Армении, то в стратегическом плане успех был не так очевиден. Ослабленная Армения действительно превратилась в «яблоко раздора», став легкой добычей не только римлян, но и Парфии [21, с. 49]. Политика Августа объективно способствовала упадку Армении, превращению царства в объект грабежа и насилия.

ЛИТЕРАТУРА

1. История армянского народа / Под ред. М.Г. Нерсисяна.— Ереван: Изд-во Ереван. ун-та, 1980.
2. Badian E. Roman Imperialism in the late republic.— London, 1987.
3. Смыков Е. В. Парфянский поход Марка Антония (36-й год до н.э.) // Вопросы отечественной и всеобщей истории.— Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1987.
4. Шифман И. Ш. Цезарь Август.— Л.: Наука, 1990.
5. Бокщанин А. Г. Парфия и Рим. Ч. 2 — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1966.
6. Головки И. Д. Парфия и Рим во время принципата Августа // Материалы по археологии Северного Причерноморья.— Одесса, 1962.— Вып. 4.
7. Shervin-White A. N. Roman foreign policy in the East. 168 B. C. to A. D. I.— London, 1984.
8. Абрамзон М. Г. Монеты как средство пропаганды официальной политики Римской империи.— М., 1995.
9. Моммзен Т. История Рима. Т. 5.— М.: Изд-во иност. лит., 1949.
10. Машкин Н. А. Принципат Августа. Происхождение и социальная сущность.— М.; Л., 1949.

11. Braund D. Client Kings // Exeter Studies in History.— 1988.— No. 18.
12. Литовченко С. Д. Особенности азиатской политики Рима в конце III — первой трети II веков до н.э. // Материалы междунар. конференции молодых историков.— Харьков, 1994.
13. Braund D. Rome and the friendly king. The character of the client kingship.— London, 1984.
14. Литовченко С. Д. Эволюция положения союзных Риму азиатских монархий во 2-ой половине II века до н. э.— I век до н. э. // Материалы междунар. конференции молодых историков.— Харьков, 1994.
15. Саркисян Г.В. Бронзовая монета армянского царя Артавазда IV // НЭ.— 1978.— Т. 12.
16. Манандян Я. А. О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н.э.— XV н. э.).— Ереван: Изд-во Ереван, ун-та, 1954.
17. Дьячков С. В. Римские граждане в Северном Причерноморье // Античный мир. Византия: К 70-летию профессора В. И. Кадеева (Сб. науч. трудов).— Харьков: АО «Бизнес Информ», 1997.
18. Тирацян Г. А. Культура древней Армении IV в. до н. э.— III в. н. э.— Ереван: Изд-во Арм. АНССР, 1988.
19. Браунд Д. Римское присутствие в Колхиде и Иберии // ВДИ.— 1991.— № 4.
20. Тревер К. В. Очерки по истории культуры древней Армении.— М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1953.
21. Феррари Ж.-Л. Восток и Запад «ойкумены» от Александра Великого до Августа: история и историография // ВДИ.— 1998.— № 2.

РЕЗЮМЕ

Наприкінці першого століття до н. е. Вірменія залишалася об'єктом римської експансії. На першому етапі Август намагався повернути контроль над Вірменією дипломатичними засобами. Але царство продовжувало чинити опір. Тому римляни були змушені використати збройну силу з метою підкорення Вірменії під час походу Гая Цезаря. Автор намагається довести, що опір вірмен можна пояснити не тільки протидіями парфян, але й внутрішніми силами Вірменії.

SUMMARY

By the end of the first century B.C. Armenia becomes the goal of Roman expansion. At the first stage August was trying to submit Armenia by diplomatic means. But he met resistance from the side of kingdom. That's why at the beginning of the first century A.D. Romans had to use powers (Guy Ceasar's campaign). Only after this campaign Armenia submitted to Roman power. The author tries to prove that August's failures in Armenia can be explained not only by Parfia's resistance, but also, by Armenia's resistance.

В. В. ЛИТОВЧЕНКО

К ПРОБЛЕМЕ ВОЗНИКНОВЕНИЯ МОНАСТЫРЕЙ В ВИЗАНТИИ В КОНЦЕ IX — НАЧАЛЕ X вв.

Победа над иконоборчеством в середине IX в. принесла изменения не только в экономику, культуру Византийской империи. Началось возрождение такого социального института как монашество, достигшего наивысшего расцвета в IX — XII веках. Реставрация монашества привела к усиленному строительству монастырей по всей территории империи. Восстанавливаются разрушенные и заброшенные монастыри, строятся сотни новых. Строительная деятельность византийцев в пользу монашества была настолько велика, что к XII веку Византию можно было бы условно назвать «сплошным монастырем». Проблемам византийского монастыря, его внутреннего устройства, вопросам землевладения, монастырской экспансии и стяжательства посвящено достаточное количество работ. Поэтому попытаемся взглянуть на все это в иной плоскости, а именно какова была роль монастыря в византийском обществе, действительно ли для византийцев постройка монастыря была только душеспасительным, богоугодным делом?

А. П. Каждан уже давно и, как кажется, справедливо определял монастырь наряду с другими малыми группами — семья, сельская и городская община, ремесленные объединения — как микроструктуру [2, с. 48]. Опираясь на данные агиографии, законодательство императора Льва VI Мудрого и ряд других источников, рассмотрим период конца IX — начала X вв., период самого массового строительства монастырей, становления отношений данной микроструктуры и окружающего ее общества.

Право постройки нового монастыря принадлежало любой юридически и канонически правоспособной личности [1, с. 350]. Монастыри строили как мужчины, так и женщины, высшее духовенство и простые крестьяне. Возрождались традиционные монашеские центры на Афоне, вифинском Олимпе, западномалоазиатском Латре, в крупных городах, таких как Фессалоника, Афины и особенно в Константинополе. Увеличивается число монастырей в южной Италии, чему немало содействовал Илья Новый (Младший), известный даже императору Льву VI своей преданностью и подвижничеством. Сам Илья Новый образовал монастырь в местечке Салины, ставший знаменитой и богатейшей обителью во всей Италии, благодаря заботам и благодеяниям василевса [3, р. 490-507].

Особенностью столичного монашества было то, что иноки могли принадлежать монастырю, основанному самим императором. К концу IX века в Константинополь стекались сотни монахов со всех концов империи. Монастыри, построенные императорами, были самыми богатыми, независимыми и обеспеченными. Они не платили ежегодный взнос в патриаршую казну, не зависели от власти патриарха [1, с. 353]. Император Лев VI Мудрый, продолжая строительную деятельность своего отца Василия Македонянина, относился с большим почтением к монашеству, называя жизнь в нем «почетной» [4, пов. VIII, р. 143-144]. Для своего духовника, будущего патриарха Евфимия, василевс приказал построить новый монастырь в Псамафии, на окраине юго-западной части Константинополя, получивший имя святых Бессеребренников Космы и Домиана [5, р. 384; 6, с. 35]. Сам император часто приходил и руководил строительными работами, а по их окончании наделил монастырь щедрыми дарами [6, с. 39-41]. После смерти августы Феофано, Лев построил в ее честь храм всех святых, а при нём основал женский монастырь [7, VI, 18, с. 151; 8, II, 260]. В Топках император соорудил церковь святого Лазаря и монастырь мужей скопцов. В нём он поместил мощи Лазаря и сестры его Магдалины, перенесенные с Кипра [6, с. 69; 7, VI, 18, с. 151].

К другой категории относились монастыри, построенные патриархами. Известен монастырь во имя Калии, возведенный Антонием Кавлеем (893-922) [7, VI, 14, с. 150], монастырь Николая Мистика (901-922, 912-922) в Галакринах [7, VI, 19, с. 170], Агафов монастырь, построенный патриархом Евфимием (907-922) [6, с. 35; 149; 7, VI, 1, с. 157]. В своих монастырях патриархи были и похоронены. Кроме

столицы константинопольским архиепископам принадлежали монастыри и в других областях империи, платившие им взносы.

Но основная часть монастырей строилась частными лицами — ктиторами, получавшими доход с этих обителей. В права и обязанности ктитора входило не только строительство здания и необходимых служебных помещений, но и обустройство и украшение монастыря, его обеспечение. Все это требовало достаточного количества средств, поэтому в источниках часто упоминается о состоятельных ктиторах. Так, Афины и другие греческие города церквями и монастырями застраивает с конца IX века местная знать [9, с. 108]. В Афинах был построен женский монастырь во имя Богородицы, названный Ликодимом, женский монастырь во имя Пресвятой Троицы [1, с. 75]. У продолжателя Феофана мы дважды встречаем, что император Лев VI Мудрый был приглашен на освящение нового монастыря протовестиарием Христофором [7, VI, 20, с. 152] и Константином Липсом [7, VI, 25, с. 154]. В столице также были построены монастыри патрициями Константином Ливийским во имя Богородицы [8, 11, р. 26] и Самоной, названный Спирой [7, VI, 22, с. 153; VI, с. 156], тестем императора, василеопатором Стилианом Заутцей [1, с. 75], придворным Никитой Ксилинитом [10, р. 472].

Но были и бедные ктиторы, которые строили маленькие церкви и монастыри. Одной из характерных черт религиозной жизни Византии было наличие большого числа малочисленных нищих монастырей [11, с. 256]. Строили их, как правило, крестьяне, которые сами же становились монахами в этих монастырях. Иногда к такому ктитору примыкали два — три односельчанина. Желавших основать подобный монастырек было так много, что Лев VI вынужден был издать новеллу, по которой в монастыре надлежало быть не менее трёх монахов, а ктитор был обязан иметь достаточно средств для содержания их и для приобретения церковной утвари [4, пов. XIV, р. 151-153]. Такие монахи, во-первых, сохраняли за собой свою землю и продолжали на ней работать, во-вторых, уплачивая ренту епархии, освобождались от государственной повинности. В одном из своих писем Николай Мистик заявлял, что невозможно платить одновременно ренту патриархии и выполнять государственные повинности, поэтому он просит освобождения этих людей от государственных налогов [12, col., 293, В-С; 380. С.].

Постепенно такие монастыри становились зависимыми от более крупных монастырей или какого-либо светского лица, чему

способствовала харистикарная система [13, с. 110]. По мнению К. Н. Успенского, харистикий возник в период иконоборчества подобно западноевропейскому бенефицию [14, с. 258], но мнению М. Я. Сюзюмова, гораздо раньше [15, с. 90]. Как бы то ни было, но в самом конечном подлинном виде он складывается именно в конце IX века [13, с. 106]. По уставу харистикарий, то есть получивший монастырь в виде пожалования, был попечителем, а не собственником монастыря и его права были сходны с правами ктитора — забота о благоустройстве монастыря и управление его владениями. Жаловать монастыри могли все, владевшие ими, равно как и получать их могли все светские и духовные лица [1, с. 360]. Но действительно ли и ктитор, и харистикарий являлись лишь духовными попечителями монахов?

Прежде всего, на основателя монастыря распространялось ктиторское право — извлечение доходов, которым он нередко злоупотреблял и относился к монастырю как к своей частной собственности. Например, по монастырскому уставу Михаила Атталиата ктитор получил право извлекать две трети дохода [13, с. 110]. Псамафийская хроника выразительно рассказывает, что однажды, когда отец Евфимий вместе с братией сидел за ужином, раздался сильный стук колотушкой в дверь. На что отец сказал: «Тот, кто так нещадно стучит,— ктитор» [6, с. 457]. Монахи монастыря Иоанна Колову, используя харистикарные права, захватили во время правления Льва VI всю Афонскую гору и притесняли афонских старцев, словно своих зависимых париков [16, с. 297]. Император вынужден был вмешаться, ибо несчастные старцы оказались в полной зависимости от харистикариев. Очень часто харистикарии бесконтрольно пользовались монастырскими доходами, использовали их на свои личные нужды, хотя по обычаю в харистикий должен был даваться запущенный, бедный монастырь, не приносящий дохода, именно с целью его последующего благоустройства и восстановления. Учитывая то, что с конца IX века в источниках все чаще встречаются упоминания о злоупотреблениях владельцев монастырей, дело это становилось, очевидно, все более прибыльным.

Разумеется, существовали и такие монастыри, которые строили из чисто религиозных побуждений. Имя ктитора упоминалось в богослужениях, каждый монах воздавал ему заслуженное уважение, после смерти ктитора хоронили в этом монастыре, упоминали в молитвах, что имело большое значение для религиозных

византийцев [1, с. 358]. Однако необходимо отметить, что с конца IX века начался необыкновенный рост могущества и богатства монастырей. Именно в это время можно говорить о крупном землевладении монастырей, которые превращаются в целые земельные комплексы с принадлежащими им метохами (усадебными) и целыми деревнями. В послании к монаху Арсению Николай Мистик, перечисляя полученные монахом от вельможи дарения, призывал его ценить все же близость к Христу, а не многие плевры земли [12, col, 233, D]. Наделял монастыри большими земельными владениями император Василий I [7, V, 73, с. 132; V, 79, с. 135]. Лев VI подарил Псамафийскому монастырю землю, конфискованную у знатного человека Льва Катакилы,— проастий, называвшийся Агафов [6, с. 35; 149].

Эпаногога (Исагога), свод законов, появившийся в 885-886 гг., освобождала монастыри от уплаты податей: «Монастыри и церкви, и прежде всего метрополии и епископии, не подлежат ни крестьянским повинностям, ни отработке, ни обложению податями» [17, VII, 19]. В «Трактате об обложении» также упоминается о пожаловании в пользу монастырей с земельных владений, которые прежде поступали в казну [18, р. 117. 4]. М. Я. Сюзюмов, анализируя данный источник, считал, что практика раздачи привилегий монастырям проводилась преимущественно со времени правления Льва VI [15, с. 87]. Учитывая данные привилегии, монастыри начинают существенно приумножать свои владения. Сведения о росте монастырского землевладения содержат афонские акты [19, с. 60, 61; 20, с. 70], житие Афанасия Афонского [21, с. 49]. Несмотря на принцип неотчуждаемости земли, монастыри сдавали ее в аренду, продавали и обменивали [9, с. 195; 2, с. 50].

Доход монастырю приносил труд самих монахов, которые трудились на виноградниках и пашнях, заботились о скоте, возводили необходимые постройки [21, с. 49]. В отрывке монастырскому идеалу замкнутости, ускоряется процесс обмирщения монастырей. Монахам давно стала не чужда торговля на рынке своими изделиями, что также приносило определенный доход. Житие Федора Эфесского (ум. 860 г.) рассказывает об иноке, который прибыв в Иерусалим, отправился на рынок продавать привезенные сосуды [22, с. 18]. Один из монастырей Киликии торговал одеждами, опашалами, корзинами собственного производства [9, с. 169]. Недешево продавались книги, переписываемые монаха-

ми-каллиграфами на заказ и на рынок [9, с. 173]. Стоимость такой книги составляла помислу и выше [28, с. 314].

Но гораздо больший доход обеспечивал труд зависимого населения тех сел и метохов, которые принадлежали монастырям. С конца IX века все чаще упоминались монастырские парики. Пройдет несколько десятилетий и василевс Константин VII уже будет дарить париков афонскому и фессалонийскому монастырям [19, с. 62]. Работали на монастырь и наемные рабочие — мисфии [23, с. 621], а также добровольно крестьяне, пользуясь взамен его защитой и помощью. Таким образом, ктитор имел возможность увеличить свой доход не только за счет монастыря, но и за счет зависимого от него населения.

Чем крупнее был монастырь, тем большей недвижимостью он обладал, тем выше была его прибыль. Чем больше средств вкладывал ктитор, тем больший доход он рассчитывал получить. В дальнейшем, используя полученный доход для обеспечения монастыря всем необходимым, ктитор уже не вкладывал свой собственный «капитал», получал лишь прибыль.

Между тем доходы монастырей становились настолько значительными, что уже император Лев VI одной из своих новелл пытался ограничить их. Еще со времен Юстиниана I все имущество монаха находилось вне светской собственности, а после его смерти полностью переходило к монастырю [24, 123. 38]. Василевс отменил этот закон и разрешил монахам по завещанию распоряжаться своим имуществом, приобретенным как до пострига, так и после. При этом монастырь получал всего одну треть [4, nov. V, p. 135-139]. Другой новеллой император постановил отпускать на волю рабов умершего монаха, а не передавать их монастырю, как было ранее [4, nov. VI, p. 140-141]. Эти постановления являлись очень привлекательными для византийцев; как для богатых, так и для малоимущих, ибо монах не порывал связей с семьей и не лишал ее ради монастыря своего состояния. С одной стороны, это способствовало большому притоку иноков в обители, с другой, создавало для монастырей постоянную угрозу утечки собственности, что, в свою очередь, являлось еще одной причиной, побуждавшей монастыри увеличивать свои доходы.

Те малочисленные монастыри, которые не приносили прибыли ктитору, как правило, создавались также не из религиозных побуждений. В основе их возникновения лежало желание сохранить свою зем-

лю, поскольку за неуплату государственных налогов её могли взять в аренду или просто отобрать более зажиточные крестьяне. Рента же, уплачиваемая епархии, видимо, была небольшой [2, с. 69], что давало возможность крестьянам сохранить свою землю. Экскуссия, прежде всего «иммунитет» на налоги, пожалования монастырям, могла распространяться не только на земельные владения, но и на принадлежащее им имущество [25, с. 344; 13, с. 183], в чём также были заинтересованы монастыри. Освобождались монастырские земли и от такого обременительного вида повинности, как постой войска. Таким образом, даже бедные монастыри были всё же более экономически выгодны, чем нестабильное крестьянское хозяйство.

Трудно сказать, каково было количество монастырей в Константинополе и в Византийской империи в целом в IX — X вв. Оценки противоречивы, но ясно, что число обитателей и киновий было очень велико, так как уже в середине X века император Никифор Фока издал закон, запрещающий создавать новые монастыри и приумножать монастырское землевладение. Это грозило вылиться в серьёзную социально-экономическую проблему.

Значит, рост монастырей с конца IX века объясняется не только религиозностью византийцев. Если церковь, строя монастыри, увеличивала свое имущество в качестве важнейшего религиозного института, то императоры далеко не всегда преследовали богоугодные цели. Даже высокие доходы императорских обитателей не могли иметь большого значения для государственной казны, но, создавая монастыри, василевсы усиливали своё влияние на церковь, обеспечивая себе поддержку в церковной среде. Ктитория же, как богатые, так и бедные, часто ставили перед собой более прозаичные задачи. Ими двигало желание увеличить или сохранить свои доходы, что было не просто в жестко регламентированном византийском обществе. Препятствия, которые стояли на пути развития государственного ремесла и внешней торговли [26; 27], постоянное повышение налогового гнета на крестьян и их обезземеливание заставляли византийцев искать пути сохранения своего имущества. Монастырь же, обладавший экскуссией, оказался надежным гарантом сохранения и увеличения дохода. Поэтому, если первые императоры македонской династии поощряли создание новых монастырей, то опасность перетекания налогооблагаемой собственности и капиталов под защиту монастырской экскуссии стала настолько очевидной ко второй половине X века, что

заставила проводить совершенно другую государственную политику в отношении монастырей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Соколов И. Состояние монашества в византийской церкви с половины IX до начала XIII века (842 — 1204): Опыт церковно-исторического исследования. — Казань, 1894.
2. Каждан А. П. Византийский монастырь XI — XII вв. как социальная группа // ВВ. — 1971. — Т. 31.
3. Vita s. Eliae Junioris monachi, auctore anonymo / Acta Sanctorum, August, t. III, d. 17.
4. Les Nouvelles de Leon VI le Sage / Texte et traduction publies P. Noailles et A. Dain. — Paris, 1944.
5. Ianin R. Constantinople byzantine — Paris, 1950.
6. Karlin — Hayter P. Vita S. Euthymii // Byzantion — Bruxelles, 1957. — Vol. 25-27.
7. Продолжатель Феофана. Жизнеописание византийских царей / Изд., пер., коммент. Я. Н. Любарского. — СПб.: Наука, 1992.
8. Georgius Cedrenus Compendium historiarum // Patrologiae cursus completus. Series graeca, arcurente Y.R. Migne. Patrologiae graeca. — Parisiis, 1864. — Т. 121.
9. Рудаков А.П. Очерки византийской культуры по данным греческой агиографии. — М., 1917.
10. Leonis Grammatici chronographia. — Bonnae, 1842.
11. Константин Багрянородный. — Об управлении империей. — М.: Наука, 1989.
12. Nicolai, patriarchae constantinopolitani, epistolae // Patrologiae cursus completus. Series graeca, arcurente I.R. Migne. Patrologiae graeca. — Parisiis, 1863. — Т. III.
13. Каждан А. П. Деревня и город в Византии в IX-X вв.: Очерки по истории византийского феодализма. — М., 1960.
14. Успенский К. Н. Очерки по истории Византии. Т. 1. — М., 1917.
15. Сюзюмов М. Я. Проблемы иконоборчества в Византии // Уч. зап. Свердлов. пед. ин-та. — 1948. — Т. 4.
16. Успенский П. История Афона. Т. 3 — К., 1877.

17. Epanagoge (Isagoge) Basilii, Leonis et Alexandri // Ius Graeco — Romanum / Ed. C.E. Zachariae a Lingenthal. - Lipsiae, 1862. Vol. 3.

18. Dolger F. Beitrage zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung. — Munchen, 1927.

19. Острогорский Г. А. К истории иммунитета в Византии // ВВ.— 1958.— Т.13.

20. Осипова К. А. Развитие феодальной собственности на землю и закрепощение крестьянства в Византии в X в. // ВВ.— 1956.— Т. 10.

21. Помяловский И. Житие Афанасия Афонского // Записки СПб. ун-та. Истор.-филол. фак-т.— 1895..

22. Помяловский И. Житие Федора Эдесского // Записки СПб. ун-та. Истор.-филол. фак-т.— 1892.

23. Vita s. Irenis hegumenae virginis Constantinopoli in Chrysobolanto, autore anonumo / Acta Sanctorum, Iuli, t. VI, d. 28.

24. Corpus juris civilis. Vol. 3. Novellae / Ed. C. E. Lachariae a Lingenthal.— Lipsiae, 1862.

25. Фрейденберг М. М. Экскурсия в Византии XI — XII вв. // Уч. зап. Великолук. пед. ин-та.— 1958.— Т.3.

26. Византийская книга Эпарха / Вступ. ст., пер., коммент. М.Я. Сюзюмова.— М., 1962.

27. Сорочан С. Б. Случайность или система? Раннесредневековый византийский «меркантилизм» // Древности 1995.— Харьков: АО «Бизнес Информ», 1995.

28. Сорочан С. Б. Понятие «прибыль» и размеры торгово-ремесленных доходов в раннесредневековой Византии // Античный мир. Византия: К 70- летию профессора В. И. Кадеева (Сб. науч. трудов).— Харьков: АО «Бизнес Информ», 1997.

РЕЗЮМЕ

Починаючи з другої половини IX ст. відроджується соціальний інститут чернецтва, будуються сотні нових монастирів, відбудовуються старі. Збільшення кількості монастирів можна пояснити не стільки надмірною релігійністю візантійців, скільки економічною користю. Монастирі мали багато привілеїв, звільнялися від деяких податків, ставали гарантом збереження і зростання прибутків їх засновників. Монастирське господарство ставало більш прибутковим, ніж нестабільне селянське госпо-

дарство, чим і був зумовлений ріст монастирського землеволодіння.

SUMMARY

In the second part of the IXth century social institution of monarchy began its revival hundreds of new monasteries were built and the old ones were restored. Increasing number of monasteries was more likely economic advantage then pleasing in the sinht of God of religious Byzantine. Monasteries had a great number of privileges and they were released from a range of duties and also they became the guaranty of maintenance and increase of income for their founders. The fact that monastery economy was more advantageous than unstable farm economy led to extension of monastery landownership

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

РУССКИЕ СОЛДАТЫ И ОФИЦЕРЫ, ИНТЕРНИРОВАННЫЕ В ЛАГЕРЯХ В ПОЛЬШЕ (1920-1924 гг.)

История «русского зарубежья» сейчас вызывает повышенный интерес. В 90-е года XX века появилась обширная литература, освещающая различные стороны жизни русской эмиграции в Европе. Однако судьбы эмигрантов в Польше вообще, а интернированных в частности, недостаточно исследованы в отечественной и польской историографии, если не считать отдельных публикаций [11].

Лидером российской эмиграции в Польше в начале 20-х годов являлся Б.В. Савинков. По его инициативе в июне 1920 года в Варшаве был создан Русский Политический комитет (РПК). Главной задачей этой организации провозглашалась борьба с большевиками с использованием политических и военных средств [3, Ф. 5814, оп. 1, д. 8, л. 2]. С согласия и по инициативе Ю. Пилсудского Б. Савинков приступил к формированию воинских частей (армия Булак-Балаховича и 3-я русская армия Перемыкина) [4, с. 61-61]. После подписания перемирия Польши с РСФСР 12 октября 1920 года Ю. Пилсудский предложил этим частям выбор: либо эвакуация с оружием в руках из Польши к генералу Врангелю в Крым, либо действовать на свой страх и риск [6, с. 448-449]. Русские и украинские формирования приняли решение самостоятельно продолжать военные действия. Кроме Б. Балаховича и Перемыкина имелась еще конная бригада есаула Яковлева (тысячи полторы-две шашек). Она вошла в состав армии С. Петлюры. Общая численность войск составила 40 — 50 тысяч человек. Между Б. Савинковым и С. Петлюрой 18.11.1920 г. было заключено соглашение о взаимодействии. Оно предусматривало признание первым государственной независимости Украины (УНР) с действующим правительством во главе с головным атаманом С. Петлюрой [3, Ф. 5784, оп. 1, д. 36, л. 113].

Поход начался в октябре 1920 года. Войска 3-й русской армии и С. Петлюры наступали на Черкаскы, а Б. Балаховича — на Лушинец, Мозырь, Гомель. Военные действия 3-й армии были непродолжительными. Она отступила без серьезных боев и значительных потерь вместе с украинскими войсками на территорию Польши 21 ноября 1920 года [3, Ф. 5866, оп. 1, д. 171, л. 4]. Что касается добровольческой армии Б. Балаховича, то ей удалось

взять город Мозырь, продвинувшись до Днепра, но затем под давлением противника в начале декабря 1920 года армия вернулась на территорию Польской республики. Здесь все части, около 20 тысяч человек, были интернированы [3, Ф. 5866, оп. 1, д. 171, л. 4].

Всего на финансирование двух армий израсходовали с 1 июля по 20 декабря 1920 года 150 681 312 польских марок, 456 700 царских рублей и 750 000 думских рублей [8, 1920, 23.12].

Польские власти разместили интернированные части в лагерях на территории западной и центральной части страны. Однако в связи с недавней советско-польской войной на указанной территории были значительные разрушения, а кроме того в лагерях находилось около 130 тысяч военнопленных красноармейцев [1, опись 4, портфель № 99, папка № 14, л. 18]. Поэтому многие лагеря оказались плохо подготовленными к приему новых контингентов.

Б. Савинков неоднократно обращался с письмами к руководителям Польши, в частности к Ю. Пилсудскому: «Положение в лагере Щипиорно, где в одном бараке помещается до 200 человек, тяжелое. В лагерях уже началась эпидемия тифа, среди интернированных ощущается крайняя нужда в белье, обмундировании, мыле. Температура в бараках 1 градус. Пища варится и распределяется нерегулярно» [3, Ф. 5866, оп. 1, д. 25, л. 2].

С октября 1920 г. лагеря интернированных находились в подчинении Министерства обороны, а с апреля 1922 г. они перешли в подчинение Министерства внутренних дел. Непосредственно же задача заботы об интернированных легла на РПК. Ему пришлось одновременно решать две основные задачи: добиться ежемесячных регулярных пособий, выдачи пайков и обеспечения обмундированием, а также сохранения в лагерях воинских формирований, способных продолжать борьбу с большевиками.

Особенно остро стояла проблема финансирования. Единственная помощь со стороны зарубежных русских эмигрантских организаций выразилась в передаче 25 тыс. франков И. В. Чайковским РПК в декабре 1920 г. [8, 1921, 4.1]. Неоднократно Б. Савинков обращался с просьбой к Ю. Пилсудскому об оказании финансовой помощи. В марте 1921 г. им было получено от польских властей 25 млн. польских марок [3, Ф. 5866, оп. 1, д. 25, л. 23].

После нескольких месяцев интернирования все русские части слились в один отряд, которым командовал генерал Матвеев и в отдельную казачью группу во главе с полковником Гнилорыбовым [3, Ф. 5866, оп., д. 171, л. 6]. Подчинялись они начальнику

по делам интернированных РПК Д. М. Одинцу [3, Ф. 5866, оп. 1, д. 125, л. 2]. В лагерях сторонники Б. Савинкова осуществляли чистку. Из них были удалены уголовные и морально неустойчивые элементы, а также весь старый командный состав. Эти действия Б. Савинкова вызвали резкие протесты среди монархистов [3, Ф. 6851, оп. 1, д. 190, л.л. 1-2]. В частности, В.М. Горлов и генерал Махров считали, что такие мероприятия Б. Савинкова вызваны политическими соображениями и приведут к разложению войск. Ибо нежелающих подчиниться смещали и удаляли из мест расквартирования, причем их сначала поместили в концентрационный лагерь, но потом выпустили и разрешили выехать из Польши [3, Ф. 6851, оп. 1, д. 190, л.л. 1-2].

Пребывание интернированных в лагерях регулировалось инструкцией Министерства обороны, изданной 2 декабря 1920 г. Согласно этому документу в интернированных войсках разрешалось сохранить прежнюю воинскую организацию: батареи, полки, бригады, дивизии; поддерживалась воинская дисциплина и воинский дух и порядок. В первом же приказе, изданном генералом Матвеевым, предписывалось всем частям сохранить свое тактическое деление. В лагере Щипиорно были организованы курсы для младших офицеров. Целью двухмесячного обучения являлось восполнение пробелов в строевой и тактической подготовке, а также предоставление офицерам возможности вести здоровый образ жизни. Здесь же при запасном батальоне сформировали учебную роту и пулеметную команду [3, Ф. 5814, оп. 1, д. 1, л. 5, 18, 28]. Высшие военные курсы открыли в 1921 г. в лагере Тухола. Слушателями их являлся 41 человек [3, Ф. 5814, оп. 1, д. 4, л. 166]. Позже осуществили реорганизацию курсов и офицерских рот в двухклассное специальное высшее заведение [3, Ф. 5814, оп. 1, д. 4, л. 194].

Пытаясь продолжать борьбу против большевиков, Б. Савинков не только добился подчинения себе командования двух бывших армий, но и воссоздал образованный в 1918 г. Союз защиты родины и свободы (С.З.Р. и С.). Отделения союза были созданы в лагерях интернированных. Политическая работа велась среди интернированных, а также среди пленных красноармейцев, находившихся в этих же лагерях.

Созданная специальная агитационная комиссия комитета за период с сентября по май 1921 г. отпечатала 107 различных брошюр и листовок в количестве 4 048 230 экземпляров. Из них 1,5 млн экзем-

пляров распространили среди воинских частей, а в Россию отправили свыше 1 млн. экземпляров [3, Ф. 5866, оп. 1, д. 25, л. 23].

Наряду с пропагандистской деятельностью в лагерях осуществлялась и культурно-просветительная работа. В лагере Тухола был создан ансамбль балалаечников, гастролировавший затем по Польше. Он дал концерты в 1922 г. в Лодзи, Познани и на Поморье [3, Ф. 5814, оп. 1, д. 15, л. 131]. Здесь же в августе 1922 г. возник Союз культурно-просветительных деятелей [Ф. 5814, оп. 1, д. 25, л. 143]. В лагере Щипиорно интернированные создали самодетельный коллектив, поставивший постановку «Дни нашей жизни». [8, 1921, 10.1].

В лагерях начали печататься газеты, на страницах которых освещались повседневные проблемы. В Щипиорно издавались газеты «За проволокой», «Наше слово» и журнал «Дон», последний издавался и в лагере Остров-Познанский [8, 15.2.1921; 17.2.1921].

Кроме того, для детей интернированных в лагерях организовали 4 школы [1, с. 106].

РПК на средства Земгора (З.Г.К.) создал в лагерях библиотеки, в частности, в Калише, Тухоле и Стржалково, где имелось 353 книги [3, Ф. 5809, оп. 1, д. 205, л. 4]. Кроме того, наиболее крупные из русских артелей, работавших в Августове и Беловеже, снабжались за счет З.Г.К. книгами и газетами [7, с. 253].

Что касается численного состава интернированных, то на 20.5.1921 г. он был следующим [3, Ф. 5855, оп. 1, д. 113, л.л. 1-4] (табл. 1).

Таблица 1

Название лагеря	Офицеры	Солдаты	Женщины	Дети
ПИКУЛИЦЕ	551	2136		
РОЖАНЫ	61	822		
ПЛОЦ	240	791		
ТОРН	610	865		
ОСТРОВ-ЛЮМ-ЖИНС ИЙ	719	3126	303 сестры — 34	103
ИТОГО	2128	7739	337	103

Все добровольцы двух армий были интернированы в лагерях: Стржалково, Щипиорно, Калиш, Остров-Познанский, Тухола, Ланцут и другие [3, Ф. 5814, оп. 1, д. 59, л. 247]. После завершения депортации пленных красноармейцев из Польши осенью 1921 г., основная масса интернированных находилась в 3-х лагерях: Калиш, Стржалково, Щипиорно.

Русская пресса в Польше, в частности газета «За свободу», на своих страницах уделяла постоянное внимание лагерям интернированных. Однако, получая финансовую помощь от польских властей, она не всегда показывала истинное положение интернированных.

Несомненный интерес поэтому представляют статьи по данной проблеме, опубликованные в русской зарубежной прессе. На страницах «Общего дела» помещена статья «Жизнь русского солдата в Польше» [9, 1921, 27.5]. Автор статьи утверждает, что солдаты 3-й армии живут в полуразрушенных землянках, в сырости и холоде, они раздеты, получают пищи лишь столько, чтобы не умереть с голоду, и находятся в полной зависимости от любого лагерного унтер-офицера. Статья эта вызвала резонанс в Польше. Состоялось специальное заседание ликвидационной комиссии Русского эвакуационного комитета (он заменил РПК) 31.5.1921 г., посвященное обсуждению статьи в «Общем деле» Б. Савинков заявил, что по имеющимся у него сведениям, положение интернированных в Польше неизмеримо лучше положения врангелевской армии на Балканах; паек интернированных совершенно равен пайку польского солдата, есть кров. Поэтому статья эта совершенно неверно освещает положение интернированных в стране [3, Ф. 5784, оп. 1, д. 35, л. 21].¹

Объективную картину с питанием в лагерях интернированных дает табл. 2 [3, Ф. 5814, оп. 1, д. 1, л. 16].

Однако на практике имели место случаи уменьшения норм, часто задерживалась выдача хлеба на день, а то и два [8, 1921, 9.1]. Поэтому нельзя согласиться с мнением Карпуса [10, с. 58], который утверждает, что в официальных отчетах нет данных о случаях смерти среди интернированных. В лагере Стржалково от истощения и холода зимой 1921 г. умерли один интернированный украинской армии и двое детей [3, Ф. 5872, оп. 1, д. 74, л. 1, 5, 6]. Здесь же в связи с недостаточным питанием наблюдались случаи

¹Ежедневный паек, выделяемый союзным командованием в Константинополе беженцам, состоял из 500 гр. хлеба, 200 — мясных консервов, 80 — риса или фасоли, 20 — масла, 20 — сахара. (Владимиров Л. Возвратите их на Родину. М., 1924, с. 15).

заболевания от истощения и хождения по баракам с просьбой кус-ка хлеба [З, Ф. 5872, оп. 1, д. 74, л. 6].

Таблица 2.

*Суточные нормы выдачи продуктов для офицеров,
солдат и их семей*

Наимено- вание продуктов	Офицеры	Солдаты	Члены семей офицеров и солдат	Цена
МУКА	400 гр.	100 гр.	400 гр.	1 марка 50 пф.
МЯСО	250 гр.	200 гр.	150 гр.	11 марок
ЖИРЫ	60 гр.	50 гр.	50 гр.	20 марок
КРУПА	150 гр.	150 гр.	150 гр.	2 марки 40 пф.
КАРТО- ФЕЛЬ	500 гр.	500 гр.	500 гр.	34 пф.
МАРМЕ- ЛАД	50 гр.	50 гр.	50 гр.	7 марок
САХАР	14 гр.	—	14 гр.	55 марок
ЦИКОРИЙ	10 гр.	6 гр.	10 гр.	5 марок
ЧАЙ	7 гр.	5 гр.	7 гр.	50 марок
ПАПИ- РОСЫ	10 штук	5 шт.	—	—
МЫЛО	200 гр.	150 гр.	200 гр.	20 марок
				107 марки 24 пф.

Создавшееся положение пытались поправить, трудоустроив часть интернированных за пределами лагерей. На заседаниях ликвидационной комиссии РЭК постоянно обсуждался вопрос о тру-

доустройстве интернированных. Показательно в этом отношении заседание, состоявшееся 16.6.1921 г. На нем обсуждалось предложение Булах-Балаховича вывести из лагерей интернированных 1200 человек на сенокосные работы на арендуемом им имение в Беловежской пуще. Б. Савинков, в связи с этим, подверг критике Управление интернированных, которое занималось в течение нескольких месяцев безрезультатной перепиской о трудоустройстве, в то время как Б. Балахович действовал словом, а не бумагами. Эта критика возымела действие и уже на следующем заседании РЭК обсуждался вопрос об отправке 900 интернированных на работы. [З, Ф. 5784, оп. 1, л. 35, л. 26, 31]. Использовались они главным образом для полевых работ в сельском хозяйстве (сенокос, жатва), а также на лесозаготовках.

Проблемой трудоустройства интернированных занимался отдел трудовой помощи при Управлении интернированных. Деятельность которого осуществлялась, главным образом, в двух направлениях: в создании мастерских при кооперативах в лагерях и организации артелей из интернированных. Однако такое решение вопроса о трудоустройстве встретило противодействие со стороны Министерства труда, которое заявило, что ввиду большого количества безработных, особенно при демобилизации польской армии, работа интернированным может быть предоставлена только в тех случаях, когда не находятся желающие польские рабочие. Министерство труда направило соответствующий циркуляр в военное министерство, которое в свою очередь, затягивало вопрос о выпуске из лагерей [З, Ф. 5784, оп. 1, д. 36, л. 47].

На средства Земгора удалось организовать в лагерях ряд мастерских: столярную, бельевою, сапожную, корзиночную и художественную. Они работали как на внешний рынок, так и для удовлетворения потребностей жителей лагерей. Только за июль 1921 г. З.Г.К. выделил кооперативам ссуду 200 тыс. злотых [З, Ф. 5814, оп. 1, д. 2, л. 30]. Однако этот вид помощи требовал больших оборотных средств, и поэтому она была прекращена.

Трудовая помощь главным образом была направлена на формирование артелей из бывших интернированных в лагерях. Большинство артелей направлялось на лесные и железнодорожные работы. Всего насчитывалось 55 артелей численностью около 4 тыс. человек [2, с. 106].

Для выезда интернированных из лагерей и обеспечения их питанием в дороге, Русский попечительный комитет (РПК), созданный в

августе 1921 г. вместо РЭК, только в сентябре — октябре 1921 г. выделил 500 тыс. злотых [3, Ф. 5814, оп. 1, д. 2, л. 1]. Артели находились преимущественно в лесах Беловежа и Августова. На заготовке леса и лесопильных заводах работа была тяжелой и изнурительной. Оплата, по сравнению с дороговизной, выдавалась ничтожная. Заработок колебался от 500 000 до 700 000 польских марок. В то время как килограмм хлеба стоил 35 000 п.м., фунт сала — 400 000 п.м., пуд картофеля — 80 000 п.м. [8, 1923, 18.10; 3, Ф. 5814, оп. 1, д. 30, л. 14]. К этому следует добавить, что в лесах цены на продукты питания были еще выше. Заработка хватало только на хлеб и капусту, не говоря уже о приобретении одежды.

Обычно работающие жили в бараках, кишевших насекомыми, но в лесах случалось жить и в шалашах из сучьев по 3-4 человека, а спать зимой приходилось на земле, устланной травой и сухими листьями. Инспектор трудовых артелей в связи с этим писал: «Люди работают в одной нижней одежде с ногами, обвернутыми тряпками. С лица пот льет ручьем, а ноги стыннут в месиве из снега и грязи. Люда заболевают и отмораживают ноги» [3, Ф. 5764, оп. 1, д. 149, л. 347]. Только в Беловеже в декабре 1922 г. лежали с отмороженными ногами 47 человек; ибо трудиться приходилось в 20-25 градусные морозы [8, 1922, 29.3; 3, Ф. 5814, оп. 3, д. 1, л. 79].

Из желающих переменить место работы никому это сделать не удалось. Старосты пользовались бесправным положением интернированных, ибо около 20% работавших вообще не имели никаких документов.

Тяжелые бытовые условия, отсутствие перспективы на будущее, адский труд привели к тому, что только за несколько месяцев 1922 г. в Россию и на Украину уехало около 2 тыс. человек [3, Ф. 5814, оп. 1, д. 15, л. 133]. Сотнями бежали интернированные из артелей в Беловежской пуще на родину [3, Ф. 5814, оп. 1, д. 15, л. 133].

Несмотря на то, что интернированные выполняли самую черную работу, от которой поляки отказывались, часто возникали конфликты. В сентябре 1923 г. биржей труда из Познани на лесопильный завод в Гайновке была приглашена группа полков из 50 человек. Прибывшие сразу же предъявили требование к дирекции об увеличении зарплаты, угрожая в противном случае забастовкой. Дирекция этих требований не удовлетворила, считая, что интернированные к забастовке польских рабочих не примкнут, ввиду их запутанного правового положения. В результате жертвами конфликта стали эмигранты: в течение двух недель были

избиты несколько человек, а некоторые — порезаны ножами при переходе улицы, более того имелись случаи, когда поляки группами врываются в помещения, занимаемые эмигрантами, и нанесли им побои [8, 1923, 18.10].

Изложенные выше факты свидетельствуют о произволе работодателей, хотя формально согласно инструкции Министерства труда от 20.12.1923 г. на эмигрантов распространялись законы: о зарплате, 8-часовом рабочем дне, лечении за счет предпринимателей и т.д. Следовательно, выводы польских исследователей о том, что интернированные за работу получали точно такую же плату, как польские рабочие, не соответствует действительности [10, с. 58].

В 1924 г. польские власти, пытаясь стабилизировать экономическое положение в стране, провели денежную реформу. Однако это привело к росту цен и безработице, в первую очередь среди интернированных. При сокращениях они увольнялись в первую очередь. Не имея запасов, они начинали голодать [3, Ф. 5761, оп. 1, д. 149, л. 46]. Поэтому, в создавшейся ситуации, единственной надеждой было выехать во Францию. Через делегата Лиги наций Г. Шарпанье было получено предложение от двух французских фирм об отправке на работу во Францию русских эмигрантов из Польши. Всего туда выехало свыше 1,5 тыс. человек [3, Ф. 5814, оп. 1, д. 10, л. 28].

С весны 1922 г., как уже отмечалось, контроль над лагерями интернированных осуществлялся Министерством внутренних дел, которое начало осуществлять мероприятия, направленные на их ликвидацию. Во-первых, на их содержание нужны были значительные средства, и во-вторых, это диктовалось политическими мотивами. Советская сторона часто протестовала против многолетнего существования лагерей, в которых находились ее политические противники [5, с. 104-108].

Поэтому осенью 1923 г. ликвидировали лагерь Стржалково [3, Ф. 5761, оп. 1, д. 149, л. 47]. В нем оставалось 180 человек, в том числе 70 женщин и 40 детей. Для них создали сеть мастерских «промышленный городок» [3, Ф. 5761, оп. 1, д. 149, л. 47]. А 31 августа 1924 г. польские власти закрыли последний лагерь Калиш. Здесь находилось свыше 100 человек полных инвалидов, старых, слепых, умалишенных, которым польское правительство до 1 июня 1924 г. выдавало небольшой паек, а после этого они оказались предоставленными сами себе [3, Ф. 5761, оп. 1, д. 149, л. 56].

Осуществляя ликвидацию лагерей, поляки определили правовое положение бывших интернированных. Каждый интернированный считался политическим эмигрантом и получал карту азила (убежища) у старосты по месту своего нахождения.

Осенью 1920г. на территории Польши были интернированы две русские армии, солдаты и офицеры которых оказались в лагерях. РПК во главе с Б. Савинковым пытался сохранить боеспособность этих частей и в то же время очистить их от своих политических противников. В лагерях осуществлялась пропагандистская и культурно-воспитательная работа. Предпринимаются попытки трудоустройства интернированных путем создания мастерских в лагерях, а также формированием артелей за их пределами. Последний лагерь в Польше был ликвидирован в 1924 г.

ЛИТЕРАТУРА

1. Архив МИД России.
2. Бюллетень № 9-10 Российского Земско-Городского комитета помощи российским гражданам за границей.— Париж.— 1922, № 3.
3. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ).
4. Дело Бориса Савинкова.— М.: Госиздат, без года издания.
5. Документы внешней политики СССР. Т. 5.— М., 1961.
6. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т. 3.— М., 1965.
7. Зарубежная русская школа. 1920-1924.— Париж, 1924.
8. За свободу (Свобода).
9. Общее дело.
10. Zbigniew Karpus. *Zolnierze Ukrainskiej Republiki Ludowej internowani w obozach w Polsce w latach 1920-1924*. Третій міжнародний конгрес українців 26-29 серпня 1996 р.— Харків, 1996.— С. 55-64.
11. Z. Karpus. *Jency i internowani rosyjscy i ukrajscy w Polsce w latach 1918-1924*.— Torun, 1991.

РЕЗЮМЕ

В статті розглянуто стан солдатів та офіцерів двох російських армій, інтернованих на території Польщі у 1920-1924 рр. Показані спроби РПК на чолі з Б. Савінковим зберегти боєздатність цих частин і, в той же час, очистити їх від своїх супротивників.

Досліджена пропагандистська та культурно-виховна робота, а також діяльність по працевлаштуванню інтернованих.

SUMMARY

The article is devoted to soldier's state and officers of two armies interment in Poland in 1920-1924.

It shows the intentions of RPC with B. Savenkov at the head to save their fighting efficiency of those departments and attempt to clean them from its enemies.

Research and propagandistic cultural educational work and the activities in job placement of interment people.

В. Ф. ПАХОМОВ

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА ПРАВИТЕЛЬСТВА НАРОДНОГО ФРОНТА ЧИЛИ (1938-1941 гг.)

Победа Народного фронта в Чили на президентских выборах 1938 г. стала важнейшим политическим событием в новейшей истории страны. Она нанесла решающий удар по силам внутренней и внешней реакции, устранила опасность установления в Чили фашистского режима. В результате этой победы было создано правительство Народного фронта, деятельность которого под руководством радикала Педро Агирре Серды стала наиболее ярким и плодотворным периодом в чилийской истории (1938 — 1941 гг.).

Различные стороны деятельности правительства Народного фронта уже нашли достаточное отражение в отечественной историографии. В наибольшей степени это относится к исследованию ее социально-экономического и политического аспектов (подробнее см.: [1; 4]). Менее изученной остается пока внешняя политика этого правительства. А между тем, победа Народного фронта и создание его правительства существенно меняли положение Чили в мире и ее внешнеполитическую ориентацию. Чили, прежде всего, превращалась в авангард демократии не только в Латинской Америке, но и, наряду с другими странами, на международной арене. В условиях наступления фашизма накануне второй мировой войны это имело непреходящее историческое значение.

В самом Чили в то время настойчиво действовали значительные профашистские силы, группировавшиеся вокруг «Народно-освободительного альянса» и Национально-социалистской партии, получавших помощь и поддержку от Гитлера и его партии. Незадолго до прихода к власти нового правительства эти силы 4 сентября 1938 г. попытались в первый раз совершить государственный переворот во главе с генералом К. Ибаньесом [9, 1939, 5 сент.]. Фашистский путч при поддержке народа был подавлен, а его организаторы сурово наказаны.

Тем не менее, в дальнейшем, правительству пришлось трижды противостоять указанным силам: 25 августа 1939 г. во время военного мятежа [6, 1939, 26 авг.], 19 октября 1940 г. в момент повторного выступления реакционеров [5, 1941, 18 окт.] и в марте 1941 г. в период очередных парламентских выборов [6, 1941, 20 июля].

Борьба с фашизмом и реакцией как внутри страны, так и вне ее, противодействие агрессии на международном уровне стали, таким образом, главным мотивом в деятельности правительства Народного фронта.

Программа правительства одним из основных своих пунктов ориентировала внешнюю политику Чили на защиту мира и демократии как на Американском континенте, так и за его пределами, уважение свободы и независимости других наций [8, 1940, № 3, с. 60].

Необходимо отметить, что внешняя политика была одним из важнейших вопросов, вокруг которого разворачивалась борьба между правыми и левыми силами. В частности, борьба с фашизмом и агрессией, как аспект внешней политики, неминуемо затрагивала отношения к Советскому Союзу и Германии, нацизму и коммунизму. Стремясь оказать давление на правительство Народного фронта, правая консервативная печать публиковала не только статьи, осуждавшие гитлеровский фашизм, но и откровенно антисоветские материалы, дезориентировавшие общественность [9, 1940, 2 марта].

По данной проблеме не было даже единства внутри самого Народного фронта. Особенно остро шла дискуссия о политическом кризисе в Европе 1939 г. и его оценке. Большинство участников спора склонялось, на наш взгляд, к наиболее объективному мнению, осуждавшему не только немецко-фашистскую агрессию против Польши, но и советско-германский Пакт о ненападении [5, 1941, 18 окт.]. Однако, несмотря на проявления антисоветских настроений как среди правых, так и части левых, перевес все же был в сторону противодействия фашизму и его оплоту — гитлеровской

Германии. Расчет Гитлера на создание через свою агентуру в Чили и других странах Латинской Америки надежного тыла в конечном счете провалился. Фашизму в Западном полушарии был поставлен надежный заслон, в чем немалая заслуга Народного фронта в Чили. Отмечая его историческое значение, Э. Лаферте справедливо указывал на то, что «он не оставлял фашизм в покое и не допускал его дальнейшего развития» [2, с. 268].

Начавшаяся в сентябре 1939 г. вторая мировая война внесла во внешнюю политику Чили заметное оживление. Хотя она и не принимала в ней непосредственного участия, заняв позицию нейтралитета, ей все же пришлось вплотную заняться своими внешнеэкономическими проблемами, в частности, в плане обеспечения сбыта сырья (меди, селитры, железной руды и т. д.) и поисков инвестиций и дополнительных источников импорта товаров. А это в свою очередь напрямую затрагивало весь комплекс взаимоотношений Чили с США.

Еще в мае 1939 г. правительство Народного фронта начало по этой части масштабные переговоры с американской администрацией. К сожалению, проводившаяся тогда руководством США политика «доброго соседа» в рамках Западного полушария особо положительных результатов для Чили не принесла. Не одобряя в принципе факта состоявшегося в стране Народного фронта и прихода к власти нового правительства, США не преминули воспользоваться торгово-финансовыми затруднениями Чили и повести дело к усилению ее зависимости от северо-американского капитала. В короткий срок экономика страны была поставлена под контроль США: они вмешивались в деятельность созданной тогда в Чили Корпорации развития производства (КОРФО); все стратегически важное сырье практически полностью вывозилось на их территорию. Объяснялось это нуждами войны, необходимостью участия США в общей борьбе народов с фашистской Германией и ее союзниками [подробнее см. 3, с. 347 — 351].

Складывавшиеся отношения с США наносили ущерб национальной экономике Чили. Добыча меди, основного природного богатства страны, оказалась более чем на 90% в руках американских медных компаний [3, с. 350]. Развитие металлургии, в частности сталелитейной промышленности, после длительных переговоров правительства с Экспортно-импортным банком США было целиком поставлено под контроль американской корпорации «Бет-лехем», добывавшей и вывозившей железную руду [3, с. 349].

Так что первоначальные планы правительства создать у себя в стране собственное медное и сталелитейное производство в рамках КОРФО остались практически неосуществленными.

Предоставляя основное сырье на экспорт, правительство вынуждено было прибегать к импорту готовых изделий из него, а также в широком масштабе промышленных и продовольственных товаров. Любая попытка правительства изменить ситуацию во внешней торговле к лучшему наталкивалась на требование США следовать их курсу, а также ограничивать влияние левых сил в стране. Так, например, упомянутый выше Экспортно-импортный банк, контролировавший финансовые потоки между США и Чили, прямо увязывал предоставление Чили каких-либо кредитов с тем, сколь успешно правительство А. Серды будет вести борьбу с коммунистами [9, 1940, 7 июля].

Таким образом США, помимо экономического нажима, зачастую вмешивались во внутривнутриполитическую жизнь страны, поддерживая правую оппозицию.

Безысходность положения заставляла президента Чили и главу правительства А. Серду идти на уступки во внешней политике. Это, в частности, нашло выражение в заключении временного военного договора, который в значительной степени лишал Чили самостоятельности в международных делах. Правда, по этому договору США обязались защитить Чили в случае какой-либо агрессии со стороны Германии, или со стороны Японии [7]. Все это происходило на фоне того, что консерваторы и либералы добивались решения конгресса об отказе от нейтралитета Чили во второй мировой войне. Какие цели они при этом ставили, легко понять, если учесть ориентацию значительной части правых сил на фашистскую Германию. Внутри Народного фронта и его правительства, радикалы и правые социалисты, наоборот, требовали полной переориентации на США [8, 1941, № 2, с. 45]. Выйдя в феврале 1940 г. в знак протеста из правительства, и создав таким образом серьезный правительственный кризис, радикалы в интересах проведения проамериканского курса предлагали создать более «авторитетное правительство, способное решить назревшие задачи» (6, 1940, 9 февр., 9, 1940, 8-9 февр.). Однако надо отдать должное правительству и лично президенту А. Серде, которые хотя и непоследовательно, но все же отвергли какие-либо резкие изменения внешней политики страны. О своей твердой решимости придерживаться позиции нейтралитета президент заявил в сво-

ем очередном послании конгрессу в мае 1940 г. [7]. Действия правительства нашли самую активную поддержку чилийской общественности. В свою очередь реакция немедленно ополчилась против президентской администрации. Крайние националисты из числа консерваторов и либералов уже не скрывали своей неприязни к А. Серде, и под предлогом якобы его неспособности бороться за «континентальную солидарность», а также против «коммунистической угрозы» отвергали все его дальнейшие инициативы не только во внешней, но и во внутренней политике.

В такой обстановке разногласия по внешнеполитическим вопросам в среде Народного фронта усилились. Коммунистическая партия Чили принимала все меры к тому, чтобы по внешней политике выработать единую согласованную линию, и таким образом более взвешенно подойти к оценке международных событий. Социалистическая партия занимала в этом вопросе несколько иную позицию. Так, в Декларации принципов она вновь подтвердила исключительно «американский характер своей международной политики» (то есть общеконтинентальной) [5, 1941, 14 янв.]. В этой позиции социалистов нельзя не заметить определенного желания дальнейшего тесного сотрудничества с США, оставлявшего без внимания американскую экспансионистскую политику в Западном полушарии. Известно также, что Социалистическая партия в то время все еще придерживалась антисоветских взглядов. Аналогичную проамериканскую позицию занимала и самая главная участница Народного фронта и главная сила в правительстве — Радикальная партия Чили.

Все это не могло не сказаться на конкретных внешнеполитических шагах правительства Народного фронта. В апреле 1940 г. оно приняло военную делегацию США во главе с адмиралом Р. Бирда. Речь шла о дальнейшей координации чилийско-американского военного сотрудничества. И судя по тому, что США сразу же после этих переговоров представили Чили очередной заем в 17 млн. долл., следует полагать, что переговоры для США закончились удачно [6, 1940, 24 апр.].

Особое место во внешней политике Народного фронта заняла подготовка правительственной делегации Чили и ее участие во внеочередной Межамериканской конференции в Гаване (Куба) летом 1940 г. Главой чилийской делегации был назначен тогда вопреки обычному протоколу не министр иностранных дел А. Саенс, а один из наиболее значительных лидеров Социалисти-

ческой партии господин О. Шнаке. Перед отъездом в Гавану его инструктировал лично А. Серда. Выбор пал на О. Шнаке не случайно. Именно в тот момент особенно сблизились позиции правого крыла Социалистической партии и Радикальной партии, проводивших курс на более тесное сближение с США. К тому же большинство лидеров этих партий все еще не избавились от антикоммунистического синдрома. Так что антикоммунистическая и проамериканская позиция О. Шнаке, как главы делегации на межамериканской встрече, пришлось как нельзя кстати.

В ходе Гаванской конференции США, воспользовавшись ситуацией, оказали на Чили дальнейший нажим. Прямым результатом такого нажима стало обещание чилийской стороны рассмотреть вопрос о возможности строительства в Чили крупной военно-морской и военно-воздушной базы (предположительно в портовом городе Вальпараисо) [6, 1940, 22 сент.].

Пребывание О. Шнаке на Гаванской конференции имело также негативные последствия и для внутривнутриполитической обстановки в Чили. После конференции он побывал еще в США, где получил определенные инструкции, и сразу же по возвращении оттуда выступил за исключение из Народного фронта Коммунистической партии. Не добившись этого, он заявил о возможном выходе из Народного фронта Социалистической партии, что и произошло в январе 1941 г. [5, 1941, 27 янв.].

Такой поворот дела послужил началом распада Народного фронта. Однако левым силам и без участия социалистов удалось одержать убедительную победу на парламентских выборах в марте 1941 г. [3, с. 362.]. В результате этой новой победы открылась возможность укрепления Народного фронта и продолжения внешней политики его правительства. К сожалению, правые социалисты по-прежнему шли на раскол с другими участниками Народного фронта и прежде всего коммунистами. Они по-прежнему выступали за безоговорочное сотрудничество с США, и наоборот, с необоснованными нападениями на Советский Союз, стоявший уже на пороге войны с Германией. На VII съезде Социалистической партии О. Шнаке сделал доклад, пронизанный открыто антисоветскими и проамериканскими заявлениями. Так, например, политику нейтралитета Чили он охарактеризовал как сугубо ошибочную, назвав ее «упрямой глупостью». В противоположность этому Шнаке призвал правительство к немедленному созданию «континентального фронта борьбы», как против фашизма, так и против коммунизма» [6, 1941, 8 июля]. Все это кор

образом мешало правительству А. Серды занять более четкую и независимую позицию в сложных условиях военного времени.

Внутри же страны все больший размах приобретала антикоммунистическая кампания. И только лишь вероломное нападение гитлеровской Германии на СССР в июне 1941 г. остудило горячие головы и в США, и в Чили. Политическая ситуация в Чили стала меняться на глазах. Коммунистическая партия резко осудила агрессию Германии против СССР и призвала левые силы немедленно создать единый Антифашистский фронт [8, 1941, № 2, с. 45.]. Призывы компартии оказать поддержку Советскому Союзу и установить с ним дипломатические отношения нашли горячий отклик в различных слоях чилийского народа. На призыв Компартии откликнулась левая часть Социалистической партии во главе с С. Годоем. Трезвые голоса в поддержку СССР и всех миролюбивых сил в борьбе с фашизмом стали раздаваться и в среде бывших оппозиционеров. По всей стране прокатилась волна митингов и собраний, требовавших корректировки правительственного курса [5, 1941, 25 — 27 июля.]. В конце июля 1941 г. в Чили был создан Демократический Антифашистский фронт, а в начале ноября того же года Национальный комитет помощи СССР [5, 1941, 14 — 17 ноября]. Такой поворот событий резко увеличивал шансы Народного фронта на его полное восстановление и обязательную корректировку внешней политики правительства.

Однако непредвиденные обстоятельства привели к новым политическим осложнениям. 25 ноября 1941 г. после тяжелой болезни умер президент А. Серда. С его кончиной фактически заканчивалась и деятельность правительства Народного фронта. В Чили предстояли новые президентские выборы и формирование нового правительства.

Подводя итоги, укажем, что хотя внешняя политика правительства Народного фронта Чили не носила столь масштабного и высокорезультативного характера, как того следовало ожидать, однако она, как и внутренняя политика, обладала в определенной степени новизной и положительными чертами по сравнению с действиями в этой сфере всех предыдущих буржуазных правительств страны. В настоящем кратком исследовании мы попытались рассмотреть два основных направления внешнеполитической деятельности правительства, а именно: его борьбу с угрозой фашизма, как внутри страны, так и на международной арене, и взаимоотношения Чили и США в указанный период.

Наиболее удачным и плодотворным оказалось первое из названных направлений. Оно было связано с отношением Народного фронта и его правительства к гитлеровской Германии и Советскому Союзу. Объективно ход событий привел политические силы Чили к поддержке СССР, как и других миролюбивых стран в их справедливой борьбе с фашизмом.

Второе направление во внешней политике правительства оказалось противоречивым и неоднозначным по оценке. Тут сказалась традиционная зависимость Чили от США, как и других стран Латинской Америки.

Тем не менее, общий баланс внешнеполитической деятельности правительства можно считать весьма положительным. Опыт этого необычного правительства в указанной сфере был в определенной степени воспроизведен в известном нам правительстве Народного Единства Чили во главе с Сальвадором Альенде в период Чилийской революции 1970 — 1973 гг.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гаранин Ф. А. Народный фронт в Чили (1936-1941 гг.).— М.: Наука, 1973.
2. Лаферте Э. Жизнь коммуниста.— М.: Мысль, 1961.
3. Очерки истории Чили.— М.: Наука, 1967.
4. Пахомов В. Ф. Социально-экономическая деятельность правительства Народного фронта в Чили (1938-1941 гг.): Дисс. ... канд. ист. наук.— Харьков, 1980.
5. El Siglo, 1940-1941.
6. La Hora, 1939-1940.
7. Mensaje presidencial, 1940, 21 de mayo.
8. Principios, 1940-1941.
9. Frente Popular, 1939-1941.

РЕЗЮМЕ

Зовнішня політика була пріоритетним напрямком в діяльності уряду Народного фронту Чилі на чолі з президентом П. Агірре Сердой (1935-1941 рр.). Вона відрізнялася новизною в порівнянні з аналогічною політикою всіх попередніх урядів. У статті піддані аналізу два основних напрями, а саме: боротьба із зовнішньою

загрозою і взаємостосунки Чилі з США. Більш результативним виявився перший з названих напрямів. Другий напрям виявився суперечливим і неоднозначним. Тут позначилася традиційна залежність Чилі, як і більшості інших країн Латинської Америки, від більш могутнього північного сусіда. Проте, загальний баланс зовнішньополітичної діяльності уряду можна вважати позитивним. Досвід цього незвичайного уряду був певною мірою використаний Народною Єдністю Чилі в період Чилійської революції 1970-1973 рр.

SUMMARY

The Foreign policy was main direction of the Government of Popular Front with the President P. Aguirre Serdoy at the head (1938-1941). She had a new points of view as compare with the analogical policy of previous governments. This article analyses two main directions of this policy. These are: the struggle against Foreign threat of fascism and mutual relations of the USA and Chile. The first of these directions has more results but the second one is more contradictory to our mind. That is because the traditional dependence of Chile on more powerful North neighbour as other Latin America countries. But never the less the whole balance of Foreign policy of the Government may be appreciate as positive. So, the author of this research work has made a such conclusion. The experience of this unusual Government was used by Popular Unity during the Chile Revolution (1970-1973).

О. В. ЛЕНЬКО

ДО ПИТАННЯ ПРО ВПЛИВ МАРКСИЗМУ НА МЕТОДОЛОГІЮ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ДЖАВАХАРЛАЛА НЕРУ

Творча спадщина Джавахарлала Неру, одного з видатних політичних діячів Індії та гуманістів ХХ століття, привертала увагу багатьох дослідників, але все ж досі ще залишаються нерозкритими та дискусійними деякі питання інтерпретації та оцінки його поглядів на широке коло питань в галузі гуманітарних знань. Такі

фундаментальні праці Джавахарлала Неру, як «Погляд на всесвітню історію», «Автобіографія» та «Відкриття Індії», дали всі підстави вченим розглядати Неру як визначного історика [1, 2, 3, с. 36-38; 4, с. 114; 5, 6, с. 135; 7, с. 91].

В наукових працях, в яких досліджувалися історичні погляди Дж. Неру, на нашу думку, авторам не вдалося чітко визначити методологію, яку використовував Неру, та визначити ступінь впливу на неї марксизму. Більшість з них намагалися обійти ці важливі питання, а ті науковці, що безпосередньо торкалися їх, на наш погляд, не розкрили повною мірою багатогранність методології історичних досліджень Неру. Слід також відзначити, що в вітчизняній та зарубіжній історіографії не існує праць, що спеціально присвячувалися б питанням методології історичних досліджень Дж. Неру.

Ідейно-політична трансформація Дж. Неру від фабіанського соціалізму та націоналізму до соціалізму марксистського толку, і пізніше до «індійського соціалізму», зумовила певні складнощі у визначенні методології, якою користувався Неру в своїх історичних дослідженнях. Майже усі науковці, що займалися цим питанням, розглядали творчу спадщину Неру як цілісну систему, аналізували її взагалі, не враховуючи те, що праці Неру створювалися в різні періоди його ідейно-політичної трансформації. Так, «Погляд на всесвітню історію» та «Автобіографія» були написані в період найбільшого потягу Неру до марксизму, «Відкриття Індії» — в перехідний період, а стаття «Головний підхід» — в період остаточного оформлення політичних та історичних поглядів мислителя. Відтак існують істотні розбіжності в історіографії щодо визначення впливу марксизму на методологію історичних досліджень Неру. Такі науковці як С. Р. Гойял та Ч. П. Бхамбхарі робили акцент передусім на марксистській методології [2, с. 311; 4, с. 100], елементи якої без сумніву присутні в працях Неру. В.П. Верма та С. Пагхувір, навпаки, усіляко намагалися підкреслити відмінності методології Неру від марксистської методології [8, с. 53; 9, с. 137]. Російський вчений А. Х. Вафа, який тривалий час займався вивченням історичних поглядів Дж. Неру з марксистських позицій, змушений був все ж таки зазначити, що «ідеї матеріалістичного та діалектичного плану були лише більш чи менш значними елементами концепції Неру, яка в цілому мала інший філософський стрижень» [1, с. 11]. Все це свідчить про те, що в історичній науці існує необхідність визначати вплив марксизму на методологію історичних досліджень Дж. Неру, що можна зробити

шляхом аналізу історичних праць Неру з урахуванням змін в його ідейно-політичних поглядах.

Захоплення Дж. Неру марксизмом після відвідування Міжнародного конгресу проти колоніального гноблення та імперіалізму в Брюсселі у лютому 1927 р. наклало сильний відбиток на його «інтелектуальний розвиток» [10, т. 1, с. 100, 107], зокрема, на історичні погляди. Це проявилось, перш за все, у прийнятті Неру деяких положень марксистської концепції історичного розвитку, що знайшло відображення у працях «Погляд на всесвітню історію» та «Автобіографія». Наприклад, Неру зізнавався, що «у в'язниці починаєш опановувати марксистську теорію про те, що держава по своїй сутності це апарат примушення, завдання якого проводити волю групи, що контролює уряд» [11, с. 147], або він уявляв собі історію людства в суто марксистському дусі як «історію виготовлення все більш досконалих знарядь праці — від первісних каменів, наконечників, дрючків та молотів кам'яної доби до залізниці» [12, т. 1, с. 167]. Але необхідно ураховувати, що захоплення Неру марксизмом було зумовлено, перш за все, політичними та соціально-економічними міркуваннями. На певному життєвому етапі Неру уявляв марксизм як своєрідне науково обгрунтоване керівництво до політичної діяльності. Так, навіть коли Неру виявляв своє ставлення до історичної концепції марксизму, він підкреслював саме її практичний бік, тобто політичний та соціально-економічний аспекти: «Метод Маркса підходить для історичних досліджень краще аніж будь-який інший метод. Маркс вказує шлях до дії, до щастя» [11, с. 616]. Більше того для Неру «метод Маркса містився в науковому підході» [12, т. 2, с. 189], тобто в всеохоплюючій систематичності та виявленні історичних закономірностей.

В основному Неру підтримував формаційний підхід Маркса. Він погоджувався з неминучістю загибелі феодалізму [12, т. 2, с. 198] та неминучістю виникнення «капіталістичної форми цивілізації», яка має багато позитивних рис [12, т. 2, с. 184]. Але він вважав, що «капіталістична організація промисловості та цивілізація неминуче призводила до імперіалізму» [12, т. 2, с. 180], які, в свою чергу, «не можна покращити» [12, т. 2, с. 221].

Важливо відзначити те, що Неру практично ігнорував положення Маркса про неминучість рабовласницької стадії розвитку суспільства, Неру погоджувався з тим, що «слава Стародавньої Греції та Риму, також як Стародавнього Єгипту, ґрунтувалася на

широко розвинутій системі рабовласництва» [12, т. 1, с. 119], але він вважав, що Стародавня Індія та Стародавній Китай закономірно уникнули стадії рабовласництва [12, т. 1, с. 119]. Для Неру рабство — це скоріше історична аномалія, ніж закономірність. Навіть коли Неру дає загальну характеристику сутності цивілізації Риму, він намагається уникнути використання терміну «рабство» і вживає слово «бідність»: «Рим розбудував свою цивілізацію на пригнобленні бідних» [12, т. 1, с. 198]. Пояснити це можна тим, що прийняття тези про закономірність рабовласницької стадії розвитку суспільства змусило б Неру прийняти концепцію Маркса про існування менш прогресивного, ніж рабовласницький, «азіатського» засобу виробництва та його стагнації [13, с. 7; 14, с. 135] для того, щоб урахувати специфіку історії Індії та Китаю. Вочевидь Неру розумів, що прийняття цієї концепції принижувало б Індію й усю Азію та містило в собі підґрунтя для європоцентризму й навіть расизму. Саме тому Неру змушений був підкреслювати «безперервність» існування індійської сільської громади, що «стагнувала» за Марксом, зовсім не згадуючи про «азіатський» засіб виробництва [3, с. 36].

Є всі підстави вважати, що Неру був ознайомлений з поглядами К. Маркса та Ф. Енгельса на історію Індії, зокрема, на «азіатський» засіб виробництва. Протягом 1934-1938 рр. М. Р. Ананд надрукував нотатки Маркса та Енгельса про Індію у виданнях Соціалістичного клубу, серед засновників якого був і Дж. Неру [15, с. 15]. Тому, якщо під час написання «Погляду на всесвітню історію» Неру й не знав ставлення Маркса до історії Індії, що мало імовірно, то до виходу в світ «Автобіографії» (1936 р.), а тим паче «Відкриття Індії», на нашу думку, Неру мав всі можливості ознайомитися з марксистською інтерпретацією історії Індії.

Таким чином, в період впливу марксизму на політичні погляди Неру він запозичив і деякі положення марксистської історичної концепції, найголовнішим з яких було уявлення про розвиток засобів виробництва як двигуна історії та частково уявлення про формаційний підхід, із якого Неру визнавав об'єктивність тільки останніх ступенів марксистської формаційної сходинки — феодалізм, капіталізм, імперіалізм та соціалізм. Неру вважав стадію рабовласництва суб'єктивним явищем історії, а стадію «азіатського» засобу виробництва він зовсім не приймав. Період людської первісності Неру звичайно визнавав [12, т. 1, с. 167], але не надавав йому будь-якої істотної уваги в своїх історичних дослідженнях

мабуть тому, що в історії для Неру значення мало лише те, що було пов'язане з його власним життєвим шляхом [16, т. 1, с. 27].

Слід визначити чи означало захоплення Неру політичною та соціально-економічною теорією марксизму разом з тим і прийняття ним й марксистської методології в історичних дослідженнях? Зовнішня впевненість Неру на певному життєвому етапі у істинності марксизму складала враження всеохоплюючого впливу марксизму на Неру. «Вдачі та невдачі експериментів в Росії не мають прямого відношення до питання про істинність теорії Маркса», — писав Неру з цього приводу [11, с. 617]. Більш того, Неру змушений був визнати те, що «міг прийняти без труднощів» основні методологічні засади марксизму: «його монізм, єдність духу та матерії, рух матерії та діалектику безперервних змін, що відбуваються як шляхом еволюції, так і стрибками, внаслідок дії й взаємодії причини та наслідку за формулами: теза, антитеза, синтез» [16, т. 1, с. 37]. Все це дало підстави деяким науковцям вважати, що при дослідженні історії Неру використовував виключно марксистську методологію, а деякі розбіжності з марксистською інтерпретацією історії уявлялися скоріше як спроба її подальшого вдосконалення. Так, дослідник С. Р. Гойял вважав, що «інтерпретація Неру історії Індії була фундаментально марксистською» [2, с. 317] і разом з тим писав, що «марксистський підхід Неру не був повністю ортодоксальним» та спроби Неру інтерпретувати історію «були унікальні в багатьох відношеннях» [2, с. 318].

На наш погляд, заслуговує на більшу увагу точка зору дослідника С. Пагхувіра, який вказував на те, що Неру не приймав два важливих елемента методології марксизму, а саме: примат матеріального над духовним та «доктрину історичної неминучості» [9, с. 53]. Насправді, Неру зізнавався в тому, що для нього завжди в «моральному підході», тобто духовному, містилося «щось більше — певні глибинні намагання, що відрізняються більшою постійністю» [16, т. 1, с. 37]. Відносно неприйняття Неру доктрини «історичної неминучості» необхідно урахувати той факт, що пряме підтвердження цього з'являється тільки у «Відкритті Індії» [16, т. 1, с. 24], праці, яка створювалася в інший період ідейно-політичної еволюції поглядів Неру, аніж «Погляд на всесвітню історію» та «Автобіографія» [17, с. 183]. Міркування Неру з приводу детермінізму носять скоріше імовірнісний характер і викладені в теперішньому часу, тобто вони були значною мірою актуальні для Неру і під час написання «Відкриття Індії».

Тому визначити приймав чи не приймав Неру доктрину «історичної неминучості» в період захоплення марксизмом можна лише непрямым шляхом.

Поряд з прийняттям неминучості певних формаційних змін в історії суспільства Неру все ж відмежовувався від марксистського детермінізму. Він писав в «Автобіографії», що «маса для комуністів стає метафізичною» [11, с. 237], а насправді «масами рухають емоції і ніхто не може передбачити, що вони можуть зробити під впливом цих емоцій» [11, с. 300]. Це вказує на те, що, незважаючи на визнання Неру присутності в історичному процесі «міцних історичних сил» [11, с. 471], він на етапі захоплення марксизмом не схилився до їх абсолютизації, як це робив Маркс та його послідовники, і припускав можливість аномального розвитку історії завдяки присутності в історії людства емоційного фактору. Вочевидь, точка зору С. Пагхувіра про відсутність у Неру примату матеріального над духовним та неприйняття доктрини історичної неминучості може бути поширеною й на період захоплення Неру марксизмом. С. Пагхувір, на нашу думку, цілком виправдано, вказував на те, що «Неру не зміг опанувати те, що різні елементи марксистської думки, не завжди логічно поєднані один з одним, були взаємозв'язаними, та неприйняття одного із них означало спростування або призводило до істотної ревізії цілої системи». Як приклад С. Пагхувір наводив неприйняття «історичної неминучості», яке призводило до спростування діалектики та філософських підвалин марксизму [9, с. 53].

Однак ця віра Неру в істинність марксизму, одночасне неприйняття деяких основних його методологічних засад та нерозуміння неможливості часткового прийняття марксизму без ревізії всієї системи характерні були для мислителя тільки в період захоплення марксизмом. В подальшому Неру змушений був визнати, що «марксистській філософській світогляд» не дав йому повного задоволення [16, т. 1, с. 37]. Віра Неру в марксизм, що ґрунтувалася на притаманному йому науковому підході, наштовхнулася на проблеми в історії, які вирішити за допомогою марксизму було неможливим: «Загальний марксистський метод, що більш або менш відповідав теперішньому стану науки, міг, як мені уявлялося, виявитися досить корисним. Але навіть при цьому методі висновки, до яких він приводив, та інтерпретація минулих та теперішніх подій зовсім не завжди були зрозумілі» [16, т. 1, с. 39]. Все ж таки у зміні ставлення Неру до марксизму головну

роль відігравав розвиток сучасних для Неру подій, тобто політична ситуація в світі [16, т. 1, с. 39]. Впевненість Неру в тому, що минуле органічно пов'язане з дійсністю [16, т. 1, с. 28], примусило його з часом визнати неспроможність марксизму правильно інтерпретувати і деякі події минулого. До речі Неру не тільки вірив у можливість правильної інтерпретації історичних подій, але і закликав до правильного викладання історії [11, с. 609]. Якщо Неру був впевнений у взаємозв'язку минулого та теперішнього, на етапі захоплення політичною та соціально-економічною теорією марксизму, яка покликана була вирішити перш за все теперішні проблеми, то постає закономірне питання, чи використовував Неру переважно марксистську методологію і в історичних дослідженнях, що, за логікою Неру, мають стикуватися з доктринами, які проливають світло на проблеми повсякденності? Треба урахувати і те, що, в цей період, як зазначалося вище, він ще вірив в марксизм як цілісну систему і не розумів, що неприйняття їм деяких елементів цієї системи потребує докорінної ревізії всієї системи.

Дійсно Неру сам визнавав, що «намагання розкрити минуле у його відношенні до теперішнього» побудило його написати працю «Погляд на всесвітню історію» [16, т. 1, с. 28]. Це означає, що Неру ставив перед собою завдання логічно зв'язати інтерпретацію минулого з інтерпретацією теперішнього, яка під час написання «Погляду на всесвітню історію» була переважно марксистською. Так, пізніше він згадував, що під час великої депресії: «... мої симпатії все більше схилялися до комуністів» [11, с. 382]. Намагання Неру встановити логічний зв'язок між минулим та теперішнім зумовило великий вплив марксизму на його праці, які написані в період, що розглядається. Методологія, яку використовував Неру в аналізі історичних макропроцесів, мала тільки деякі елементи марксистської методології, які безумовно стикувалися з переважно марксистською інтерпретацією Неру теперішнього, адже ці зв'язки були дуже поверховими.

Аналіз історичних праць Неру періоду його захоплення марксизмом дійсно підтверджує те, що Неру, всупереч марксизму, не визнавав примату матеріального над духовним. Так, Неру вважав, що проникнення в думки давніх греків та опанування їх почуттями та образом дій — найважливіший бік їх історії [12, т. 1, с. 83]. Відтак, Неру у розріз марксистському положенню про первинність зовнішніх факторів в історичному процесі над внутріш-

німи розвиває думку про рівність значущості цих факторів: «... не має ніякого сумніву, що внутрішній розвиток завдає найсильнішого впливу на зовнішнє середовище. Але вочевидь, що зовнішнє середовище, в свою чергу, завдає найсильнішого впливу на внутрішній розвиток» [11, с. 400]. Неру навіть мав деякий нахил до приниження зовнішніх чинників заради внутрішніх: «... для внутрішньої еволюції великих груп та націй необхідний звісний ступінь зовнішнього розвитку» [11, с. 400]. Неприйняття Неру фундаментальних засад методології марксизму, як і вказував дослідник С. Р. Пагхувір, призвело до логічного неприйняття в історичних дослідженнях інших методологічних засад марксизму. Перш за все, це стосується діалектики. Неру ніколи не застосовував в історичних дослідженнях діалектичну схему теза — антитеза — синтез. Для нього хід історії, що змінює більшість позитивних знаків на більшість негативних знаків, не є прогресивним як для діалектика Маркса. З цього приводу Неру писав: «Ми спостерігаємо за тим як людство рухається навпаки. Такі явища спостерігаються в Індії, Єгипті, Китаї, Греції та Римі, а також в інших країнах» [12, т. 1, с. 206]. Неру використовував не діалектичний підхід, а підхід, що був несумісним з діалектикою, і який пізніше він назвав моральним. Він чітко вказував на те, що «занепад Риму був причиною зла» [12, т. 1, с. 170] і замислювався над питанням: «Чому світ повинен був деградувати?» [12, т. 1, с. 169].

Істотний відхід Неру в історичних творах від методології марксизму зумовив його причетність до інших методологічних засад. Перш за все, мається на увазі прийняття Неру цивілізаційного підходу [12, т. 1, с. 225, 260, 262; т. 2, с. 120, 299] та «інтелектуального підходу» [12, т. 1, с. 194]. Марксистські елементи в методології історичних досліджень Неру, що були покликані встановити хоч будь-які зв'язки між інтерпретацією минулого та теперішнього, призвели до оригінального синкретизму марксизму та цивілізаційного підходу. Неру писав, що «справжня цивілізація і культура буде існувати тоді, коли не буде експлуатації країни чи класу. Такій цивілізації не буде загрожувати руїна чи занепад, якого не минули стародавні цивілізації» [12, т. 2, с. 262]. Більш детальне висвітлення цього явища в історіографії потребує окремого дослідження. В період відмови Неру від політичного та соціально-економічного впливу марксизму в його історичних працях все більшого розвитку набуває цивілізаційний підхід [16, т. 1, с. 142, 143] та викристалізовується підхід, який на підставі вис-

ловлювань самого Неру можна назвати морально-психологічним [16, т. 1, с. 33, 37].

На наступних етапах своєї ідейно-політичної трансформації [17, с. 184], вже під час здобуття Індією незалежності, Дж. Неру остаточно відійшов від захоплення політичною та соціально-економічною теорією марксизму. Так, в 1952 р. Неру декларував про те, що сто років розвитку в галузях філософської, наукової та економічної думки зробили марксизм несучасним [8, с. 138]. В цей період життя Неру цілковито присвятив себе державній діяльності, і тому у нього не залишалося достатньо вільного часу для роботи над фундаментальними історичними працями. Але майже в усіх статтях та промовах Неру продовжував звертатися до історичних ретроспектив, пошуку історичних аналогій, таким чином і далі вдосконалюючи свою історичну концепцію. Ідейно-політичний відхід Неру від марксизму все ж не означав позбавлення від істотного впливу марксизму на методологію його історичних досліджень. Неру продовжував підтримувати ідею Маркса про неминучість класової боротьби в суспільствах, що базуються на насильстві та експлуатації. Віра Неру в історичну реальність розбудови соціалістичної формації підштовхувала його в статті «Основний підхід» (1956 р.) в слід за Марксом ставити питання, як «створити безкласове суспільство, де всі будуть мати рівні можливості» [18, с. 40]. Марксизм перестав асоціюватися у Неру з науковим підходом, як це було раніше, і на його місце став демократичний соціалізм, який, незважаючи на існуючі різноманітні підходи до його інтерпретації, все ж мав спільні корені з марксизмом. «Соціалізм — це не тільки певний спосіб життя, але і науковий підхід», — стверджував Неру в статті «Основний підхід» [18, с. 42].

Аналіз творчої спадщини Дж. Неру з урахуванням періодів та етапів в його ідейно-політичної трансформації дає підстави вважати, що методологія історичних досліджень Неру формувалася значною мірою під впливом марксизму. Це виявилось перш за все в прийнятті Неру верхньої частини марксистської формаційної сходинки (феодалізм, капіталізм, імперіалізм, соціалізм), розумінні великого значення в історії розвитку засобів виробництва та ролі класової боротьби. Але в цілому методологія історичних досліджень Неру мала не марксистський, а інший філософський стрижень, що виявилось в неприйнятті Неру неминучості стадії рабовласництва, неприйнятті «азіатського» засобу виробництва та історичного детермінізму, а також в уникненні від застосування діалектики при аналізі макропроцесів в історії.

Відтак, можна зробити висновок про те, що Дж. Неру зазнав достатньо сильного впливу марксистської методології, але вона все ж не була пануючою в його історичних дослідженнях, як це помилково вважали деякі науковці, навіть в період політичного та соціально-економічного захоплення Неру марксизмом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вафа А.Х. Исторические воззрения Джавахарлала Неру: Автор. дисс. ... канд. ист. наук.— М., 1975.
2. Goyal S.R. Nehru's view of history // Studies on Nehru.— New Delhi: Sterling publishers private limited, 1987.
3. Рубен В. Древняя Индия и «азиатский», античный и феодальный способы производства // Узловые проблемы истории Индии.— М.: Наука, 1981.
4. Bhambhari C.P. Nehru and the socialist movement in India (1920-1947) // Studies on Nehru.— New Delhi: Sterling publishers private limited, 1987.
5. Panikar K.M. Its a Historian // A study of Nehru / Edited by Raifiq Zakaria.— Bombay: Times of India publication, 1959.
6. Brecher M. Nehru's Mantle: the politics of succession in India.— New-York.— Washington: Frederick A. Praeger, 1966.
7. Abul Karim Haisim. A. Maker of History // A study of Nehru / Edited by Raifiq Zakaria. Bombay: Times of India publication, 1959.
8. Verma V.P. The political and economic ideas of Nehru // Studies on Nehru.— New Delhi: Sterling publishers private limited, 1987.
9. Paghuveer S. Prologomena to a conceptual treatment of Nehru's view of democracy // Studies on Nehru.— New Delhi, 1987.
10. Гопал С. Джавахарлал Неру. Биография: В 3-х т.— М.: Прогресс, 1989-1990.
11. Неру Дж. Автобиография.— М.: Изд-во иностр. лит., 1955.
12. Неру Дж. Взгляд на всемирную историю: В 3-х т.— М., 1981.
13. Маркс К. К критике политической экономии: Соч. 2-е изд.— Т. 13.
14. Маркс К. Британское владычество в Индии: Соч. 2-е изд.— Т. 9.
15. Kosambi D. D. An Introduction to the Study of Indian History.— Bombay, 1956

16. Неру Дж. Открытие Индии: В 2-х т.— М.: Изд-во полит. лит., 1989.

17. Чувпило А. А. Эволюция взглядов Дж. Неру на «советскую модель социализма» // Тоталитарные и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20-80 годы XX века). Материалы Международной научной конференции.— Т. 1. Харьков, 1994.— С. 177-186.

18. Неру Дж. Основной подход // Проблемы мира и социализма.— Прага, 1958.— № 4.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется проблема идеологии марксизма на методологию исторических исследований Джавахарлала Неру. Поставленный вопрос раскрывается путем попытки установить логическую связь между периодами идейно-политической трансформации взглядов Неру и его историческими исследованиями. Используемый подход не принес позитивных результатов потому, что в основном Неру удалось сохранить научную объективность, и в исторических исследованиях он смог остаться независимым от конъюнктурных политических и социально-экономических теорий. В статье показано, что существенные элементы марксизма имели место в работах Неру, но они не являлись доминирующими в его методологии.

SUMMARY

The author of the article tried to look into the problem of the influence of the ideology of marxism to the historical methodology of Jawaharlal Nehru. One made an attempt to tie logically the periods of the transformation of the political views of Nehru with his historical researches. The result of such approach was not completely positive because of in many cases Nehru managed to be objective in the historical investigations and he had some independence from the vague political and social-economic theories and trends. It was shown in the article the sufficient marxist tenets had place in Nehru's historical works but it was not dominant part in his whole methodology.

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ПОГЛЯДИ М.К. ГАНДІ

Мохандас Карамчанд Ганді (1869 — 1948) — видатний діяч індійського визвольного руху, який очолював боротьбу народів Індостану проти британських колонізаторів близько трьох десятиліть. Незважаючи на наявність величезної кількості робіт різного характеру й спрямованості про М.К. Ганді і гандизм [1-19], світогляд та діяльність М.К. Ганді, а також характерні риси його особистості продовжують викликати значний інтерес і породжують гострі суперечки.

Радянська історіографія, знаходячись у повній залежності від офіційних партійних настанов та коливань політичної кон'юнктури, в різні часи по-різному оцінювала гандистську теорію й практику. У 20 — 30-ті роки в основному спостерігалось неприйняття й різке засудження гандизму як однієї з різновидностей шкідливої буржуазної ідеології, що начебто відволікала народні маси від активної боротьби за незалежність [5; 6], у другій половині 50-х — 70-ті роки йшла поступова «реабілітація» М.К. Ганді разом із Б. Г. Тілаком як видатних борців за свободу Індії [2; 3; 4], у 80-ті роки радянські індологи іноді доходили майже до його апологетики [1; 7]. До того ж здебільшого давалися узагальнені оцінки — крізь класову призму, без виділення етапів у діяльності М.К. Ганді,

врахування конкретних обставин, а також певних змін світогляду й настроїв, їх генези. Виняток становлять праці відомого філософа-орієнталіста О.Д. Літмана [3, с. 129-225; 20, с. 3-38; 21, с. 180-204], який у свій час звернув увагу автора на необхідність вивчення поглядів М.К. Ганді з точки зору історика і надав значну допомогу в роботі над темою даної статті і темою докторської дисертації.

Що ж до української сходознавчої науки, то в ній, як і в орієнталістиці інших країн СНД, поки що відсутні будь-які роботи, спеціально присвячені М.К. Ганді й гандизму, хоча оцінка гандистської теорії та практики, а також ролі М.К. Ганді у визвольному русі давалася в дослідженнях, присвячених аналізу політичного курсу та внутрішньопартійної боротьби в Індійському національному конгресі [22; 23].

У даній статті висувається завдання в деякій мірі заповнити цю прогалину, звернувши увагу на морально-етичні погляди М.К. Ганді, яким більшість дослідників гандизму, особливо радянські, не віддали належне, вважаючи їх чимось другорядним, не вартим серйозного розгляду й уваги. Між тим сам М. К. Ганді завжди над усе ставив духовні пошуки, назвавши їх пошуками істини, яку він ототожнював з богом [20; 24].

М. К. Ганді, або Махатма, що значить Велика душа (так його називали в народі всупереч власному бажанню), народився 2 жовтня 1869 р. у невеличкому князівстві Порбандар або Судамapur (Західна Індія), належав до торгівельної касты банія, представники якої у далекому минулому були бакалійщиками [детально про це див.: 11; 14; 15; 19, т. 1]. Його батько Карамчанд (Каба) Ганді деякий час був діваном (головним міністром) у маленьких індійських князівствах Раджкот та Ванканері. Мати — Путлі-бай, навіть для Індії вирізнялася великою набожністю, пунктуально виконувала індуїстські обряди та щодня відвідувала хавелі (храм вішнуїтів), що справило незабутнє враження на чутливого та вразливого Мохандаса. Після закінчення середньої школи в Індії М.К. Ганді 4 вересня 1888 р. відбув до Англії, де навчався у Лондонському університеті та Школі права, одночасно знайомлячись із досягненнями європейської цивілізації та західним світом, про який до цього мав досить невиразні уяви. Отримавши диплом адвоката у 1891 р., він всього два роки пробув на батьківщині і у квітні 1893 р. вирушив до Південної Африки, де протягом двох десятиліть очолював боротьбу вихідців із Індостану за свої права, здобувши всесвітнє визнання [25]. Повернувшись додому в січні 1915 р., М. К. Ганді вже у

1919 р. став керівником визвольної боротьби народів Індії і залишався ним аж до 1947 р., коли вони отримали довгождану свободу [детально про це див.: 10; 12].

Біографи найбільш відомого індійця XX ст. нічого особливого, а тим паче геніального, в його зовнішності, вигляді та поведінці у молоді роки, що різко виділяло б його серед однолітків, не відзначають [1, с. 23-28; 3, с. 52-53]. Але вже у дитинстві виявилися, а в зрілому віці розвинулися такі риси й якості М.К. Ганді як скромність, чесність, правдивість, порядність, благородство, простота, щирість, лагідність, приязність, любов до істини, душевний оптимізм, віра в успіх своєї справи, хворобливе сприйняття усякої несправедливості та палке бажання будь-що домогтися справедливості, співчуття до знедолених, категорична відмова від будь-якого насильства стосовно усього живого, сприйняття чужої біди як своєї, намагання завжди надати допомогу ближньому, роблячи людям тільки добро, бажання змінити існуючі порядки на кращі таким чином, щоб люди жили у відповідності з високими моральними нормами, глибокі душевні страждання в тих випадках, коли дії Махатми вступали в протиріччя з власним «моральним кодексом», любов і близькість до простого народу, зокрема до селян, яким він глибоко співчував, розумів їх біди й страждання, розмовляв з ними зрозумілою мовою. Його ідеалом суспільного устрою була сарводайя — суспільство загального благополуччя, побудоване на принципах високої моралі та соціального егалітаризму [детально див.: 26-33]. Всі ці якості, а також аскетичний спосіб життя (фактично на межі злиднів), надзвичайна убогість одягу та житла, вегетаріанське харчування та простота спілкування різко відрізняли М. К. Ганді від усіх відомих людству політичних діячів, хоча так його називати можна з дуже великими застереженнями. Не випадково ще на початку 20-х років дехто вважав М.К. Ганді не політиком, а святим і навіть посланцем бога, проти чого він категорично заперечував [34, с. 1069, 1166-1167]. Деякі сучасні дослідники гандизму теж вважають М. К. Ганді пророком, або святим у політиці, який намагався жорстко регламентувати її нормами високої моралі, сумістити політику з мораллю [12]. Слід також звернути увагу на виняткову парадоксальність, неординарність і непередбаченість більшості дій та вчинків М. К. Ганді, загадковість і навіть містичність його натури, суперечливість поглядів та діяльності, що часто вводило в оману фахівців і призводило до помилковості їх оцінок та

висновків. Можливо тому ще ніхто з них не дав вичерпної відповіді на питання: в чому секрет популярності Махатми і загадковість його впливу на людей, хоча дослідники гандизму, намагаючись розгадати «таємницю феномену Гандіджі», іноді приписують йому якісь надлюдські якості й можливості, або навіть натякають на спілкування з могутніми потойбічними силами. Розгадка харизми особистості М.К. Ганді міститься не тільки в тому, що він використовував знайомі масам поняття й звичні для них стереотипи мислення, хоча це дійсно було одним із найважливіших чинників його впливу на людей і розповсюдження гандистських ідей в Індії, а скоріше в сфері сприймання та почуттів, тобто того, що людина відчуває, навіть може частково або повністю зрозуміти, але не завжди здатна передати словами, виразно й чітко пояснити свої почуття, настрої та захоплення.

Морально-етичні погляди М.К. Ганді теж не менш суперечливі та парадоксальні, ніж його особистість, тому при їх розгляді треба зробити декілька суттєвих зауважень, а саме: 1) як і весь гандистський світогляд, вони формувалися під впливом індійської та світової релігійної й філософської спадщини, поглядів Л. М. Толстого, особливо його вчення про ненасилля, поглядів Дж. Раскіна, Р. У. Емерсона та Г. Д. Торо [17; 34, с. 1260-1264]. За своїм характером вони еклектичні; 2) дуже важко визначити коли саме морально-етичні погляди М. К. Ганді сформувалися остаточно (деякі автори вважають, що на час повернення з Англії у 1891 р.); ймовірніше їх формування йшло все його життя, хоча вже у 20-ті роки вони набули більш-менш закінченого вигляду, будучи частково викладені ним у редакційній М. К. Ганді газеті «Янг Індія», яка була видана в Індії у вигляді двох збірників [34; 35], а також у автобіографії [20]. Але треба зазначити, що вони не являють собою цілісну систему, їм також бракує чіткості, стрункості, в них багато недомовленості, суперечливості. Іноді категоричності; 3) морально-етичні погляди М. К. Ганді нерозривно зв'язані з його релігійними та філософськими уявленнями; їх не можна розділяти й розглядати окремо, оскільки фактично — це одне ціле; 4) їх головне завдання — формування нових відносин у суспільстві та нового морально-духовного складу людини, норми й правила поведінки якої кардинально відрізнялися б від норм та правил поведінки її попередників, повністю відповідаючи високому призначенню людини. М. К. Ганді намагався створити свою морально-етичну концепцію як абстрактну теорію ідеальної загальнолюдсь-

кої моралі, необхідної усім людям без винятку, в усі часи й за будь-яких обставин; 5) для М. К. Ганді морально-етичні категорії та цінності — вічні й незмінні, незалежні від матеріальних умов життя людей та конкретно-історичних обставин. Він не визнавав їх відносності та змінності, наявності своєї моралі у різних прошарків населення, відмінних моральних нор у різних народів у різні епохи, а також заперечував можливість визначення критеріїв моралі у кожному конкретному випадку та в залежності від обставин; 6) поведінку кожної людини і все, що відбувалося в людському суспільстві, М. К. Ганді оцінював тільки з точки зору моральної системи цінностей та відповідних власних критеріїв. Політична діяльність у цьому відношенні не була для нього винятком. Навпаки, М. К. Ганді завжди наголошував, що мораль і політика — не тільки сумісні, а й нерозривно зв'язані, що політика завжди повинна бути моральною, а політичні діячі зобов'язані дбати в першу чергу про моральне підґрунтя своїх дій. Він також відстоював єдність політики з релігією, вважаючи, що політика повинна базуватися на релігійних засадах; 7) хоча М. К. Ганді постійно підкреслював свою відданість індуїзму, можна сказати, що це була більше данина традиції та вірність його індуїстському походженню, ніж надання якоїсь особливої переваги цій релігії над іншими. Ставлення М. К. Ганді до світових релігій підтверджує це. Так, ще будучи в Англії, він вивчав Євангелію, маючи намір створити щось на кшталт єдиної віри шляхом об'єднання індуїзму з християнством. Тоді ж він дійшов до висновку про рівнозначність усіх релігій; визнавши, що вчення їх засновників доповнюють одне одного [36, с. 280]. Тому не без підстави деякі автори вважають, що М. К. Ганді синтезував найважливіші елементи головних релігій та вірувань, а в його морально-етичних поглядах знайшли своє відображення ідеї та погляди великих пророків і релігійних діячів минулого; сам же М.К. Ганді став продовжувачем їх справи.

Які ж основні положення морально-етичної концепції М. К. Ганді, тобто його вчення про мораль, норми та правила поведінки людей, їх ставлення один до одного й до людського суспільства у цілому? Які були уявлення та мрії М. К. Ганді про ідеал людини майбутнього — громадянина незалежної Індії, норми та правила його поведінки?

Центральне місце у своїй морально-етичній концепції М.К. Ганді відводив релігії, ставлячи її вище власного життя і навіть життя взагалі [37]. Він не мислив існування окремої людини та людсь-

кого суспільства в цілому без релігії, без бога. Все гандистське вчення про мораль базується на релігійних засадах, тому його можна називати ще й релігійно-етичним. Релігійність, як найважливіша морально-етична категорія Махатми, вже сама по собі начебто визначала моральне обличчя людини, будучи своєрідним свідченням високої моральності, а решта категорій знаходилися майже в прямій залежності від неї. Цим самим М. К. Ганді побічно немовби вилучав із числа моральних усіх невіруючих і навіть відмовляв їм у праві стати такими до тих пір, поки вони не змінять своє ставлення до релігії. Належність до того чи іншого віросповідування суттєвої ролі не грала, оскільки М. К. Ганді з однаковою повагою й шаную ставився до всіх релігій, віддаючи належне достоїнствам кожної із них без виключення.

Другою за значенням морально-етичною категорією, якій М. К. Ганді теж надавав виняткового значення і вважав властивий природі людини, був принцип ненасилля [8; 13; 17; 28; 38; 39; 40]. Услід за релігійністю він розглядався як визначальний чинник поведінки не тільки кожної окремої людини, а й взаємовідносин у людському суспільстві в цілому. Хоча М.К. Ганді запозичив цей принцип із давньоіндійської релігії та філософії джайнізму, де він був найважливішою етичною категорією і називався ахімса, не можна не помітити його зв'язку з вченнями Будди та Ісуса Христа. Джайнізм визначав ахімсу як утримання від нанесення усьому живому фізичних страждань, незалежно від того людина це чи сама найжалюгідніша істота, а М.К. Ганді значно поширив дію цього принципу, розглядаючи його як утримання не тільки від фізичних, а й духовних дій, які могли б заподіяти страждання, біль, зло, шкоду й наругу божому створінню, маючи на увазі в першу чергу людей, для яких духовні страждання й травми іноді бувають страшніші фізичних. Він жорстко регламентував усі вчинки та поведінку людей принципом ахімси. По-перше, вони ні за яких умов не мали права вдаватися до будь-якого насилля. По-друге, ніщо в світі не могло виправдати його вживання, навіть якісь особливо поважні причини, включаючи й ті випадки, коли виникала реальна загроза життю людини і їй потрібно було вдатися до самозахисту, щоб врятуватися.

З точки зору М. К. Ганді, прозваного ще й «апостолом ненасилля», тільки та людина могла досягти так званої цілковитої моральної довершеності, яка повністю засвоїла принцип ненасилля, постійно керувалася ним у повсякденному житті й ніколи його

не порушувала, вдаючись до насилля чи дій, близьких до нього. Її обов'язковою умовою було також моральне ставлення до свого супротивника, що означало не тільки повну відсутність ненависті до особи, яка спричинювала фізичний біль та страждання, а навпаки, любов до неї. Причому ахімса вважалася справжньою і здійсненою лише тоді, коли людина виявляла почуття любові не тільки до того, хто любив її, а й до того, хто її ненавидів (детально див.: [41]). Любов до найзапеклішого ворога була її найголовнішим критерієм і найбільшим випробуванням сили волі людини, перевіркою того, як вона засвоїла принцип ненасилля. М.К. Ганді вважав, що подібна любов, потребуючи величезного напруження усіх духовних сил людини, виявлення нею неабиякої хоробрості, мужності й стійкості, змусить супротивника відмовитися від насилля і вдатися в свою чергу до любові, справедливості та правдивості. На таке могли бути здатні тільки одиниці — особи надзвичайно морально стійкі, витримані, холонокровні, врівноважені психічно. Тому не випадково Махатма вважав ахімсу значущим для людей не слабких, не боягузів, а сильних в усіх відношеннях, здатних принести себе в жертву заради великої ідеї ненасилля і її торжества в усьому світі.

Але навіть найближчі послідовники М.К. Ганді в Індії далеко не повністю відповідали таким суворим вимогам свого гурту. Скоріше навпаки. Що ж стосується широкого загалу, зокрема учасників сатьяграх — масових ненасильницьких кампаній в Індії у 20-30-ті роки [8; 39; 40], то вони в переважній більшості, згадуючи відомий вислів Ісуса Христа, всього лише «заговорили його мовою», сприйнявши ахімсу не як глибоке переконання чи віру, а як нав'язаний вождем своєрідний тимчасовий обряд для учасників антибританських виступів, частково або повністю їм чужий, обов'язковий для виконання, але не обов'язковий для душі й серця. Можливо тому в Індії було чимало відступів від принципу ненасилля, хоча завдяки М.К. Ганді, який сам загинув від руки вбивці 30 січня 1948 р., визвольний рух зумів зберегти свій ненасильницький характер. У зв'язку з цим можна погодитися з тими дослідниками гандизму, які залишають Махатму, як і інших великих мислителів і пророків минулого, наодинці зі своїми поглядами, та спірним залишається питання, що це відбулося в першу чергу тому, що ненасилля суперечить природі людини, якій властива така риса як агресивність.

Із ахімси витікали й інші морально-етичні категорії М. К. Ганді, настільки органічно зв'язані з нею, що їх навіть можна вважати

складовою частиною ненасилля. Перш за все це мужність, хоробрість та стійкість, тлумачення яких теж досить-таки своєрідне й парадоксальне. М. К. Ганді вважав, що без названих якостей людина не зможе дотримуватися ненасилля, адже їй треба повністю побороти усякий страх та виховати їх в собі. Однак їх головне призначення та спрямованість свідчать про пасивність та покірність — заради любові до людей, не виключаючи й ворогів, добровільно взяти на себе великі страждання, повністю принести себе в жертву злу, стати мучеником, плекаючи надію перетворити зло на добро. Ідея страждання й мученичества — дуже важлива в гандистській концепції [детально див.: [42]]. Махатма надавав їй виняткового значення, вважаючи добровільне страждання й мученичество найвищою доблестю, а досягнутий духовний стан страждаючого мученика особливо привабливим, оскільки при цьому почувалося та пізнавалося дещо таке, що було недосяжним для інших людей, насамперед найвищі духовні цінності та особливе сприйняття дійсності.

Нерозривний зв'язок із ахімсою мала й категорія любові, теж одна з найголовніших у морально-етичній концепції М. К. Ганді [32; 41]. Махатма проповідував абстрактну, безмежну, всеохоплюючу любов взагалі, однакоvu до всього існуючого на землі без винятку, включаючи й ворогів, незалежну від того, що являв собою об'єкт любові і чи заслуговував він на неї. Ця «любов взагалі» мислилася не як реальне й конкретне піднесене почуття когось до чогось, а як абстрактні, ні на кого не спрямовані, безликі почуття загального милосердя, доброти та всепрощення. Виховуючи в собі такі почуття, людина зобов'язувалася повністю позбутися ненависті, оскільки ахімса, в основі якої лежала безмежна й неосяжна загальна любов, була абсолютно несумісна з ненавистю, яку М. К. Ганді вважав диким звірячим інстинктом, що суперечив природі людини та її призначенню.

Гандистський ідеал цілковитої моральної довершеності крім морально-етичних категорій містив у собі ще й низку етичних норм, своєрідні нагальні правила поведінки людини у житті та побуті, які вона добровільно зобов'язувалася пунктуально виконувати. Вони жорстко регламентували кожний її крок, повністю позбавляючи людину можливості жити так, як їй хотілося б, і діяти за власним бажанням. Фактично людську індивідуальність ліквідовувала вже брахмачарія [див.: 20, с. 193-199] — джайністський етичний принцип, який М. К. Ганді виділяв особливо серед своїх моральних норм, вважаючи його найголовнішим. Вона

поділялася на дві стадії: а) часткова або обмежена брахмачарія - утримання від потакання своїм фізичним прагненням, що означало приборкання людиною всього того, що приносило їй бодай найменше фізичне задоволення чи насолоду, навіть смакові відчуття, і послідовне перетворення її в аскета (статеві відносини допускалися лише в тих випадках, коли передбачалося зачаття дитини); б) повна брахмачарія — цілковите володіння собою, яке передбачало жорстке управління не тільки своїми почуттями, діями та вчинками, а й словами та думками, повне приборкання їх.

Слід зазначити, що решта етичних норм були або складовою частиною брахмачарії, витікаючи із неї, або ж нею визначалися. Це такі абстрактні категорії як чесність, правдивість, справедливість, благородство, відданість (вірність), самоконтроль, відмова від матеріальних цінностей та усього зв'язаного з ними, некористюлюбство, щоденна особиста праця, особливо ручне прядіння й ткацтво, чим Махатма й займався все своє життя [див.: 43], аскетизм на межі животіння, убоге вегетаріанське харчування, достатнє тільки для підтримки життєвих функцій організму, складову частину його становили систематичні пости (голодування), яким М.К. Ганді надавав надзвичайно великого значення як основному засобу очищення не стільки людського організму, скільки душі, а також зв'язана з харчуванням категорична заборона вживання будь-яких спиртних напоїв, тютюну та наркотичних засобів [детально див.: 35, с. 751-753, 765-768, 772, 957-984].

Таким чином, ідеал людини, якому М.К. Ганді неухильно наслідував усе своє життя, передбачав наявність у неї таких моральних якостей та рис характеру: релігійність, правдивість, чесність, справедливість, доброта, благородство, повна відмова від будь-якого насилля, відсутність ненависті й агресивності, безмежна любов до всього живого і перш за все до людей, включаючи й ворогів, повна відмова від багатства й матеріальних цінностей, цілковите приборкання усіх бажань, аскетичний спосіб життя, вегетаріанство, тверезість, невживання тютюну й наркотиків. Відсутністю або нестачею цих якостей Махатма пояснював усі негаразди в людському суспільстві, вбачаючи його майбутнє, і в першу чергу майбутнє незалежної Індії, побудованим тільки на засадах високої моралі та соціального егалітаризму. Однак, незважаючи на виняткову гуманність та деякі інші привабливі риси гандистських морально-етичних поглядів, їх відірваність від реального життя та існуючих відносин серед людей, абстрактність,

суперечливість, парадоксальність, а також категоричність тлумачення самим М. К. Ганді, який так і не зрозумів істинної природи людини ХХ століття, приписуючи їй хибні уявлення, нахили та уподобання, свідчать про те, що навряд чи навіть у найближчому майбутньому вони стануть надбанням не поодиноких послідовників Махатми, бажаючих досягти екзотичного стану цілковитої моральної довершеності, або одержимих мріями про кардинальну перебудову людського суспільства, а переважної більшості людей, менталітет, духовні та життєві цінності й прагнення яких ще дуже далекі від того, що проповідував і про що мріяв великий ідеаліст та не менш трагічна особа — Мохандас Карамчанд Ганді.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горев А. В. Махатма Ганди. — М., 1984.
2. Дьяков А. М., Рейснер И. М. Роль Ганди в национально-освободительной борьбе народов Индии // Сов. востоковедение. — 1956. — № 5. — С. 21-34.
3. Комаров Э. Н., Литман А. Д. Мировоззрение Мохандаса Карамчанда Ганди. — М., 1969.
4. Мартышин О. В. Политические взгляды Мохандаса Карамчавда Ганди. — М., 1970.
5. Рейснер И. М. Ганди, пророк индийской буржуазии // Коммунистический Интернационал. — 1930. — № 15. — С. 37-42.
6. Рославлев У. Гандизм. — М.; Л., 1931.
7. Ульяновский Р. А. Три лидера великого индийского народа. — М., 1986.
8. Яшпал. Гандхівад кі шавпарікша (сатъя аур ахімса кі параш). — Лакхнау, 6. р.
9. Ashe G. Gandhi. — New York, 1968.
10. Brown J. M. Gandhi's rise to power. — Cambridge, 1972.
11. Fisher L. The life of Mahatma Gandhi. — New York, 1966.
12. Grabner S. Mahatma Gandhi: politiker, pilger und prophet. — Berlin, 1983.
13. Kitle C. Gandhi, soldier of nonviolence. — Washington, 1982.
14. Nanda B.R. Mahatma Gandhi. A biography. — London, 1959.
15. Payne R. The life and death of Mahatma Gandhi. — London, 1969.
16. Pyarelal N. Mahatma Gandhi. The last phase: In 2 Vs. — Ahmedabad, 1956-1958.

17. Pyarelal N. Thoreau, Tolstoy and Gandhi. — Calcutta, 1958.
18. Sharma J. S. Mahatma Gandhi. A discriptive bibliography. — Delhi, 1955.
19. Tendulkar D. G. Mahatma. Life of Mohandas Karamchand Gandhi: In 8 Vs. — Bombay, 1951-1954.
20. Ганди М. К. Моя жизнь. — М., 1959.
21. Литман А. Д. Современная индийская философия. — М., 1985.
22. Чувпило О. О. Ідейно-політична боротьба в Індійському національному конгресі (20-30-ті рр. XX ст.): Дис. ... д-ра іст. наук. — Харків, 1995.
23. Чувпило А. А. Политический курс Индийского национального конгресса и внутрипартийная борьба в 30-е годы XX века. — Харьков, 1996.
24. Gandhi M. K. Truth is God. — Ahmedabad, 1957.
25. Gandhi M. K. Satyagraha in South Africa. — Ahmedabad, 1950.
26. Gandhi M. K. Indian Home Rule or Hind Swaraj. — Madras, 1947.
27. Gandhi M. K. India of My Dreams. — Ahmedabad, 1947.
28. Gandhi M. K. Towards' Non-violant Socialism. — Ahmedabad, 1951.
29. Gandhi M. K. Sarvodaya (The Welfare of All). — Ahmedabad, 1954.
30. Gandhi M. K. Sarvodaya. Its Principes and Programme. — Ahmedabad, 1957.
31. Gandhi M. K. My Socialism. — Ahmedabad, 1956.
32. Gandhi M. K. All Men are Brothers. — Paris, 1958.
33. Gandhi M. K. My Picture of Free India. — Bombay, 1965.
34. Gandhi M. Young India 1919-1922. — Madras, 1922.
35. Gandhi M. Young India 1924-1926. — Madras, 1927.
36. Gandhi M. K. The Collected Works. — New Delhi, 1958. — Vol. 1.
37. Gandhi M. K. My Religion. — Ahmedabad, 1955.
38. Gandhi M. K. Non-violence in Peace and War: In 2 Vs. — Ahmedabad, 1948.
39. Gandhi M. K. Satyagraha (non-violant resistance). — Ahmedabad, 1951.
40. Gandhi M. K. The Science of Satyagraha. — Bombay, 1957.
41. Gandhi M. K. The Law of Love. — Bombay, 1962.
42. Gandhi M. K. The Law of Suffering. — Ahmedabad, 1951.
43. Gandhi M. K. Khadi (hand-spun cloth). Why and how. — Ahmedabad, 1959.

РЕЗЮМЕ

В статье на основе широкого круга источников и публикаций анализируются морально-этические взгляды М. К. Ганди — выдающегося деятеля индийского национально-освободительного движения. Главное внимание уделено исследованию основных принципов и норм гандистской этической концепции — ахимсе и брахмачарии.

SUMMARY

On the basis of a good variety of sources and publications the paper analyzes moral and ethical outlook of M.K. Gandhi — the outstanding leader of the Indian national liberation movement. The main attention is paid to the study of general principles and norms of Gandhi's ethical conception of Ahimsa and Brachmachary.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

*of Rzhda Prevyanyy' Bakharydetsi
of the Blessed Virgin Mary-1, 1696.*

РОБОТА МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ПО БОРОТЬБІ З ПОЖЕЖАМИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)

Стихійні лиха — землетруси, пожежі, тощо у різних країнах призводили й призводять до гибелі тисяч людей, чинять величезні матеріальні збитки. Найчастіші й найпоширеніші з них — пожежі, з якими людство бореться протягом усієї своєї історії. Проблема організації боротьби з пожежами актуальна і зараз і, безумовно, буде актуальною в оглядному майбутньому, тому цікаво і корисно вивчити історичний досвід боротьби з пожежами на місцях, зокрема, в одній з найбільших губерній Російської імперії — Харківській, в якій тільки з 1867 по 1902 р. відбулось не менш 30300 пожеж, на яких загинуло як найменш 300 осіб, а матеріальні збитки взагалі не піддаються обчисленню. Тим більш, що цей аспект діяльності місцевих органів влади Харківської губернії лишився поза увагою дослідників: деякі відомості наводяться у працях Д. І. Багалія, І. А. Устінова та І. Н. Глебової, але вони не охоплюють усього комплексу заходів і цілісного уявлення про цей бік діяльності місцевих органів влади не дають [1, 2, 3].

На початку другої половини ХІХ ст. організацією заходів по боротьбі з вогнем у Харківській губернії займались губернатор, поліцмейстери та градоначальники, а з 70-х рр. ХІХ ст. — після реформи міського управління — міські думи та управи. Ця робота мала такі основні напрямки: 1) запровадження регламентів протипожежної профілактики; 2) створення дієздатної та ефективної пожежної охорони; 3) фінансування протипожежних заходів.

У зазначений період в Харкові вже діяли пожежні команди, що були створені на виконання царських наказів від 1818, 1820, та 1821 рр., а також розпоряджень губернатора [4, с. 837, № 27221, с. 869, № 28219, с. 880, № 28529]. Вони були сформовані з штатних нижчих чинів поліції і підпорядковувались поліцмейстеру та губернатору. Але їх можливостей не вистачало, і губернатор був вимушений своїми наказами від 27 травня 1837 р., підтвердженими у 1840 та 1842 р., зобов'язати харків'ян з'являтися на пожежі з діжками води та інструментами [6, Оп. 165, спр. 81, арк. 18].

Більш плідна діяльність місцевої влади по боротьбі з пожежами почалась у 50-ті рр. ХІХ ст. після відвідування Харкова царем

Олександром II. В 1852 р. губернатор О. Траскін видає розпорядження: всі власники будинків забов'язані висадити біля них дерева як природний захист від вогню. Власників будинків сповістили під підпис і дерева були висаджені. Але прижилися лише окремі сорти тополю, тому за указом губернатора від 31 травня 1854 р. був створений міський розсадник сажанців, крім того їх у місто завозили лісничі [6, Оп. 173, спр. 78а, арк. 2]. Але цих заходів було недостатньо, оскільки з ростом Харкова, що забудовувався в основному дерев'яними спорудами, кількість пожеж зростала. Тому 22 травня 1865 р. харківський губернатор О. Сіверс видав циркуляр, в якому вимагав від мешканців бути більш активними при тушінні пожеж, за неявку на тушіння поліція стягала штраф. Водночас поліція предписувала слідкувати за спеціальними ямами для складання пічної сажі, які також були джерелом пожеж. Щоб уникнути людських жертв та паніки на пожежах, поліція повинна була не пускати на пожежі дітей та жінок, якщо вони не погорільці.

Також губернатором предписувалось посилити виховну проти-пожежну роботу серед селян в повітах, відповідали за це мирові посередники. У цей період, за даними поліції, зросла кількість пожеж, причиною яких були запалювачі, тому поліції предписувалось в повітових містах та селах пропагувати протипожежні нічні караули та посилити пильність нічної варті, слідкувати за підозрілими [8, Оп. 1, спр. 44, арк. 24]. В самому Харкові поліції наказом поліцмейстера від 25 вересня 1873 р. доручали «арестовувать до утра находящихся под надзором полиции, если они были задержаны ночью», та перевіряти нічних сторожів [8, Оп. 1, спр. 126, арк. 189.]. В 1865 р. губернатором П. Богдановичем було створене Товариство взаємного страхування від вогню. За допомогою товариства адміністративна влада намагалась зменшити тягар матеріальних збитків від пожеж та створити додаткове джерело фінансування пожежної охорони. За ініціативою Богдановича цій громадській організації Харківська міська дума надала кредит у 30000 крб., який Товариство швидко повернуло [3, с. 329]. В 1889 р. його капітал становив 600 000 крб., а застраховано було 60% будівель міста.

Товариство було зацікавлене у зменшенні кількості пожеж, щоб сплачувати меншу суму страхових премій, тому протягом своєї діяльності надавало значну фінансову допомогу місцевій адміністрації на протипожежні заходи.

Приділяла увагу місцева влада і протипожежним заходам під час масових зборів громадськості. Так, під час хресних ходів тисячі

людей йшли вулицями міста із запаленими свічками, що різко підвищувало пожежну небезпеку. Враховуючи цей факт, харківський поліцеймейстер М. Проханський наказом від 25 вересня 1873 р. перевів пожежні команди на посилений режим служби під час хресних ходів [8, Оп. 1, спр. 126, арк. 75].

Особливу небезпеку виникнення пожеж представляли дров'яні, лісні, вугільні склади, а також аптекарські комори, в яких у великій кількості зберігався гас для ламп та бензин. Тому 20 жовтня 1881 р. Харківська міська дума склала проект обов'язкової міської постанови «О мерах предупреждения пожаров в складах аптекарских, лесных и каменноугольных» [7, Оп. 1, спр. 867, арк. 7-8.]. Поліцеймейстер ухвалив проект і губернатор його затвердив, але через тяганину та неузгодженість дій членів думської комісії з цього питання постанова була введена в дію лише з 1884 р. Постанова забороняла зберігання у аптекарських коморах бензину, гасу, фосфору більше 20 пудів, а також занос туди відкритого полум'я. Самі комори повинні були будуватись тільки кам'яні. Влаштування лісних та дров'яних складів у центрі Харкова не дозволялось, а ті що вже були, виносились за місто. Вугільні склади дозволили мати в місті, але штабеля мали бути не більше 20 кв. сажень та заввишки не більше 2-х аршин.

Одними з найбільш пожеже-небезпечних місць в Харкові були гостинні двори. Тут вироблялась та зберігалась велика кількість горючої тари, торговці палили, розпалювали самовари, користувались газовими лампами, а в чисельних бакалійних лавках було безліч легконолаючого краму — від тютюну до рибного жиру. Тому спеціальна комісія Харківської міської думи, після неодноразових інспекцій гостинних дворів, 20 грудня 1883 р. прийняла постанову, яка забороняла роботу в гостинних дворах столярних майстерень, а також почувати в них торговцям [7, Оп. 1, спр. 1057, арк. 7-9]. Користування газовими лампами не допускалось, за виключенням свічок із спеціальними сітками. Перелік товару треба було закінчувати до першої години ночі та прибирати горючу тару та упаковку. Перед Успенським собором влаштовували пожежні крапи, а ворота у гостинні двори розширили так, щоб пожежна команда мала змогу вільно заїхати. Власникам приміщень, що не мали кам'яних зводів, не дозволялось влаштовувати в них бакалійні лавки та майстерні з горючим товаром. Для курців були збудовані ватерклозети, бо до цього вони «по пужде ходили на чердаки и там курили», що призводило до пожеж.

Чи не єдиним засобом тушіння пожеж у той час була вода, але водовози міста та пожежний обоз вже не встигали її возити в разі пожеж в одночас в різні райони Харкова. Тому, по рішенням міської думи, після влаштування харківського водопроводу по всій його довжині були влаштовані пожежні крани (на відстані 40 сажень одна від одної). Міська управа забор'язала пожежників регулярно перевіряти їх дієздатність, а кожному пожежнику при собі мати план їх розташування. Поліція була забор'язана не допускати складування будівельних матеріалів біля кранів, щоб не заважати під'їзду пожежних команд. Поліцмейстер направляв по черзі пожежні команди у машинне відділення водопроводу для детального знайомства з принципами роботи пожежних кранів [7, Оп. 1, спр. 1101, арк. 5].

У 80-х рр., коли в Харкові почали будувати висотні будинки, гостро стала проблема безпеки пожежних служителів, що ризикували життям вибираючись на верхні поверхи палаючих споруд. Тому губернатор 8 листопада 1883 р. звернувся до Харківської міської думи з вимогою придбати для пожежних команд спеціальні драбини — телескопи [7, Оп.1, спр. 1012, арк.15.]. Але через нестачу коштів цю проблему вдалось вирішити лише на початку ХХ ст. Турбуючись про життя пожежників, в березні 1884 р. міська дума придбала мотузкові драбини з крюками для пожежних каланчей поліцейських відділень щоб у разі пожежі на каланчі дозорний міг урятуватись [7, Оп. 1, спр. 1012, арк. 17].

Проведений аналіз пожежної статистики свідчить, що у другій половині ХІХ ст. третина усіх пожеж у Харківській губернії відбувалась від нечищених димарів пічного опалювання. З метою зменшення пожеж від цього фактору 24 серпня 1890 р. харківський міський голова видав наказ, згідно якого спеціальний підрядчик, що чистив димарі, здавав до міської управи «типовое удостоверение о чистке труб» підписане «заведующими зданьями» [7, Оп. 3, спр. 313, арк. 24]. Поліцейські наглядачі пильно стежили за правильністю очистки димарів, і часто по їх рапортам очистку проводили додатково.

У той же час визначилась ще одна проблема, а саме — своєчасного сповіщення пожежних команд про пожежі. Каланчеві сигнали (червоні кулі з матерії) часто через сильний вітер не було видно, а телефони були тільки у поліції, і вона вже доповідала через по- сильних про пожежі у пожежні частини. Але до поліції було важко додзвонитись і це призводило до затягування часу. Харківський брандмейстер О. Блажевський вимагав від міської управи встановити хоча б один телефон у центральній (№ 2) частині, але упра-

ва зуміла цілком вирішити це питання: до 1900 р. окремі від поліції телефони мали усі п'ять харківських пожежних частин [7, Оп. 3, спр. 313, арк. 29]. Розвиток міста потребував запровадження нових ефективних засобів тушіння, бо якщо дерев'яні споруди при горінні вдало гасили водою, то палаючий гас, масло, масляні фарби, тощо водою гасяться погано. Цю проблему вирішила міська управа, на кошти якої у 1894 р. був куплений з правом розповсюдження новий ефективний вогнегасний розчин, що був винайдений охтирським дворянином І. Івановим. Розчин придбали Оперний та Драматичний театри, Благівіщенський ринок, Нетечінська набережна [7, Оп. 3, спр. 313, арк. 29, 148, 162, 171]. До речі, вже при першому застосуванні розчину напри пожежі діжок з маслом на Рибному базарі полум'я вгамували за 5 хвилин.

Постійним напрямком роботи місцевих органів влади було зміцнення пожежних команд, підвищення їх ефективності та пошук оптимальних форм організації. Як зазначалось, пожежні команди у Харкові, повітах та заштатних містах губернії комплектувались адміністративно. Так, у 1856 р. з особового складу Першого окремого корпусу внутрішньої варті були призначені нижчі чини для укомплектування пожежних команд в містах Харківської губернії: унтер-офіцерів — 11, рядових — 158 [6, Оп. 185, спр. 67, арк. 21]. Але через неповороткість бюрократичної системи, навіть у 1860 р. пожежні команди у деяких повітових містах не були сформовані за відсутністю штату [6, Оп. 201, спр. 105, арк. 12]. У сільській місцевості пожежних команд взагалі не було, а за розпорядженням губернатора тримачі сільських та земських пошт мали обов'язок доставляти на пожежу, що гасилась силами місцевих мешканців, найпростіший інструмент — багри, ломи, сокири, відра [5. 1904. С. 309.].

Як ми бачимо, державна влада не могла ефективно організувати пожежну охорону на містах у межах МВС. Тому в 1861 р. міністр внутрішніх справ О. Ланський дав дозвіл міським думам губернських міст просити про переведення пожежних частин з поліцейських у громадські. Цим одразу ж скористалась Харківська дума, згідно рішення якої була обрана спеціальна комісія з громадян міста, якій доручили розробити пропозиції щодо кращого влаштування пожежної команди громадянського зразку [7. Оп. 3, спр. 1228, арк. 3.]. Проаналізувавши недоліки поліцейської системи пожежної команди, комісія запропонувала: обрати спеціальний Пожежний комітет з домовласників за участю розпорядників Товари-

ства взаємного страхування від вогню, якому б підкорялись пожежні команди, що виходили з підкорення поліції та набирались вільним наймом. Замість поліцмейстера на пожежах повинен був командувати брандмейстер, якого обирав Пожежний комітет. Губернатор підтримував ці ініціативи і циркуляром від 27 травня 1867 р. дозволив створити громадську пожежну команду. В повітових містах місцева влада вирішувала ці питання швидше, бо вони не потребували згоди МВС, а тільки дозволу губернського правління, яке йшло назустріч в питанні роздержавлення пожежних команд [6. Оп. 236. Спр. 83. Арк.2.].

Наприкінці 70-х рр. XIX ст. особливу стурбованість місцевої влади в пожежонебезпечному відношенні викликали харківські райони: Лиса гора, Заїківка, Москалівка, Журавлівка. Вони були розташовані далеко від пожежних частин, а горіли значно частіше, ніж центр, забудований кам'яними будинками. Враховуючи це, Харківська міська дума вирішила відкрити у цих районах пожежні відділення. Вони розташовувались у приватних дворах, а їх адреси друкувались у спеціальних об'явах.

Великих коштів відділення не потребували, бо реманент для них був взятий з існуючого пожежного обозу, а працювали вони тільки у пожежонебезпечний період з травня по листопад [7. Оп. 1. Спр. 1101. Арк. 49.].

У 1879 р. МВС нарешті офіційно дозволило влаштовувати в Харкові пожежну охорону громадського зразку. Але насправді вона виявилась і не поліцейською, і не громадською, а змішаною: підкорялась поліцмейстеру, він же був її головним інспектором. В господарчому відношенні нею завідувала міська дума, яка керувала нею через міську управу, де пожежними справами займався спеціальний уповноважений. За громадську безпеку на пожежах відповідали поліцмейстер та губернатор, який мав право зняти брандмейстера з посади, обирала брандмейстера міська дума за рекомендацією управи, а затверджував губернатор [7. Оп. 2. Спр. 485.]. Враховуючи важливість пожежної справи, управа заборонила брандмейстеру залишати Харків без її дозволу. Пожежники поділялись на розпорядників — брандмейстера та його помічників та обслугу. Спочатку Харківська пожежна команда мала 3 частини у районах міста, якими керували помічники брандмейстера — наглядачі. Проте з ростом міста виникла потреба ще в одній частині, що охоплювала б своєю діяльністю Заїківку, яка швидко розбудовувалась, а будинки там були здебільшого дерев-

'яними. 12 березня 1884 р. міська управа вирішує розпочати будівництво 4-ї частини. Міська дума виділила 20000 крб. на будівництво і звернулась за допомогою до товариства взаємного страхування, яке надало незворотний кредит 15000 крб. Внаслідок цих сумісних зусиль в 1888 р. будівництво 4-ї частини було завершене [7. Оп. 2. Спр. 1110. Арк. 19.].

Однією з гострих проблем пожежної охорони, що постійно приходилось вирішувати місцевим органам влади Харківської губернії, було недостатнє фінансування. Поки пожежні команди були поліцейськими, кошти на них централізовано виділяло МВС. Але їх не вистачало, бо на пожежах інструмент та амуніція швидко псувались, до того ж у той час дуже були поширені хвороби коней, що були єдиною тягловою силою пожежного обозу. Проблему фінансування місцева влада вирішувала різноманітними засобами: губернатор давав дозвіл купувати коней та пожежні інструменти з міських прибутків, при чому коли кошти були потрібні терміново, то, наприклад, сумський міський голова витратив на придбання пожежних рукавів 145 руб. з власних коштів [6. Оп. 165. Спр. 32. Арк. 48.]. Губернатор також організовував за допомогою міських дум збори добровільних пожертв дворян, міщан та купців [6. Оп. 165. Спр. 32. Арк. 56.]. В свою чергу міські думи з дозволу губернатора регулярно проводили аукціони, на яких продавали коней, нездатних до пожежної служби, а також старий реманент та інструменти: труби, діжки, колесні ходи, зброю тощо. Хоча пожежні служителі отримували від міста грошове утримання, квартири та службовий одяг, а також гроші на щоденне харчування, до середини 80-х рр. гроші їм сплачували зовсім невеликі, а це породжувало «текучість кадрів».

Ще в грудні 1868 р. під час інспекції МВС пожежних команд Харківської губернії відзначалось, що вони «стеснені в содержаниях» [6. Оп. 236. Спр. 83. Арк. 27.]. Коли йшла реорганізація Харківської пожежної команди у громадську, МВС виділило 40000 крб. на цю справу, на реорганізацію ж пожежних команд повітових міст МВС коштів не виділяло зовсім. Щоб вийти з скрутного становища повітові пожежні комітети запроваджували разові податки на майно свого міста (0,25% з карбованця оцінки майна) і таким чином збирали необхідні кошти [6. Оп. 236. Спр. 83. Арк. 36.].

З переходом Харківської пожежної команди у громадський стан міська дума знайшла можливість поліпшити матеріальний стан пожежних службовців: їм було значно підвищено грошове

утримання, а при пожежних частинах збудовані пекарні. Але щоб посилити матеріальне стимулювання важкої і небезпечної праці пожежників, а також «в видах удержання на службі лучших и наиболее способных пожарных служителей» правління Товариства взаємного страхування від вогню призначило додаткове жалування: тим що прослужили безперервно від 10 до 20 років додатково від 24 до 48 карбованців на рік. Пожежники, що прослужили 20 років та продовжували працювати отримували 60 крб. на рік, а з виходом на пенсію — додаткову пенсію 72 крб. на рік [7. Оп. 3. Спр. 2716. Арк. 3.]. Крім того додаткових 60 крб. на рік отримували четверо помічників брандмейстера, а тим, хто зазнав каліцтва на пожежах, — грошову допомогу: 840 крб. на 9 таких пенсіонерів.

З розвитком Харківської пожежної охорони ускладнювалось господарче керування нею. Тому міська управа шукала нові, більш спеціалізовані форми управління пожежними командами. 30 квітня 1892 р. Харківська міська дума «находя настоящий порядок хозяйственного заведывания городской пожарной команды не вполне удовлетворительным, постановила создать особый пожарный комитет» [7. Оп. 3. Спр. 2716. Арк. 9.]. До цього комітету міська дума призначала шість членів управи, і вони оперативно вирішували всі господарські та фінансові проблеми пожежних команд: з міських прибутків виділяли гроші на ладнання службового одягу та пожежних рукавів, призначали підрядчиків на всі види робіт, купували нову пожежну техніку тощо. Але окрім Пожежного комітету, наказом губернатора за станом пожежної команди суворо стежив поліцмейстер. Щорічно він надсилав запит до міської управи, а брандмейстер складав детальний звіт [7. Оп. 3. Спр. 2716. Арк. 17.].

З появою у 80-х рр. у Харкові висотних будинків та великих заводських корпусів з'ясувалося, що старі пожежні труби при пожежах на таких об'єктах неефективні, бо мають недостатню висоту струменю та слабкі насоси, що не перекачують потрібну кількість води або водогасного розчину. З метою вирішення цієї проблеми міська дума надіслала листи повідомішим виробникам пожежної техніки як Росії, так і закордон. За надісланими технічними характеристиками, та враховуючи помірну ціну, міська дума з рекомендації пожежного комітету придбала у травні 1883 р. 2 найновіші пожежні установки — труби конструкції Густава Ліста [7. Оп. 1. Спр. 1012.]. Ці труби відповідали останньому слову пожежної техніки, мали висоту струменя 175 футів та потужні парові насоси. Цікавий факт, що в той час воду для тушіння пожеж також купували у міського

водопроводу і під час пожеж пристави слідкували, скільки води привозили пожежні діжки [7. Оп. 3. Спр. 502. Арк. 32.].

Таким чином, у другій половині XIX ст. місцеві органи влади Харківської губернії робили усе можливе, щоб запобігти таких стихійних лих як пожежі. Коли ж вони виникали, їм протистояла створена місцевими органами влади пожежна охорона, що діяла досить ефективно та відповідала вимогам часу як в технічному оснащенні, так і організаційно.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багалеї Д. І. История города Харькова за 250 лет его существования. — Х., 1993. Т. 2.

2. Глебова И.Н. Испытание огнем. Очерки истории Харьковской пожарной охраны. — Х., 1991.

3. Устинов И.А. Описание города Харькова. — Х., 1881.

4. Полное собрание законов Российской империи. — Ч. 1. Спб., 1821.

5. Харьковский календарь 1867-68, 1870, 1883-86, 1888-93, 1895-96, 1898, 1900, 1902, 1904.

6. Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф.3. Канцелярія Харківського губернатора.

7. ДАХО. Ф. 45. Харківська міська управа.

8. ДАХО. Ф. 52. Управління поліцеймейстера м. Харкова.

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена мероприятиям административной власти Харьковской губернии по борьбе с пожарами и созданию эффективной пожарной охраны во второй половине XIX века. Эти мероприятия позволили создать систему противопожарной профилактики и достаточно эффективную пожарную охрану.

SUMMARY

To mages of place administration power of Kparkov region on struggle against bon-fires, and organization effective fair-safety on XIX century. Tpis mages aloud to provide a system ante-fire profilactation and one of tpe best fair-safety in Russia.

ПІДГОТОВКА ВЧИТЕЛЬСЬКИХ КАДРІВ ДЛЯ ЗЕМСЬКИХ ШКІЛ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

Земською реформою 1864 р. у Росії була створена система земських установ — виборних органів самоврядування. Важливим напрямком їхньої діяльності став розвиток початкової народної освіти. На цьому полі діяльності вони зробили чимало і фактично вперше заклали міцні основи початкової дійсно народної школи. Гадаємо, що сьогодні в період реформування народної освіти, накопичений земствами в даній галузі досвід становить певний інтерес.

Однак, як вже відзначалося в літературі, цей бік їхньої діяльності в цілому висвітлено ще недостатньо, немає єдності й в оцінці її результатів. На наш погляд, такий важливий аспект проблеми, як підготовка вчительських кадрів — центральна ланка розвитку народної освіти — не отримала всебічного дослідження [1].

В дореформені часи народна освіта знаходилася у вкрай занедбаному стані. Її розвиток відбувався повільно, рівень не відповідав потребам країни, відчувалася нестача у вчителях сільських (народних) шкіл, тим більше кваліфікованих. Освітній рівень більшості вчителів цих шкіл був низьким, їхня методична підготовка — слабка. І не дивно. У багатьох школах учителями були відставні солдати, колишні сільські і волосні писарі, священнослужителі.

Не була винятком в цьому відношенні і Харківська губернія. Так, у Харківській народній школі усі місця наставників і наставниць, за незначним винятком, були зайняті місцевими священнослужителями. З 285 шкіл тільки в 22 сільських школах працювали світські наставники, в інших же — біля 250 священників, їхніх дружин і дочок [2, д. 563, л. 6].

Священнослужителі постійно відривалися від навчання дітей грамоті на виконання своїх обов'язків по парафії, і лише 1/6 частина вчителів постійно знаходилася при школі. Зрозуміло, з таким вчительським персоналом не можна було очікувати належної якості навчання. Тому навіть офіційні кола вимушені були визнати необхідність внести певні зміни до системи народної освіти, допустити до участі в цій справі громадські установи в особі земств.

Першим законодавчим актом, що ліг в основу діяльності земств у даній сфері, було видане в 1864 р. «Положення про початкові народні училища». У ньому, зокрема, ставилися такі завдання: «а) прискорити розвиток освіти в народі не примусовими, а заохочувальними засобами; б) полегшити бажаним доступ до вчительських посад» [3, с. 37]. Трактуючи ці завдання в дусі демократизму, земства бачили свою мету у тому, щоб розробити нову концепцію народної освіти, розширити мережу початкових сільських шкіл, забезпечити їх дійсно народними вчителями. Ідеал такого вчителя намалював видатний педагог К. Д. Ушинський. Народні школи, писав він, потребували наставників, «для котрих важливо було не тільки вміння викладати, але і характер, переконання, моральні якості вчителя, тому що особистість учителя має на учнів великий вплив. Знання його повинні були відрізнятися енциклопедичністю, визначенністю, ясністю» [4, с. 514].

Поряд з іншими земствами Харківське земство енергійно взялось за поліпшення й удосконалення якості шкільної справи в цілому і підготовці вчительських кадрів зокрема. Його діяльність на ниві народної освіти умовно можна розділити на два періоди. Різниця між ними полягає в рівні, змісті і характері підготовки вчителів.

З самого початку земсько-шкільної діяльності Харківське земство дотримувалося такої лінії: з одного боку, незважаючи на гостру нестачу у вчительських кадрах, воно не допускало до навчання дітей в школі малограмотних відставних солдат і осіб, що не відповідали по своїх моральних якостях званню вчителя; одночасно, виходячи з конкретних умов і своїх фінансових можливостей, земство спрямовувало свою діяльність на підготовку вчительського персоналу для сільських шкіл. Харківське губернське земство з метою підвищення престижу праці вчителя ще в 1868 р. клопоталося про звільнення сільських учителів від податного стану, рекрутської повинності і відбування земських натуральних повинностей [2, д. 173, л. 24-25]. Прохання земства було задоволене.

Спочатку діяльність земства в цьому напрямку розвивалася спонтанно, відбувався пошук оптимальних форм підготовки вчителів.

Практика показала, що найбільш придатним для досягнення поставленої мети було заснування педагогічних (вчительських) курсів. Вони частіше започатковувалися з ініціативи і на кошти Харківського губернського земства, хоча нерідко і повітові земства матеріально підтримували їх, а іноді організовували курси самостійно, незалежно від губернського земства. Земство узяло на

себе видатки по фінансуванню курсів місцевих учителів, компенсувало їхній проїзд, оплачувало працю запрошених керівників.

Педагогічні курси в Харкові були вперше створені в 1865 р. при повітовому початковому училищі під керівництвом його директора В. Крупнова. З 1868 р. губернські збори асигнували по 3960 крб. щорічно для утримання на курсах 33 стипендіатів (по 3 від кожного повіту). За час свого існування до 1870 р. зазначені курси підготували 104 вчителів [5, с. 55]. Пізніше такі курси працювали й в інших містах губернії: Мерефі, Сумах, Слов'янську, Вовчанську та ін. [6; 2, д. 67, л. 65-66; д. 360, л. 19; д. 511, л. 12; д. 556, л. 12].

Система педагогічних курсів виявилася зручною тим, що, поперше, їхнє відкриття обходилося земствам дешевше і тому легше здійснювалося, ніж організація спеціальних навчальних закладів для підготовки вчителів. По-друге, організаційно, педагогічні курси були різновидом учбово-педагогічних зборів, являли собою спеціальний педагогічний навчальний заклад короткотермінового типу. Їх мета зводилася до того, щоб швидко, у стислий термін забезпечити земські школи вчительськими кадрами.

Суттєвими особливостями курсів першого періоду були: строкатий склад слухачів, їх невисокий і вкрай нерівномірний освітній рівень, що межувало іноді з відсутністю навіть елементарної освіти, а також усякої попередньої спеціальної педагогічної підготовки слухачів. З урахуванням цього і будувалася робота педагогічних курсів. Слухачі, що були присутні на них, одержували початки знань загальноосвітніх предметів, знайомилися з різноманітними методами викладання в початковій школі, діставали інформацію про кращі книги, по яких належало навчати дітей. Іноді ж осіб, що готуються до вчительської роботи, доводилося знайомити навіть із програмою курсу початкової школи. Це, зрозуміло, визначало пасивну роль слухачів під час занять на курсах: вони не приймали активної участі в бесідах керівника, не могли критично поставитися до того, що їм повідомлялося, програма занять розроблялася без їхньої участі.

Під час короткотермінового, як правило, чотирьохтижневого навчання на курсах слухачі давали мінімум по одному спробному уроку, а по закінченню занять одержували свідоцтво про придатність до педагогічної діяльності.

Курси були розраховані на те, щоб кожний з вчителів міг побувати на них хоча б раз у 4 роки. Педагогічні курси в Харківській губернії особливо часто скликалися з 1868 по 1872 р. Незва-

жаючи на обмежений характер діяльності, вони мали певне значення. За короткий термін курси підготували перший необхідний загін учителів народних сільських шкіл.

Але щорічно відкривати педагогічні курси ставало усе складніше. На їх функціонування вимагався дозвіл губернатора, училищної ради, програма курсів повинна була затверджуватися попечителем Харківського навчального округу. Ці й інші формальності ускладнювали організацію курсів.

Починаючи із середини 70-х років XIX в. курси скликаються усе рідше і рідше, хоча на цьому їхня діяльність не припиняється. Окремим земствам вдавалося проводити курси до кінця 70-х років. Наприклад, у 1878 р. клопотанням Харківської губернської земської управи педагогічні курси були скликані при Мереф'янському зразковому училищі. На ці курси з 9 повітів Харківської губернії було відряджено 36 чоловік. Заняття поділялись на теоретичні і практичні. Теоретична частина програми курсів складалася з бесід керівника зі слухачами і була різнобічною — від з'ясування задач народної школи до ознайомлення слухачів курсів із діючими законами про народну освіту. Для практичних занять була залучена школа з учнями різного рівня знань, де слухачі давали спробні уроки [2, д. 67, л. 223-231; 1, с. 493]. Ці курси викликали захоплену подяку земству з боку народних учителів [8, с. 385].

Поступово педагогічні курси поступаються місцем учительським з'їздам, що аж до 1884 р. стають широко поширеною формою підготовки вчителів початкових земських шкіл.

У Харківській губернії перший учительський з'їзд був скликаний у 1872 р. [9, с. 203], а в повітах ще раніш. Так, Сумське повітове земство скликало свій перший з'їзд у 1869 р., а наступні — у 1875, 1876 і в 1877 рр. [10, с. 206].

Як і педагогічні курси, учительські з'їзди були одним із видів учительських дорадчих зборів. І все ж не можна не відзначити різниці між ними. На відміну від курсів з'їзди збирали вчителів, що одержали вже певну освіту і навіть спеціальну підготовку. Тому головним завданням вчительських з'їздів був обмії досвідом, набутим вчителями в процесі практичної діяльності, удосконалення ними педагогічної майстерності. Тут учитель виступав більш самостійно, учительська думка працювала ґнергійніше. Ширше і різнобічніше ніж на курсах була і програма з'їздів, що готувалася з урахуванням побажань слухачів. На обговорення учасників з'їздів виносились, насамперед, актуальні питання теорії і практики су-

часної педагогіки. З діяльністю вчительських з'їздів пов'язані імена відомих педагогів і кращих керівників курсів і з'їздів М. О. Корфа, М. Ф. Бунакова, які прагнули вивчити реальне становище і потреби початкової народної школи, ставлення до неї народу і його духовні запити.

З'їзди стимулювали участь учителів земських шкіл у дослідженні місцевого народного життя, заслуховували повідомлення про результати виконаної роботи. От чому вчительські з'їзди стали більш плідною формою підготовки і виховання учителів початкових народних шкіл, що посилювало продуктивність їхньої суспільної праці.

На жаль, урядові кола побачили в з'їздах прояв неблагонадійності і під впливом реакції, що почалася, визнали їхню роботу «заслугуючою недовіри» [12, с. 21]. Виданий 31 липня 1881 р. «Циркуляр попечителям навчальних округів про порядок відкриття з'їздів учителів народних училищ» занадто обмежив можливості їх проведення. Бюрократично настроєна адміністрація Харківського навчального округу, прикриваючись «Циркуляром», заборонила скликання чергового вчительського з'їзду в Харкові, незважаючи на те, що Харківська губернська управа уже виділила кошти на його організацію і домовилася з М. О. Корфом про керівництво з'їздом [13, с. 26].

З 1884 р. учительські з'їзди не скликаються, проте в губернії поновлюється робота педагогічних курсів. У 1901 р. вони були відкриті в Сумах і Слов'янську [2, д. 511, л. 4-8]. Але педагогічні курси цього часу вже різко відрізняються від курсів першого періоду, тому що виникли вони в інших умовах, відбивали в собі зовсім інші потреби народної школи і вирішували інші практичні завдання. Насамперед, до 62 чоловік збільшився контингент слухачів курсів (хоча земство розраховувало запросити 150-170 чол.). Програма курсів орієнтувалася на осіб із більш високим рівнем підготовки, що стали вчителями не по розпорядженню сільського старости, а по свідомому рішенняю і були гідні звання народного вчителя.

Педагогічна досконалість слухачів курсів цієї доби не починалась, а лише доповнювалась і розширювалась. Вчителі обговорювали доповіді з питань початкового навчання, обмінювалися досвідом і знаннями. Ці курси, за змістом і формою наближались до вчительських з'їздів. Для керівництва курсами Харківське губернське земство запрошувало визначних діячів народного просвітництва з Києва, Москви, Риги та інших міст. Правда, не усі з них мали

можливість приїхати, але кожному прибулому викладачеві земство сплачувало від 400 до 600 крб. [2, д. 511, л. 20]. Усього на короткострокових педагогічних курсах, із 1901 по 1908 р. 17,7% земських учителів Харківського навчального округу змогли суттєво поліпшити свою педагогічну підготовку [14, с. 145].

Крім педагогічних курсів і вчительських з'їздів Харківське земство відкривало також спеціальні навчальні заклади по підготовці вчителів, зокрема педагогічні школи. Одна з них була створена професором Харківського університету М. М. Бекетовим. Підтримуючи цю ініціативу, земство на засіданні перших губернських зборів 1865 р. прийняло рішення про видачу школі одноразової грошової допомоги в сумі 500 крб. [2, д. 67, л. 64]. Пізніше педагогічні школи відкривалися й у повітах. Так, із 1866 по 1868 р. за рішенням повітових зборів були створені 3 зразкові педагогічні школи — у Мерефі, Липцях і Вільшанах [15, с. 114]. Тут навчались найбільш здібні селянські хлопчики з навколишніх сіл, що одержували стипендію від земства. По закінченні навчання стипендіат був зобов'язаний один-два роки залишатися при школі і допомагати своєму наставникові, після чого, пройшовши атестацію на звання народного вчителя, вони направлялися на самостійну роботу в одну із сільських шкіл [16, с. 234]. Але широкого поширення такі школи не одержали. Проіснувавши до кінця 60-х років, вони були або закриті, або перетворені в інші навчальні заклади по підготовці вчительських кадрів.

Ще однією ланкою в системі підготовки вчителів для початкових шкіл стали вчительські семінарії. Правда, їх було небагато. У 1870 р. така семінарія засновується в Белгороді. Вона повинна була, як відзначалося в звіті Харківської губернської управи, «дати педагогічну освіту молодим людям усіх станів православного віросповідання, що бажають присвятити себе вчительській діяльності...» [17, с. 33-34]. І все ж таки при наборі учнів дирекція віддавала перевагу особам селянського стану. Причиною цього була недостача вчительських кадрів у глибинці.

От чому директор Белгородської семінарії вважав бажаним направляти на навчання переважно дітей селян, тому що «тільки з подібних осіб, що вирости в середовищі народу і знають його побут і традиції, звичаї й ін., можуть вийти справжні вчителі, що принесуть справжню користь у справі навчання селянських дітей грамоті». До того ж вважалося, що звиклі до простого сільського життя, відірвані від неї лише на період навчання, вчителі повер-

нуться з задоволенням і не будуть тяжитися своїм становищем, як це часто бувало з особами з інших станів, вимушених працювати сільськими вчителями через обставини, що склалися [18, с. 10].

Термін навчання в Белгородській семінарії був 3-хрічним. У 1872 р. Харківське губернське земство посилає в Белгородську семінарію 33 стипендіата (по 3 від кожного повіту). Треба відзначити, що земство постійно контролювало успішність і поведінку посланців і, по відгуках вчилищної ради, мало можливість переконатися в їхній добрій підготовці [8, с. 368]. На території Харківської губернії у Вовчанську вчительська семінарія відкрилася в 1876 р. Харківське губернське земство перевело сюди своїх стипендіатів із Белгорода. Щорічно у свої видаткові кошториси земство вносило 1000 крб. субсидій на утримання самої семінарії і 4407 крб. 50 коп. на утримання стипендіатів [5, с. 55]. Стипендіати, що закінчили семінарію, зобов'язані були відпрацювати на посаді вчителя Харківської губернії по 2 роки за кожний рік навчання зі стипендією. Усього з 1878 р. по 1890 р. Вовчанську семінарію закінчили 193 чол.; 49,2% із них залишилися працювати вчителями народних шкіл Харківської губернії [19, с. 61]. До 1900 р. число учителів-випускників учительських семінарій збільшилося до 252 [2, д. 563, л. 6].

Проте Вовчанська вчительська семінарія, даючи належну підготовку вчителям, не могла задовольнити потреб сільських шкіл губернії в кадрах. Тому Харківське земство клопоталося про відкриття нових навчальних закладів такого типу. Проте міністр народної освіти Д. О. Толстой заборонив розширювати їх мережу. Необхідність у таких семінаріях, стверджував він, «не визнається становищем справи» і народу «потрібна лише розумна грамотність, для чого не потрібні дорогі вчителі» [20, с. 117]. Насправді така заборона свідчила про побоювання уряду цілком передати в руки земства справу освіти народу, тобто майбутнє країни.

У системі заходів по підготовці вчительських кадрів для сільських шкіл треба також відзначити створення Харківським, Купянським і іншими земствами 3-х і 4-класних земських прогімназій [21, с. 17]. У Купянську, наприклад, у 1885 р. із 21 вчительки однойменного повіту 12 закінчили створену по клопотанню земства таку прогімназію. У цілому по губернії в 1899 р. 42% усіх вчительок початкових народних шкіл одержали освіту в таких прогімназіях [14, с. 19]. Тим самим земство відкрило двері школи жінці і поклато початок практичному вирішенню жіночого питання.

Нарешті в 70-80-х роках XIX в. у багатьох містах відкриваються вчительські інститути, і молодь охоче йде до них. Деякі вчителі сільських шкіл Харківської губернії, які вже закінчили семінарію, прагнули продовжити освіту далі. Так, лише з Вовчанського повіту в 1880 р. стали студентами Белгородського вчительського інституту 8 учителів [2, д. 140, л. 105].

Багато вчителів працювали сумлінно, віддаючи усі свої знання, усю душу дітям. Один учитель Новобелгородської школи Вовчанського повіту протягом трьох років безкоштовно працював помічником учителя. Він повідомляв у повітову управу: «Я наслідуюся думати, що я не був некорисним громадянином, що сумлінно виконував свій обов'язок стосовно суспільства, наскільки мені дозволяли сили». Далі він просив земську управу надати йому місце в школі з постійним заробітком [8].

Але були і негативні явища. Серед учителів зустрічалися люди, що не вважали своє заняття обов'язковим, ставилися до справи несумлінно, правда, таких було мало, як свідчать матеріали земської управи [8; 1].

Таким чином, починаючи із сер. 60-х років XIX в. Харківське земство зробило чимало для підготовки вчителів земських сільських шкіл. Результати цієї важкої, кропіткої роботи були такі: до кінця XIX в., точніше до 1900 р. земські сільські школи в Харківській губернії складали трохи більш 1/3 загального числа шкіл, але вміщали у своїх стінах більшу половину учнів із усіх шкіл губернії, точніше — 53,4% учнівських.

Відбулися серйозні зміни у вчительському складі земських шкіл, їх загальноосвітній і педагогічний рівень був незрівнянно вище того, яким володіли вчителі на початку 70-х років. Так, у 1900 р. із 942 вчителів у 670 початкових народних школах губернії три (0,3%) мали вищу освіту, 252 (26,9%) вийшли з учительських семінарій, 320 (38,9%) одержали свідоцтво на звання вчителя і тільки 1 (0,1%) не відповідав своєму званню [2, д. 563, л. 6].

Вчителі складали саму численну категорію сільської інтелігенції.

Іншим став соціальний склад учителів, про що свідчать порівняльні дані по 7 із 11 повітів Харківської губернії. Так, наприкінці 70-х рр. XIX в. вчителі з дворян складали 12,3%, із міщан — 6,06%, із селян — 11,36%, із духовництва — 61,06%, військові — 3,03%, інші — 6,06%. А майже через 20 років, у 1899 р. учителів — вихідців із дворян було 18,7%, із міщан — 19,9%, із селян — 20,4%, із духовенства — 25,4%, із почесних

громадян — 7,3%, купців — 3,5%, інші — 5,3% [2, д. 110, л. 8-88; 14, с. 174-175].

Таким чином, якщо навіть наприкінці 70-х років більшість учителів комплектувалась зі священників, то в 1899 р. їх кількість зменшилася більш, ніж удвічі. Зато наростає питома вага світських вчителів, серед яких лідирують селяни.

У земських школах значно зросла і переважала питома вага жінок. До середини 80-х років XIX в. у початкових школах Харківської губернії було приблизно однаково вчителів і вчительок: 276 і 264. А до кінця XIX в. у земських школах працювали 264 вчителі і 389 вчительок, тобто число вчительок було більшим і складало 59,6% [14, с. 153]. Земська народна школа стала першою ареною, де жінка так помітно проявила себе з безсумнівним успіхом у ролі суспільного діяча.

Вікові характеристики педагогів земських шкіл у Харківській губернії були такими: вчителів до 25 років — 29%, 25-30 років — 69,8%, понад 50 — 1,2%. Для порівняння в церковно-парафіяльних школах відповідно: 25,9%, 61,4%, 12,7% [14, с. 165, 166]. Як бачимо, по віковому цензу контингент вчителів у земських школах був трохи молодшим. Крім того, у земській школі середня вікова група вчителів, куди входили найбільше здатні (за інших рівних умов) до праці, була вище, ніж у церковно-парафіяльних. Природно, такі соціальні характеристики обумовили суспільну активність вчителів земських шкіл, їхню відданість ділу народної освіти.

Таким чином, Харківське губернське земство за порівняно короткий термін і в досить скрутних умовах створило ефективну систему підготовки вчительських кадрів. Це був відгук на сучасні запити того часу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шаховский М. Начальная школа в Харьковской губернии.— Х., 1892.— 104 с.; Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности министерства народного просвещения 1802-1902.— СПб., 1902.— 785 с.; Веселовский Б.Б. История земства.— СПб., 1914.— Т. 1.; Курченко В. В. Діяльність земств України у розвитку освіти (1864-1914 рр.). Автореферат.— Х., 1998.— 16 с.

2. Харьковский областной государственный архив.— Ф. 304, Оп. 1.

3. Законы и справочные сведения по начальному народному образованию.— СПб., 1904.— 1096 с.

4. Ушинский К. Д. Собр. соч. — М.; Л.: Изд-во Академии пед. наук, 1948. — Т. 2. — 656 с.
5. Статистический обзор Харьковского губернского земства 1865-1889 гг. — Харьков, 1890. — Кн. 1. — 169 с.
6. Харьковские губернские ведомости. — 1876. — 2 дек.
7. Земский ежегодник за 1878 г. — СПб., 1881.
8. Рукописный фонд ЦНБ ХГУ. Личный архив Гордиенко Е. С.
9. Харьковский календарь на 1876 г. с приложением нового плана г. Харькова. — Харьков, 1875.
10. Харьковский календарь на 1879 г. — Харьков, 1878.
11. Русская мысль. — Кн. X. — 1896.
12. Русская школа. — 1906. — № 12.
13. Отчет Харьковской губернской земской управы за истекший 1885 г. по земскому отделу. — Харьков, 1886.
14. Начальное народное образование в Харьковской губернии. — Харьков, 1899. — 276 с.
15. Журналы очередного земского собрания Харьковского уезда с 16 по 23 июня 1867 г. — Харьков, 1867.
16. Гордиенко Е. С. Земство и народная школа // Вестник Европы. — 1870. — Т. 1. — С. 213-234.
17. Отчет Харьковской губернской земской управы за истекший 1871/1872 г. — Харьков, 1872.
18. Отчет Харьковской губернской земской управы за истекший 1870 и 1871 г. — Харьков, 1871.
19. Шаховский М. Л. Начальная народная школа в Харьковской губернии. — Харьков, 1892. — 104 с.
20. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности министерства народного просвещения. 1802-1902. — СПб., 1902. — 785 с.
21. Очерк двадцатилетней деятельности Купянского уездного земства. 1865-1885. — Харьков, 1885. — 55 с.

РЕЗЮМЕ

В статье на основе разнообразных источников предпринята попытка осветить важные вопросы подготовки учительских кадров для земских школ в пореформенный период. Показаны динамика, структура и социальный состав педагогических кадров.

SUMMARY

In this article has made an attempt to show the main questions of the teacher training for zemstvo's schools in post-reform period.

Analysed statutes of the Kharkov zemstvo was aimed at the development of the primary school system. For the achievement of this goal was searching some new methods of their preparation. Used archive's material has allowed opening the contents of the problem.

М. З. БЕРДУТА, О. М. СОЛОШЕНКО

ДО ПИТАННЯ ПРО НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ХАРКОВА НАПРИКІНЦІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Друга половина ХІХ — початок ХХ ст. для України, в тому числі і для Слобожанщини, були часом глибоких, радикальних змін у всіх сферах економічного, політичного, громадського і культурного життя. Для Слобідської України зазначений період супроводжувався наростанням асиміляційних процесів, денационалізацією українського населення, що особливо позначилося на населенні Харківщини, і особливо міста Харкова. Різке зростання населення краю як в силу природнього приросту, так і за рахунок приїздних, збільшення його рухливості, приводило до змін його соціального та національного складу. Так, якщо в середині ХІХ ст. на території Харківської губернії налічувалось трохи більше ніж 1,5 млн чоловік, то за переписом 1897 р. його було вже близько 2,5 млн [1, с. 2], а до 1916 р. населення збільшилось до 3,4 млн чоловік [2, с. 283], в 1917 р. становило — 3,5 млн населення [3, с. 103].

Особливо вражаючим було зростання кількості жителів губерньського міста Харкова. Якщо в 1861 р. їх було 50,3 тис. чоловік [4, с. 115], в 1900 р. — 197 тис. [5, с. 79], а в 1916 р. майже 352 тис. чоловік. [2, с. 305]. Отже, за півстоліття Харків за кількістю населення став третім містом в Україні (після Одеси та Києва).

Історія міста Харкова, яке вважається центром Слобідської України, нараховує більше трьох століть. З середини ХVІІ ст., часу заселення і будівництва харківської фортеці, місто неодноразово змінювало свою соціальну та національну структуру. Це було обумовлено особливостями історичного розвитку краю:

економічними змінами, міграційними процесами, зовнішніми причинами. Кожна з націй (українці, росіяни, поляки, німці, євреї, татари та інші), що заселяли Слобожанщину, приносили частку своїх традицій, побуту, культури.

На середину XIX ст. в регіоні склалося стійке національне співвідношення населення, в тому числі й міста Харкова. В XIX ст. Харків став не тільки адміністративним центром губернії, а й мав першочергове економічне значення в Російській імперії. В пореформені часи місто набуває все більшого значення промислового центру країни. Саме кінець XIX — початок XX ст. став часом розвитку всіх сфер, що вплинуло і на демографічну структуру населення міста, особливо його національний склад. Слід зауважити, що загальне національне співвідношення населення Харківщини до кінця XIX — початку XX ст. майже не змінювалось. Більшість складали українці (україномовне населення). Про це, зокрема, свідчать матеріали X ревізії (1857 р.) [6, с. 182-183] та дані земської статистики [7, с. 124-131], в яких зазначається, що більше 90% населення складали українці і біля 8% — росіяни. Однак внаслідок розвитку капіталістичних відносин до кінця XIX ст. україномовне населення Харківщини дорівнювалось 80,6%, а російськомовне — 17,6%. [1, с. XIV]. Отже, зберігалась перевага українського населення. Видатний історик, дослідник Слобожанщини Д. І. Багалій відмічає, що «теперішня Харківська губернія за своїм історико-етнографічним складом являється українською і являє з себе органічну частину території України, а її населення таку ж частину українського народу» [8, с. 23].

Слід зазначити, що проблема національного складу населення навіть на кінець XIX ст., майже не цікавила земську статистику. Більше того, поняття «національність», «нація», зокрема українська, взагалі не вживалися. В середині XIX ст. термін «національність» замінювався на «плем'я», українці називалися «малоросами», на перевагу їм «великоросами» називали росіян. Зокрема, в статистичних матеріалах 1864 р. відзначалось, що в губернії два домінуючих племені — великороси та малороси, за винятком «найменшої кількості, що зустрічалися, як незначне та випадкове виключення». [7, с. 124]. До речі, «до найменшої кількості» відносились євреї, німці, поляки, які на кінець XIX ст. відповідно становили в регіоні 0,51%, 0,35%, 0,23% [1, с. 102-105].

Що стосується національного складу міста Харкова, то його структура була дещо відмінною від загальногубернської. Перш за

все, слід зазначити, що в нечисельних переписах населення земськими статистичними комітетами, питання про національну приналежність взагалі не ставилось. З'ясовувалась національність за ознакою рідної мови, що звичайно не може об'єктивно відтворювати національний склад населення міста.

Важливий матеріал щодо населення Харкова міститься у проведеному у 1879 р. одноденному переписі. Тут вперше була зроблена спроба виявити належність харків'ян до різних національностей за ознакою рідної мови. Дані свідчать, що 60,2% населення (61 529 чол.) визнали рідною російську мову; 29,2% — українську (29 673 чол.); євреї складали 5,05% (5135 чол.); 2,01% німців (2059 чол.); 1,3% поляків (1375 чол.); 0,95% білорусів (971 чол.) та інші [9, с. 152-160]. Між тим, на наш погляд, ці дані не слід вважати за абсолютний показник кількісного складу росіян, українців, євреїв і т. д. в місті. Адже, враховуючи те, що при переписі йшлося не про національний склад населення міста, а про визнання рідної мови, ймовірно певна частина, наприклад, українців мала назвати своєю рідною мовою російську. Наприкінці 1880-х років в Харкові у відповідності з розподілом за рідними мовами росіяни становили 60,3%, українці — 29,2%, євреї — 5,2% населення Харкова. [10, с. 36]. Отже, кількість росіян в місті порівняно з 1879 р. зросла в 1,67 рази, українців в 1,7 рази, євреїв в 1,73 рази, тобто відбувався стійкий зріст населення різних мовних груп.

Враховуючи те, що статистика XIX ст. не звертала особливої уваги на національну структуру населення, значну цінність мають матеріали Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р., де було зібрано дані не тільки по чисельності, соціальній структурі, а й по національним особливостям населення. Щоправда, у програмі перепису не ставилось конкретне питання щодо національності, а як і раніше, з'ясовувалась рідна мова. Між тим, це єдине джерело другої половини XIX ст., що містить більш-менш об'єктивні дані щодо національної структури Харківської губернії за належністю до рідної мови.

У відповідності з матеріалами перепису 1897 р. в місті Харкові налічувалось 173 989 мешканців. Росіянами визнали себе 63,17% населення Харкова, українцями — 25,9%, євреями — 5,6%, німцями — 1,5%, поляками — 2,3% [1, с. 208]. Отже, просліджується чітка тенденція до збільшення російськомовного населення, або, принаймні тих, які намагалися визнати себе російськомовними. Збільшувалось і єврейське населення, тобто, як і рані-

ше, основний відсоток населення міста Харкова складали росіяни, українці та євреї.

Значний відсоток російськомовного населення в місті можна пояснити тим, що частина молодого покоління харків'ян, особливо та, що навчалась, визнала рідною мовою російську, що було більш престижно. Значна частина українців із більш заможних верств населення соромились мови своїх батьків, щоб не видати свого холопського походження. Можна припустити, що українцями визнали себе, в більшості, представники нижчих станів. Крім того, для Харкова, особливо в кінці XIX ст. була характерна активна міграція, особливо населення, що займалось торгівлею, а це в більшості були не українці. «Для багатьох Харків. — відмічає Д. І. Багалій, — був лише тимчасовою квартирою, в якій вони проживали декілька місяців, а то і днів» [4, с. 120].

Обрусіння населення Харкова було обумовлено як особливістю заселення краю, так і стрімким розвитком, особливо в другій половині XIX ст., економіки, торгівлі, збільшення освітніх та культурних закладів. Це приваблювало населення з інших українських та російських губерній. Так, під час перепису 1897 р. в Харкові було зареєстровано 23 тис. уродженців із Курської губернії, більше 6 тис. із Орловської, близько 5 тис. із Полтавської, більше 4 тис. із Київської, близько 2 тис. із Московської та Калузької тощо [1, с. XV].

Підвищення значення Харкова, як одного з центрів промисловості та культури Російської імперії було причиною збільшення і єврейського населення, що становило в місті на межі століть 5,6% [1, с. 102]. Слід зауважити, що Харківська губернія не входила до території, де євреям дозволялось вільно проживати. Таке право на початку XIX ст. отримували лише ті євреї, що мали відповідну освіту, та купці 1-ї та 2-ї гільдій [11, С. 201, 401]. Звідси і особливості розміщення євреїв: вони зосереджувались у двох великих містах губернії — Харкові та Сумах — навчальних, торговельних та виробничих центрах. Це, в свою чергу, вплинуло на спеціалізацію єврейського населення. Наприклад, в містах Харківської губернії 18,1% євреїв займались торгівлею; 24,1% виготовленням одягу. В губернії працювало 2,1% євреїв-лікарів, 1,2% — займались виховною та навчальною діяльністю. (Для порівняння: лише 0,1% українців і 0,9% росіяни мали відповідний фах [1, с. 192-207]).

Отже, до кінця XIX ст. збільшилась не тільки чисельність населення Харкова, а й пропорційно зростав його національний склад.

Велику роль у вивченні історії Слобожанщини та міста Харкова відіграв видатний історик Д.І. Багалій, що створив фундаментальні дослідження [4, 8], в яких розглядалися питання народонаселення регіону, зокрема, аналізувалися матеріали перепису 1897 р. Між тим, останнє дослідження даних перепису дає можливість уточнити деякі висновки Д. І. Багалія щодо національного складу міста Харкова. В монографії Д. І. Багалія і Д. П. Міллера «История города Харькова за 250 лет его существования» Д. І. Багалій зазначав, що «из 81 126 мужчин русских 57 755 заявили, что их родной язык — великорусский и только 23 430 — назвали себя малороссами. Из 74 492 русских женщин 52 659 считали великорусский язык своим родным, а малороссиянок оказалось всего 21 662. Не все население города малороссы, или точнее люди, считавшие себя малороссами по происхождению, если верить переписи, давали несколько больше 2,5%, а великороссы — 58%» [4, с. 132]. В монографії «Історія Слобідської України» Д. І. Багалій наводить такі ж дані: «А все-таки по перепису 1897 р. 25% харківського населення признали себе українцями, а 58% признали себе руськими або великоросіяними» [8, С. 217]. На нашу думку, це просто помилка математичних розрахунків, оскільки в таблиці XIII матеріалів перепису маємо, що російську мову визнали рідною, тобто, припустимо, вважають себе росіянами 57 255 чоловік і 52 659 жінок, або 109 914 душ обох станів [1, с. 102]. За нашими підрахунками маємо саме 63,17 а не 58%. Разом з тим, аналізуючи матеріали перепису, бачимо помилку на сторінці 146. У відповідності з таблицею про розподіл населення за рідною мовою, писемністю та віковими групами, загальна кількість російськомовного населення чоловічої статі в місті складає 57 755 чол., а не 57 255 чол. В кінці видання на сторінці 298-299 вміщені друкарські помилки, де зазначено, що слід довіряти даним — 57 255 чол. Отже, Д. І. Багалій користувався помилковими даними, які в подальшому не перераховувались. Слід зауважити, що при відсотковому значенні 58% чисельність росіян в місті, порівняно з 1879 р., зменшується, що не відповідає загальним тенденціям розвитку міста Харкова на межі XIX-XX ст., про що вже йшла мова.

Таким чином, достатньо складне питання національного складу міста Харкова, ще не знайшло ґрунтового аналізу та всебічного вивчення. Між тим, навіть поверховий огляд даних перепису за приналежністю до рідної мови свідчить, що в місті мешкали пред-

ставники багатьох мовних груп. Харків, як прикордонне місто з російськими губерніями був російськомовним, одночасно залишаючись українським містом — центром Слобідської України, де переважали українці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. Харьковская губерния. — СПб., 1904. — Т. 46.
2. Природа и население Слободской Украины (Харьковская губерния). — Х., 1918.
3. Гапоненко Л. С., Кабузан В. И. Материалы сельскохозяйственных переписей 1916-1917 гг. как источник определения численности населения России накануне Октябрьской революции // История СССР. — 1961. — № 6.
4. Багалеї Д. І., Міллер Д. П. Історія міста Харків за 250 років його існування. — Х., 1912.
5. Харьковский календарь на 1902 г. — Х., 1902.
6. Материалы для статистики России, собираемые по ведомству министерства государственных имуществ. — СПб., 1859. — Вып. 2.
7. Памятная книжка Харьковской губернии на 1864 г. — Х., 1864.
8. Багалеї Д. І. Історія Слобідської України. — Х., 1990.
9. Харьковский календарь на 1883 г. — Х., 1883.
10. Гусев А. Н. Харьков. Его прошлое и настоящее. — Х., 1902.
11. Мыш М. И. Руководство к русским законам о евреях. — СПб., 1892.

РЕЗЮМЕ

В статье дается анализ изменения численности и национального состава населения Харьковщины, прежде всего Харькова, на рубеже XIX-XX вв. Сделана попытка проследить условия и причины формирования демографической структуры региона. Особое внимание уделено аспектам, характеризующим особенность национальной структуры Харькова в конце XIX в., на основе материалов Первой всеобщей переписи Российской империи 1897 г.

SUMMARY

The analysis is given of the change of number and national composition of the population of Kharkiv, in the 19-th-20-th centuries. The attempt has been made to observe the conditions and the reasons of the formation of the demographic structure of the region. Special attention has been paid to the aspects, which determined the peculiarities of the national structure of Kharkiv in the end of the 19-th century in accordance with the materials of the First General Registration of the Population of the Russian Empire, 1897.

С. О. НАУМОВ

НЕЛЕГАЛЬНІ УКРАЇНСЬКІ ВИДАННЯ ПОЧАТКУ ХХ СТ. НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ (ЗА ЖАНДАРМСЬКИМ ДОКУМЕНТОМ 1903 Р.)

Проблема української нелегальної літератури, її видання та поширення на поч. ХХ ст. вивчена ще явно недостатньо й поверхово. Хоч її торкається практично кожен дослідник українського руху, спеціальних праць чи вагомих фрагментів більш загальних досліджень обмаль [див. 1; 2 (перелік видань); 3; 4]. Серед головних причин такого стану — відсутність у джерелах необхідних цифрових показників, недоступність більшості тогочасних видань та ін.

В основу даної статті покладено жандармські матеріали поч. ХХ ст., що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України, і передусім єдиний відомий нам документ загальною характеру з поставленої проблеми, дані якого, попри його очевидну неповноту й обмеженість, з огляду на загальну бідність джерельної бази вважаємо за доцільне проаналізувати спеціально. Оригінальна назва документа, складеного в Полтавському губернському жандармському управлінні. — «Список преступных изданий на украинском языке, обнаруженных в Полтавской губернии в 1903 г., о которых не было дознания за отсутствием обвиняемых» [5, ф. 320, оп. 1, спр. 205, арк. 122-126]. Отже, йдеться тільки про одну губернію і невелику частку літератури. Тому кількісні показники «Списку», як правило, незначні, і корисні не так в абсолютному, як у відносному вираженні — як порівняльний матеріал. «Список» являє собою перелік українських видань по повітах губернії із зазначенням їх кількості та місяця, коли вони

були виявлені. Тож він містить інформацію як про саму літературу, так і про її поширення.

Відразу впадає у вічі, що українськими виданнями були охоплені всі без винятку повіті губернії. Очевидно, такого результату національним організаціям уперше вдалося досягти саме в 1903 р. У попередньому році процес творення периферійних партійних осередків тільки-но розгортався, діяльність їх була обмеженою після розгрому селянських виступів на Полтавщині й Харківщині весною 1902 р., та й літератури було ще замало.

Але приклад Полтавщини щодо широти проникнення української нелегальної літератури для того часу нетиповий. В цьому плані з нею в загальноукраїнському масштабі могла зрівнятись хіба що Київська губернія, де енергійно діяли організації РУП та інших партій з непоганою видавничою базою і місцевими кадрами. Інші лівобережні губернії помітно відставали. Про це свідчать, зокрема, такі дані (вони далеко не повні, але використання їх у даному контексті, на думку автора, виправдане): поза «Списком» нам вдалося документально підтвердити поширення українських видань на Полтавщині — приблизно в 3/4 повітів (11 з 15), тоді як на Харківщині — в 1/3 (4 з 11), а на Чернігівщині — в 1/4 (4 з 15).

Ситуація з літературою в тій чи іншій губернії залежала від стану місцевих українських організацій. Так, на Полтавщині в 1903 р. діяли дві (з шести) «Вільні громади» РУП — у Полтаві й Лубнах, дрібніші організації й групи партії існували в більшості повітів: Золотоніському, Кобеляцькому, Лохвицькому, селах Лубенського, Переяславському, Пирятинському, Прилуцькому, можливо, Костянтиноградському й Миргородському [6, с. 20; 7, с. 301; 8, с. 66, 84; 9, с. 283-284; 5, ф. 320, оп. 1, спр. 50, арк. 145; спр. 205, арк. 49, 53; спр. 206, арк. 71; спр. 274, арк. 39 зв.]. Крім цього, в Лубнах був осередок УНП; тут же, а також у Полтаві й Ромнах працювали громади Всеукраїнської загальної організації [10, с. 110]. Такої щільності, здається, не було в жодній іншій губернії України (єдиний можливий виняток — Київщина).

З-серед інших лівобережних губерній кращою була ситуація на Харківщині. У Харкові діяли найстарша «Вільна громада» РУП і її активна помічниця — Українська студентська громада, а також загальноукраїнський осередок УНП. Важливу роль у поширенні літератури відігравала група РУП в Люботині, що складалась із залізничників [8, с. 93]. На Чернігівщині ж «Вільна громада» РУП була закладена тільки взимку 1902-1903 рр. [11,

с.341] і об'єктивно не могла розгорнути широкої діяльності. Створена влітку 1903 р. сільська парторганізація в Остерському повіті [12, с. 110] не мала самостійного значення, до того ж невдовзі зазнала арештів. Існувала ще чернігівська громада ВУЗО, але вона нелегальною літературою не займалась [див. 13].

Зі «Списку» можна зробити певні висновки і щодо розподілу літератури між повітами Полтавщини. Для більшої достовірності слід враховувати не лише загальні обсяги, а й номенклатуру та регулярність поширення видань (див. табл. 1).

3/4 всієї літератури припадає на 3 повіти — Лубенський, Полтавський і Переяславський, які мають показники в межах 150-250 примірників 10-19 найменувань протягом 7-11 місяців на рік. Це не випадково, адже Лубни й Полтава, як уже зазначалось, були справжніми центрами українського руху, а Переяславський повіт, межуючи з Києвом, безпосередньо перебував у сфері впливу багатой на кадри й літературу місцевої «Вільної громади» РУП — так само, як і лубенської «Вільної громади на Полтавщині». До них наближається Миргородський повіт — 43 примірники, але 12 найменувань протягом 8 місяців, що вказує на вищі, порівняно з основною масою повітів, обсяги й регулярність появи тут літератури. Ймовірно, у Миргороді була тоді невелика група РУП, але більше значення, мабуть, мало розташування повіту вздовж залізниці якраз між Полтавою й Лубнами, завдяки чому сюди легко доходили видання обох громад. До речі, це стосується й Переяславського повіту, розташованого далі на захід уздовж цієї ж залізниці, між Києвом і Лубнами. Ці чотири повіти можна охарактеризувати як групу з постійним надходженням літератури у значних обсягах. З повітів інших губерній сюди можна віднести Харківський, Валківський (передусім район Люботина й сусідніх залізничних станцій) і, можливо, Ніжинський, де базувалась «Вільна громада РУП на Чернігівщині».

Другу групу — з регулярним надходженням літератури — утворюють Гадяцький, Кобеляцький, Лохвицький, Пирятинський, Прилуцький і Хорольський повіти. Загальні обсяги літератури тут незначні, але різноманітність видань (від 4 до 7 найменувань) та періодичність їх надходження (4-5 місяців на рік) свідчать про регулярне розповсюдження. Як правило, це пов'язано з існуванням місцевих груп РУП — в чотирьох, можливо, п'яти випадках з шести. Приблизно в такому ж становищі був Остерський повіт Чернігівської губернії. Сільська організація РУП там була до-

Таблиця 1.

Поширення літератури в повітах Полтавщини¹

№ п/п	Повіти	Кількість примірник- ів	Кількість наймену-в- ань	Скільки місяців фіксува-л- ась
1.	Гадяцький	13	5	4
2.	Зіньківський	34	2	1
3.	Золотоніський	8	2	2
4.	Кобеляцький	11	4	4
5.	Костянтиноград- ський	4	3	2
6.	Кременчуцький	9	1	2
7.	Лохвицький	12	5	4
8.	Лубенський	253	19	11
9.	Миргородський	43	12	8
10.	Переяславський	181	15	7
11.	Пирятинський	6	5	5
12.	Полтавський	150	10	8
13.	Прилуцький	16	5	3
14.	Роменський	10	5	3
15.	Хорольський	24	7	4

сить слабкою, але ця обставина компенсувалась вигідним розташуванням повіту — поряд з Києвом і Ніжином.

Наступну групу — з епізодичним надходженням літератури — складають Зіньківський, Золотоніський, Костянтиноградський, Кременчуцький і Роменський повіти, де українські видання з'являлись

¹Складена автором за «Списком»

лише зрідка, час від часу. Правда, в Зінківському повіті зафіксована досить висока кількість примірників [34], але всі вони припадають на травень, і 30 з них — це відозва «День 1-го Мая», що вказує на випадкову, одноразову появу їх, а не на систему. До цієї групи доцільно включити також Вовчанський і Охтирський повіти Харківщини та Борзнянський і Чернігівський — Чернігівщини, де так само відмічені тільки поодинокі випадки поширення літератури. Цим класифікація для Полтавщини вичерпується, а в масштабі Лівобережжя залишається ще одна, кількісно найбільша група з 7 повітів Харківської та 11 — Чернігівської губерній, про наявність українських нелегальних видань у яких поки що немає даних.

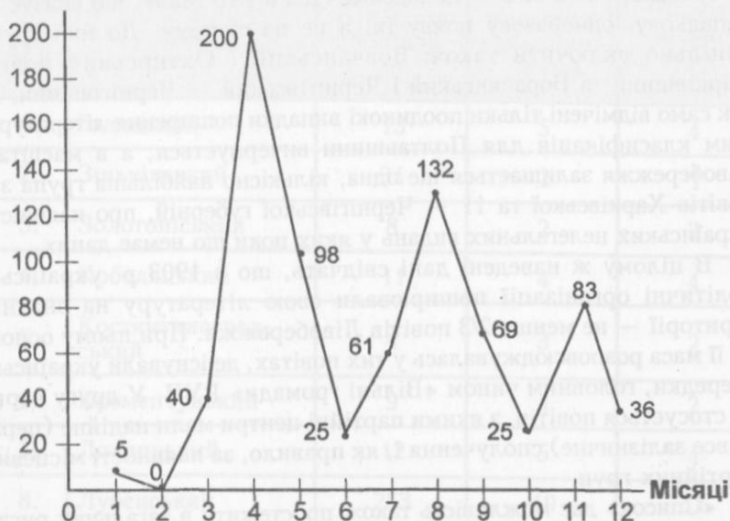
В цілому ж наведені дані свідчать, що в 1903 р. українські політичні організації поширювали свою літературу на значній території — не менше 2/3 повітів Лівобережжя. При цьому основна її маса розповсюджувалась у тих повітах, де існували українські осередки, головним чином «Вільні громади» РУП. У другу чергу це стосується повітів, з якими партійні центри мали надійне (перш за все залізничне) сполучення і, як правило, за наявності місцевих партійних груп.

«Список» дає можливість також простежити в загальних рисах динаміку поширення літератури протягом 1903 р. Цей процес має чітко окреслений нерівномірний, стрибкоподібний характер з великими перепадами і загальною низхідною тенденцією (див. графік). Початкові низькі показники, піки графіка та його затування відповідають тогочасним реаліям, що зайвий раз доводить виправданість аналітичної роботи зі «Списком». Січень-лютий з практично нульовими величинами є своєрідним продовженням небагатого на літературу 1902 р. Не виключено також, що жандармський облік був тоді ще не на належному рівні.

Перший пік припадає на квітень-травень і пов'язаний з бурливою першотравневою агітацією. Вона була особливо актуальною в 1903 р. для РУП, котра якраз переходила з невиразно соціалістичного на соціал-демократичний курс і активно займалась питаннями пролетарського руху й міжнародної солідарності. Закономірно, що з 298 примірників літератури за ці місяці 182 припадає на відозву РУП «День 1-го Мая». Друге піднесення датується липнем-вереснем з найвищою точкою у серпні. Воно було викликане намаганням РУП розгорнути масову страйкову боротьбу сільськогосподарських робітників під час збирання врожаю, коли примусити роботодавців піти на поступки було найлег-

*Помісячний графік поширення літератури
на Полтавщині в 1903 р.¹*

Кількість примірників

ше. Відповідне спрямування мала в ті місяці й література: тільки в Переяславському повіті було розповсюджено 64 примірники відозви «Шандрівський страйк» та 22 — «Страйкуйте!». Третій, листопадовий пік слід пов'язати з осіннім призовом до армії. Із 83 тогочасних видань 66 — це відозва «Некрути!». Помітне зменшення обсягів поширення літератури в останньому кварталі 1903 р. було викликане не внутрішньопартійними чинниками, а арештами активістів РУП у більшості повітів Полтавщини: до слідства було притягнуто понад 50 чоловік [докладніше див. 7].

Ще одна група даних «Списку», яка потребує розгляду, стосується загальної кількості літератури. Порівняння їх з іншими матеріалами переконує, що в цьому плані «Список» через специфіку його змісту не може вважатися репрезентативним джерелом. Його параметри — здебільшого в межах кількох одиниць чи десятків примірників на видання або повіт — жодною мірою не відображають дійсності. Документи свідчать: щоразу в тому чи іншому населеному пункті розкида-

¹Підраховано і складено автором за даними «Списку»

ли десятки або й сотні примірників. Багато прикладів такого роду вміщено в поліцейських звітах, хоч вони й неповні. Показовою є інформація з перших рук, члена Люботинської групи РУП М. Попова. На початку липня 1903 р. він отримав для розповсюдження в Огульцях Валківського повіту 20 брошур «Страйк і бойкот», 100 примірників «Селянина» і 300 прокламацій «Страйкуйте!». Такі ж пакети призначались для Люботина, Мерчика й Ков'яг. Факт розповсюдження в названих селах 4 і 6 липня значної кількості цих видань був підтверджений поліцією [5, ф. 336, оп. 1, спр. 381, арк. 109 зв.]. До рук поліції потрапляла невелика частка літератури, причому в більшості випадків знаходились підстави для початку слідства. Тож «Список» фіксував лише окремі, як правило, найдрібніші епізоди.

Враховуючи, що мова має йти, як мінімум, про сотні міст і сіл, де з'являлась українська література, причому в багатьох випадках неодноразово, неважко дійти висновку, що кількість розповсюдженого на Лівобережжі в 1903 р. вимірювалась не менше як десятками тисяч примірників. Це підтверджується матеріалами про нелегальні транспорти партійної літератури, що потрапляли до рук поліції разом з перевізниками (природно, в «Списку» вони не відображені). Так, під час жовтневих арештів 1903 р. у Полтаві у М. Гмирі було вилучено 2,5 тис. відозв і брошур РУП, а в І. Рудичева в Прилуках — майже 1,5 тис. Останній на допиті виключно заявив, що вже роздав 2 млн. примірників [7, с. 299]. Внаслідок арешту П. Андрієвського у Харкові в листопаді 1903 р. було виявлено 700 примірників періодичних видань «Селянин» і «Добра новина», 500 брошур «Сконав», по 48 брошур «Паризька Комунна», «Здобуття Бастилії», «Національна Рада», «Що зробила Національна Рада» [5, ф. 336, оп. 1, спр. 381, арк. 200 зв.].

Неповноту даних «Списку» засвідчує й наступне співставлення. За 1900-1903 рр. центральними органами РУП було випущено 25 найменувань брошур сумарним накладом 76 тис. примірників, у тому числі в 1903 р. — відповідно 17 і 55 тис. [підраховано за: 14, с. 12-14]. Навіть з огляду на можливі арешти транспортів на Полтавщину, де діяли дві «Вільні громади» з шести, мала б потрапити щонайменше четверта чи п'ята частина цих видань. А в «Списку» зазначено лише 62 друковані брошури шести найменувань. Взагалі з-за кордону протягом 1903 — першої половини 1904 рр. в Україну було ввезено 50 пуд. літератури РУП, що «зникли як капля в морі» [14, с. 12]. При цьому основна маса відозв видавалась на місцях.

Крім даних про розповсюдження українських видань, «Список» містить інформацію, що характеризує саму літературу. За обсягом і формою подачі матеріалу вона поділялась на брошури, листівки й періодичні видання¹, за способом відтворення — на друковану (типографську) і гектографовану, тобто розмножену ручним способом з допомогою примітивних копіювальних знарядь. Таблиця 2 засвідчує, що основну масу нелегальної літератури складали листівки, найбільш оперативні й нескладні для написання та розмноження. Значна частина їх випускалась місцевими організаціями й відразу потрапляла до населення. Періодика і, за невеликим винятком, брошури були виданнями центральних органів і друкувались за кордоном, що значно ускладнювало їх

Таблиця 2.

Розподіл літератури за типом і способом відтворення¹

Тип видань	Друковані		Гектографовані		Всього	
	назв	примірників	назв	примірників	назв	примірників
Брошури	6	62	2	6	8	68
Періодика	1	46	—	—	1	46
Листівки	6	368	18	292	24	660
Всього	13	476	20	298	33	774

¹Складена автором за «Списком».

шлях до читача. До того ж вони великою мірою (до половини видань РУП) були розраховані на партійну аудиторію, тож на вулиці потрапляли значно рідше.

Більшість видань (20 з 33) була гектографована, що свідчить, з одного боку, про активний, творчий і багато в чому самостійний характер діяльності місцевих парторганізацій (тільки вони вдавались до такого способу), а з іншого — про бідність їхньої видавничої

¹Частина тогочасної періодики поєднувала ознаки газети й журналу, у зв'язку з чим стосовно одного й того ж видання зустрічаються обидва ці поняття. ЦК РУП називав свої видання «Гасло» і «Селянин» газетами [14, с. 4, 9], а жандарми — журналами.

бази («техніки»). В 1903 р. вони в плані забезпечення літературою ще дуже залежали від партійного центру. На це вказує загальне переважання (за кількістю примірників) друкованої продукції. Втім, якщо говорити про конкретні цифри, то співвідношення 476:298 непропорційно велике і випадкове. Майже половина (232) друкованих примірників припадає на листівку «День 1-го Мая», що розповсюджувалась наскільки широко, настільки й неакуратно, внаслідок чого у великих кількостях потрапляла до рук поліції.

Партійна приналежність видань у «Списку» не зазначена. Але в більшості випадків (27 із 33) її вдалося встановити на основі інших джерел. З урахуванням цього є всі підстави стверджувати, що в 1903 р. (а по суті й усе передреволюційне п'ятиліття) постійно займалась поширенням нелегальної літератури на Лівобережжі тільки РУП. Їй належать 24 видання. Література інших лівих українських об'єднань — Української соціалістичної партії, «Української соціал-демократії», які організаційно в регіоні не були представлені, «Списком» не зафіксована, а в інших джерелах трапляються тільки поодинокі згадки про неї. Лівобережні громади поміркованої ВУЗО, наскільки нам відомо, взагалі не створювали нелегальної літератури [див. 13]. Правда, в «Списку» є відозва «До полтавської інтелігенції», адресат якої нетиповий для РУП, а для ВУЗО виглядав би природньо. Але тільки на цій підставі робити якісь висновки було б некоректно.

Відсутні в «Списку» й видання УНП, хоч вони напевне поширювались, але з'являлися зрідка і в обмежених обсягах; до того ж малочисельна партія не мала достатньо людей для розповсюдження. Втім, одна з листівок «Списку» під назвою «Ой високо сонце сходить, низенько заходить» витримана в дусі ідей УНП — з історичним екскурсом, ідеалізацією козаччини, закликами до національної згоди та «вигнати з батьківської хати чужих нахабних людей», готуватись до «слухного часу», який пов'язувався з 250-річчям «московської неволі» [5, ф. 320, оп. 1, спр. 124, арк. 174]. Неважко помітити, що її зміст аж ніяк не вписується в ідеологію РУП 1903 р., якій приписує листівку, причому без будь-якої аргументації, Л. Калита [3, с. 165]. Відозва видрукувана у «власній друкарні», що свідчить про солідну матеріальну базу. Але вона підписана «Товариством українських революціонерів» з Умані, яке в літературі не згадується. До того ж у «Списку» зазначено ще одну листівку товариства — «Страйк київських робітників». — котра нічим не нагадує видання УНП.

Одна з гектографованих брошур — «До селян» — належить невідомій «Р.У.О.» (можливо, «Революційна українська організація») і датована 1902 р. [5, ф. 320, оп. 1, спр. 138, арк. 181]. Не виключено, що за криптонімом криється група, що належала чи була близькою до РУП. Адресат, девіз «Борітеся — поборе-те!», прохання передавати книжечку «з рук до рук» типові для тогочасних видань РУП, а стан партії був тоді такий, що невелика організація цілком могла називатися «Р.У.О.».

Представлена в «Списку» література дає в цілому адекватне уявлення про зміст і пріоритети агітаційно-пропагандистської роботи українських організацій (в основному РУП), хоч перелік видань порівняно невеликий, а зміст 12 з них з'ясувати не вдалось. Найбільшу групу (8 назв) складають брошури й відозви, присвячені соціально-економічним проблемам («Чи є тепер панщина», «Страйк і бойкот», «Страйкуйте!» та ін.). Вони роз'яснювали суть і методи експлуатації трудящих, закликали до згуртування й протесту, вказували на найдієвіші засоби економічної боротьби тощо. 6 видань пов'язані з політичною боротьбою, критикою існуючого ладу («День 1-го Мая», «Про поліцію на селі»). Три популяризували ідеологію й тактику РУП («Хто роздає оці листи»). Лише два твори безпосередньо торкалися проблем українського національно-визвольного руху — брошура РУП «Козаччина» і листівка «Ой високо...». Національного питання, але в іншому плані, стосувалась і відозва «На південь від України...», яка затаврувала єврейські погроми 1903 р. у Кишиневі. Якщо врахувати, що «Селянин», маючи в цілому комплексний характер, все ж уміщував головним чином матеріали про аграрний рух, стає очевидною зосередженість РУП — найбільш активної і впливової на той час партії — на питаннях економічної та загальнополітичної боротьби при абсолютно недостатній увазі до національно-визвольної проблематики. Коректність такого висновку підтверджується нашим аналізом значно ширшого — понад 100 видань — агітаційного матеріалу РУП за 1900-1905 рр. [див. 15].

У 1903 р. українська нелегальна література вперше дійшла до міст і сіл більшості повітів Лівобережжя. З її допомогою національні організації — головним чином РУП — поширили свій вплив на периферію, сприяли розбурхання і (значно меншою мірою) національному освідомленню народних мас, тим самим готуючи їх до прийдешніх революційних подій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. Т.І. Революційна Українська партія (РУП).— К.: Книгоспілка, 1926.
2. Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії укр. соц.-демократії поч. ХХ ст.— Х.: Майдан, 1996.
3. Калита Л. В. Питання державного устрою в листівках українських політичних партій (1900-1904) // Українська державність: історія і сучасність: Матеріали наук. конф.— К., 1993.
4. Наумов С. Українська нелегальна література на Чернігівщині в 1905 р.: спроба кількісної характеристики // Література та культура Полісся.— Ніжин, 1997.— Вип. 8.
5. Центральний державний історичний архів України в м. Києві.
6. Добра новина.— 1903.— Ч. 6/7.
7. Дучинський А. Революційна Українська Партія (РУП) на Полтавщині за архівними матеріалами 1901-1905 рр. // За сто літ.— 1928.— Кн. 2.
8. Коллард Ю. Спогади юнацьких днів, 1897-1906. Українська студентська громада в Харкові і Революційна Українська партія (РУП).— Торонто: Срібна сурма, 1972.
9. Мицюк О. Уривки спогадів і роздумів // Самостійна думка.— Чернівці, 1935.— Кн. 4.
10. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907).— Львів: Діло, 1925.— Ч. 2.
11. Другий Микола. Минуле // Наш голос.— 1911.— Ч. 6/8.
12. Галаган М. З моїх споминів (80-ті роки до світової війни).— Львів: Червона Калина, 1930.— Ч. 1.
13. Грінченко М., Верзилів А. Чернігівська Українська Громада: Спогади // Чернігів і Північне Лівобережжя.— К.: Держвидав України, 1928.
14. Доклад Центрального Комітету Революційної Української Партії Міжнародному Соціалістичному Конгресові в Амстердамі.— Львів, 1904.
15. Наумов С. Питання української державності в діяльності Революційної Української партії (РУП) // Зб. Харк. іст.-філол. товариства.— 1994.— Т. 3.

РЕЗЮМЕ

В статті здійснено аналіз нелегальної української літератури, мавшої хождение на Левобережжє в началє XX века, по єє содержанию, форме и партийной принадлежности; определєны не-которые особенности єе распространєния в территориальном и хро-нологическом разрезе. В основу исследования положєны оригиналь-ные украинские издания и жандармские документи того времени.

SUMMARY

The article is devoted to the analyses of illegal Ukrainian literature that were spreaded in the Left-Bank Ukraine in the beginning of 20-th century. This literature is analyzed according to its form, contents and party membership. Author defined territorial and chronological peculiarities of this literature. The research is based on the original Ukrainian editions and police documents of that time.

В. С. МАЙСТРЕНКО

КОНФЛІКТНІ СИТУАЦІЇ В ХОДІ ПРОВЕДЕННЯ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ В ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (1906-1915 рр.)

Аграрна реформа, натхненником і ініціатором якої був П.А. Сто-липін, була значною подією в житті всього дореволюційного суспільства Європейської Росії, а особливо в житті селянства. З общини вийшли далеко не всі селяни, що в ній перебували. І тому звичайно, що та частина селян, яка забажала жити по-старому, в общині, неоднозначно поставилася до проведення століпінської аграрної реформи. Неодно-значним було ставлення до методів здійснення реформи навіть у тих селян, котрі, скориставшись реформою, вийшли на хутори і відруби. Часто урядові чини, котрі здійснювали виділ окремих домогосподарів на хутори і відруби, вдавалися до насильницьких методів, порушуючи права селян і не прислухаючись до потреб тих, що залишалися в общині. Тому таке неоднозначне ставлення було використано більшовицькою пропагандою з метою спрямування селянської бунтівної стихії проти царського режиму, а потім радянською історіографією для дискредитації заходів століпінської аграрної реформи.

Так, крупний дослідник реформи С. М. Дубровський конфліктні ситуації, що виникали в ході аграрної реформи, розглядав через призму ленінського вчення про дві соціальні війни на селі — селян проти поміщиків і сільської бідноти проти куркулів [1, с. 536]. Хоча як людина, що була безпосередньо знайома з документами про селянські виступи, С. М. Дубровський зазначав, що переважна більшість конфліктів була спровокована беззаконними діями землевпорядників [1, с. 557].

Інший дослідник проблеми С. М. Сідельников взагалі схилявся вбачати у цих міжселянських конфліктах боротьбу проти капіталізму, що на його думку «наближало і посилювало силу нової революції» [2, с. 284]. К.К. Шиян, який досліджував проведення реформи на Харківщині теж, дотримувався думки про те, що конфлікти між селянами-общинниками і селянами-відрубниками свідчили про «поглиблення на селі двох соціальних війн» [3, с. 64].

Проте більш доречним, на нашу думку, є дослідження проблеми без застосування класових підходів, оскільки це не дає можливості висвітлити всю складність міжселянських стосунків на ґрунті проведення столипінської аграрної реформи.

Основною причиною, що викликала розвиток конфліктів між селянами та урядовцями, ставало порушення права общинників при виділі окремих селян на хутори і відруби. Траплялося так, що останнім часто нарізали кращі землі, які раніше належали общині. Общинники в результаті цього залишалися з гіршими землями. В такий спосіб урядові особи хотіли заохотити або навіть і підігнати до утворення одноосібного господарства тих, що залишалися в общині. Але це нічого, крім загострення ситуації, не давало. А там, де землевпорядні комісії разом з земськими начальниками вдавалися до тиску на селян, розігрувалися цілі трагедії та багатолітні конфлікти.

Протести відбувалися в різних формах, але найпопулярнішою був виступ на сільському сході одного або цілої групи селян — общинників. При цьому проти проведення реформи часто виступали і заможні верстви села. Так, в серпні 1910 р. селянин К. Чувилка, котрий мешкав на хуторі Глушенковому Куп'янського повіту, почав виступати на сільському сході, а потім також і в інших місцях, говорячи, що закон 9 листопада 1906 р. придуманий і уряд таким чином обманює селян. Причиною таких дій було те, що общинники, інтереси котрих представляв К. Чувилка, вважали, що надільна земля їм належала як колишнім державним селянам і тому

виділяти на неї відрубників не можна. Сам Чувилка мав 8 дес. землі і двох коней, тобто був не бідняком. За ці вчинки адміністрація вислала його на два роки [4, оп. 287, спр. 2838, арк. 1-19].

Інший селянин П. Скляр, що жив в с. Лютівка Богодухівського повіту, на сільському сході почав заважати зборам ухвалити постанову про виділ відрубів. Як він сам пояснював, у тому урочищі, яке пропонувалося для виділенців, у нього було 10 дес. землі, яку він удобрював і докладав туди багато праці. Як писали поліцейські чини, потім Скляр розкався, але все одно був заарештований на 2 тижні [4, оп. 287, спр. 3279, арк. 1-21]. Ці випадки означали те, що землевпорядні комісії часто у своїй роботі не враховували інтересів селян. А з іншого боку те, що у протестах часто брали участь і заможні селяни, котрі не бажали одноосібного землевпорядкування.

Досить часто ці протести з боку общинників перетворювалися просто в хуліганські дії. Так, в травні 1910 р. на сільському сході в с. Балаклія Зміївського повіту селянин М. Божко агітував селян проти укріплення землі в приватну власність і вимагав, щоб тих селян, які будуть укріплюватися, викидати «під три чорти» [4, оп. 287, спр. 2018, арк. 1-41].

В іншому випадку селянин хутора Анисівка Вовчанського повіту Ченцов, п'яний з'явився на збори общини, де земський начальник керував укріпленням наділів. Ченцов почав вимагати, щоб земський начальник припинив це робити. Той наказав скрутити Ченцова, **АЛЕ В ЦЕЙ момент** з'явився син Ченцова і вдарив земського начальника. В результаті їх обох вислали з губернії на 2 роки [4, оп. 287, спр. 2018, арк. 1-41].

Цікаву форму протесту проти введення в дію указу 9 листопада 1906 р. обрали селяни хутора Нижньо-Солений Куп'янського повіту. Вони в серпні 1909 р. зібралися на сході і заявили, що не вірять закону 9 листопада 1906 р. до тих пір, доки його не прочитають у церкві [4, оп. 1, спр. 3075, арк. 1-8].

8 лютого 1910 р. община с. Великоц Старобільського повіту прийняла постанову про перехід до відрубів. Для здійснення цього були надіслані землеміри. Але потім противники переходу під виглядом виборів нового старости зібрали збори і там переконали інших членів общини не вдаватися до розверстання, бо, на їх думку, постанова про це була складена неправильно. Зачинщики були заарештовані на 14 діб [4, оп. 287, спр. 3075, арк. 1-8].

На сільських сходах селяни вдавалися до різних способів протесту, але основною їх причиною було те, що общинники боялися втратити кращі землі і розуміли, що вихід частини селян на хутори погіршить їх і без того складне земельне становище. Але уряд суворо карав всі прояви протесту.

Іншою формою протидії діяльності землевпорядних комісій були скарги до Сенату. Цей орган державного управління був останньою інстанцією у вирішенні всіх проблем, пов'язаних із землевпорядкуванням на місцях. В 1913 р. селянин Бішкінської сільської общини Лебединського повіту поскаржився до Сенату, щоб п'яти селянам їхньої общини не здійснювали виділ відрубів, а в разі неможливості цього, нехай би їм земля відводилася змішано — з чорнозему та пісків, а не тільки з одного чорнозему. Але Сенат скаргу залишив без наслідків [5, оп. 120, спр. 99, арк. 13]. В цьому випадку, причиною протесту стало порушення правил справедливого наділення землею.

В іншому випадку надто бюрократичні і неуважні дії землевпорядної комісії примушили скаржитися до Сенату навіть селянина, котрий взяв участь у реформі. В серпні 1912 р. селянин слободи Голубовки Старобільського повіту Харківської губернії І. Воробйов подав заяву міністру внутрішніх справ з приводу того, що йому постановою Старобільського повітового з'їзду було закріплено менше смуг землі, ніж її було в його фактичному володінні. Харківське губернське присутствіє і повітовий з'їзд справу І. Воробйова залишили без наслідків. З цього приводу товариш міністра внутрішніх справ написав рапорт до Сенату. В ньому він вказав, що знайшов в діях повітового з'їзду і Харківського губернського присутствія грубі помилки (сторони при розгляді справи не були навіть викликані, а рішення прийняли). І таким чином постанови повітового з'їзду і губернського присутствія підлягали скасуванню, що і було зроблено указом Сенату [5, оп. 120, спр. 66, арк. 1-3].

Крім цих форм протесту противники реформи вдавалися до усної агітації проти реформи серед односельців. Так, в селищі Ново-Нікольському Куп'янського повіту селянин Катруха почав розповсюджувати чутки про нечинність указу 9 листопада 1906 р. і погрози на адресу тих селян, які вийшли з общини. Результатом цього стало те, що багато селян стали побоюватися виходити з общини. Цього селянина засудили до адміністративного арешту [4, оп. 287, спр. 2808, арк. 1-18]. А в слободі Коломак, наприк-

лад, в 1913 р. після того, як селянська община постановила на сході про виділення на відруби, група селян стала агітувати односельців до написання заяви на відмову від цього. В ході слідства було встановлено, що більшість заяв, які вже були подані, написані рукою агітаторів [4, оп. 287, спр. 4231, арк. 1-11].

Іншою формою агітації проти участі в реформі, особливо на ранньому її етапі, була агітація за відмову від виборів уповноважених від селян до землевпорядних комісій. В селищі Великі Бабки Вовчанського повіту в серпні 1906 р. селянин І. Максимов на сході закликав не обирати члена повітової землевпорядної комісії, бо це, мовляв, рішення міністрів, а їх селяни не повинні визнавати, нехай Дума все вирішує [4, оп. 287, спр. 1545, арк. 1-12]. В тому ж Вовчанському повіті в 1906 р. на одному із сільських сходів відставний унтер-офіцер Голуб агітував проти виборів уповноважених до землевпорядної комісії, говорячи, що маніфести пишуться губернаторами, а не царем, і що без рішення Державної Думи вибори проводитися не будуть [4, оп. 287, спр. 3553, арк. 1-9]. Хоча такого роду агітація не була безпосередньо спрямована проти чинності столипінського аграрного законодавства, бо відбувалися ці протести ще до появи основних документів реформи, але ці факти свідчили, що селяни всі свої надії на вирішення земельного питання покладали на Думу, сподіваючись, що вона дасть їм додаткову кількість землі.

Невдоволені проведенням реформи прихильники общини вдавалися до різних способів, щоб перешкодити виходу односельців з общини. Наприклад, у Куп'янському повіті у селищі Ново-Нікольське, в 1910 р. при проведенні земельних робіт для відрубників селянин Підкуйко був обраний оцінщиком землі від общини. І було помічено, що в ході цього він намагався дати гіршу землю відрубникам, оцінюючи її вище справжньої вартості. При цьому, як зазначалося в справі, він злісно говорив: «Ось вам, покуштуйте і дізнаєтесь як відрубуватися.» За це Підкуйка було заарештовано на 14 діб [4, оп. 287, спр. 3205, арк. 1-8].

Інколи справи доходили і до підпалів будівель відрубників. В 1911 р. в с. Вільшани Лебединського повіту противники виділів з общини підпалили клуню з хлібом уповноваженого від відрубників Гаврила Яременка. А коли він почав гасити пожежу, зловмисники заважали йому, приказуючи: «Це тобі за відруби!». Ця подія злякала багатьох бажаючих виділитися на відруби [4, оп. 287, спр. 3553, арк. 1-9].

Слід зазначити, що з початком першої світової війни стосунки між відрубниками і общинниками вкрай загострилися. Так, у 1913 р. в селі

Нова Астраханка виникли непорозуміння між общинниками і відрубниками після того, як на сході було прочитано газетну статтю, де зазначалося, що в зв'язку з війною чинність аграрної реформи тимчасово припиняється. Розтлумачивши статтю по-своєму, новоастраханські общинники стали погрожувати відрубникам, що підуть збирати врожай на ті ділянки землі, які раніше їм належали, хоча зараз вони у власності відрубників. Ініціаторів цієї акції — Абрамова, Данька та ін. було заарештовано [4, оп. 287, спр. 5212, арк. 1-27].

З початку війни на Харківщині почали виникати так звані «жіночі» бунти проти здійснення землевпорядних заходів. Так, у жовтні 1914 р. селянки хутора Токарівки Куп'янського повіту М. Герасименко і О. Гіренко були заарештовані за те, що вони ображали землемірів, говорячи, що не треба виділятися, бо після війни, мовляв, всі землі розділять порівну [4, оп. 287, спр. 4900, арк. 1-31]. У вересні 1914 р. в одному із сіл Куп'янського повіту група селянок — дружин призваних на фронт, протестувала проти виділу земель відрубникам через те, що їм сказали інші селяни, що доки ваші чоловіки прийдуть з армії, кращу землю дадуть відрубникам. Цих жінок заарештували [4, оп. 287, спр. 4796, арк. 1-85].

В Харківській губернії був відомий ще один вид протидії виділенню на хутори і відруби — це опір діям чинів землевпорядної комісії. В 1909 р. в Куп'янському повіті в Сеньківській волості при виконанні робіт по розділу на ділянки маєтку Селянського банку для продажу хуторянам, на помічника землеміра і робітників напали власники сусіднього маєтку — брати Коцькі. Мотивували вони цей напад тим, що банк забрав частину їхньої землі [4, оп. 287, спр. 2859, арк. 15]. В цьому випадку зіткнулися інтереси заможних верств населення. Інший випадок трапився в Коломацькій общині Валківського повіту в грудні 1912 р. Там група селян-общинників вчинила опір старшому землеміру. Вони не давали межових стовпів. Як потім з'ясувалося, общинники були проти тому, що в результаті виділу відрубників вони б опинилися у їхньому оточенні [4, оп. 287, спр. 3720, арк. 1-10]. Більш трагічна історія сталася в травні 1914 р. в слободі Мілова Зміївського повіту. Там натовп селян-общинників напав на помічників землеміра, порубав їхні прилади і спалив їх. Крім того були засипані землею межові ями. За такі дії винуватців було заарештовано [4, оп. 287, спр. 4416, арк. 18].

Траплялися випадки протесту проти здійснення землевпорядних заходів і збоку тих селян, які спочатку взяли активну участь

в реформі. Основною причиною цього були непорозуміння відрубників з землепорядними чинами, котрі здійснювали їм виділ землі. Так, у вересні 1910 р. селянин с. Ворожба Лебединського повіту С. Дегтяр, перейшовши до відрубу, раптом став агітувати селян до руйнування відрубної системи і до переходу до общинних порядків. Як потім з'ясувалося, цей селянин одержав відруб не там, де хотів й до того ж був позбавлений права користування общинним пасовиськом, а він був торговцем худобою. Це й привело до того, що Дегтяр почав вимагати повернення до старих порядків. За що його було заарештовано на 14 діб [4, оп. 287, спр. 3169, арк. 1-23]. Подібний випадок стався в Штурмовській селянській общині Старобільського повіту в 1914 р. Там група селян (90 чол.), які в 1910 р. за постановою сходу перейшли до відрубів, подали заяву імператору про дозвіл їм знову повернутися до общини. З цього приводу харківський губернатор М. К. Катеринич написав царю пояснювальну записку і з неї можна довідатися про причини дій штурмовських селян. Вісім чоловіків із цієї групи хотіли повернутися в общину, бо їм ніде було випасати худобу, так як вони звикли це робити при общинному випасі. Але, М. К. Катеринич зазначав, що общинне пасовисько було для селян недостатнім, тому вони орендували пасовисько у сусідньої поміщиці. Друга група — 45 чол. мотивувала свою відмову від відрубів тим, що при розверстанні вони одержали меншу кількість землі, ніж їм повинні були нарізати. Але губернатор вказував, що земля відрубникам нарізалася згідно бажанню більшості общини і кожен отримав ту кількість, якою володів насправді. Третя група — 4 чол., була невдоволена тим, що їм дісталася земля гіршої якості. В четвертій групі селян відрубників (22 чол.) були невдоволені тим, що їм за жеребком дісталися відруби розміщені далеко за селом. І нарешті останні 11 чол. вказали, що проти відрубів нічого не мають, а приєдналися до заяви лише із-за солідарності з односельцями. Губернатор це прохання оцінив як безпідставне [6, оп. 1, спр. 529, арк. 123-124].

В Харківській губернії стався ще один трагічний випадок, який набув розголосу навіть у центральній пресі і справа ця затягулася на багато років. А сталося це в с. Уди Харківського повіту. В 1913 р. в Удянському сільському товаристві було проведено обов'язковий виділ 217 домохазяїв із 708. Але незабаром уповноважені від селян-общинників Попов і Красников підняли клопотання про припинення приведення в дію постанови Харківської губернської землепорядної комісії від 16 червня 1913 р. про виділ землі частині

селян-общинників. Причина цього була в тому, що у виділ була включена земля, куплена тими селянами, що лишилися в общині і яку вони добровільно віддавали під загальний випас. Ця земля була куплена селянами за купчими кріпостями і за неї вони вносили податки. Звичайно ж така земля не повинна була включатися у загальне розверстання без згоди її власників. Крім цього селяни-общинники, сподіваючись на успіх і будучи впевнені у своїй правоті, просили дозволу сіяти озими на цих ділянках до остаточного вирішення справи. Але губернська землевпорядна комісія залишила цю справу без змін і дозволу на сівбу не дала, навіть незважаючи на прохання головного управляючого землевпорядкуванням Риттіха [6, оп. 1, спр. 405, арк. 22]. При цьому сторону, що скаржилася, не було заслухано. Без розгляду цю справу залишив і Сенат, а як відомо на його рішення скарги не допускалися. Але селяни-общинники не заспокоїлися і з березня 1914 р. почалися заворушення серед общинників. Селяни вийшли в поле і почали захоплювати землі відрубників. В Уди терміново виїхав управляючий губернією Кошуро-Масальський із сотнею козаків. Було заарештовано 5 селян, котрі взяли участь у заворушеннях, а Кошуро-Масальський 2 дні виступав перед селянами, пояснюючи марність їхніх протестів. Після від'їзду козаків в Удах було залишено 35 стражників, землемірів і земського начальника для поновлення зруйнованих меж. Ці події здобули широкого розголосу у російській центральній пресі. Матеріали та повідомлення були опубліковані в «Русских ведомостях», газеті «Утро», «Русское слово» та «Речь» [5, оп. 120, спр. 29, арк. 22-36].

В наступні роки селяни-общинники із Уд продовжували скаржитися. Причому в березні 1915 р. начальник штабу Верховного Головнокомандування направив міністру внутрішніх справ прохання дружин і матерів солдат, призваних із с. Уди Харківської губернії, котрі скаржилися на неправильні дії земського начальника [6, оп. 1, спр. 529, арк. 39]. Але всі ці скарги лишалися безрезультатними. Навесні 1917 р. селяни-общинники знову зруйнували межі і тепер удянські селяни-відрубники послали телеграму міністру землеробства тимчасового уряду Шингарьову. Він в свою чергу відповів, що земельне питання буде вирішуватися Установчими зборами, а до цього треба користуватися землею на старих засадах [6, оп. 1, спр. 405, арк. 11]. А в той час селяни-общинники, незважаючи на прохання місцевого Громадського комітету, не дали можливості відрубникам зняти врожай з їхніх

земель і примусили їх перейти до общинного землекористування. 7 квітня газета «Биржевые ведомости» повідомляла, що в Удах відрубникам не дали зібрати врожай навіть тоді, коли відрубники погодилися повернутися в общину. Для вирішення цього питання виїхали представники Громадського комітету і Ради робітничих депутатів [6, оп. 1, спр. 405, арк. 118].

Таким чином, опір землевпорядній політиці селяни чинили тоді, коли дії землевпорядних комісій прямо зачіпали їх інтереси. Теоретично селяни-общинники не були проти реформи, але на практиці відбувалося так, що при виділі відрубників зменшувалася загальна кількість общинної землі, часто кращі землі переходили відрубникам, траплялися випадки закріплення земельних смуг, які належали общинникам. І тоді виникали конфлікти. При цьому ускладнень додавали бездушні, бюрократичні дії тих людей, які практично здійснювали реформу. Як свідчать факти, до протестів вдавалися різні групи селян — і багаті, і бідні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. — М.: Изд-во АН СССР, 1963.
2. Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма. — М.: Наука, 1980.
3. Шиян К.К., Островський С.Я. Минуле і сучасне села. — Х.: Харк. кн. вид-во, 1963.
4. ДАХО. Ф. 3. Канцелярія харківського губернатора.
5. РДІА. Ф. 1291. Міністерство внутрішніх справ.
6. РДІА. Ф. 408. Міністерство землеробства.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются конкретные ситуации, которые возникли в ходе проведения столыпинской аграрной реформы в пределах Харьковской губернии между крестьянами и местной администрацией. Сделана попытка исследовать социальный состав участников выступлений против землеустроительных мероприятий правительства и показать, что конфликтные ситуации возникали не через нежелание крестьян участвовать в реформе, а через невнимательность к их интересам со стороны органов, осуществлявших реформу.

SUMMARY

The conflict situations which arised during the carrying out of stolypin's agrarian reform in Kharkiv region is reseached in the article. It is an attempt of investigation the social structure of opponents of agrarian reform. Author supposes that the reason for the conflicts was an inattentivity of administration to interests of peasantry.

Д. Ю. МИХАЙЛИЧЕНКО

ЗАКОНОДАВЧЕ ОФОРМЛЕННЯ ПОЛІТИКИ «ВОЄННОГО КОМУНІЗМУ» В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ (1919 Р.)

Тема політики «воєнного комунізму» була однією з найдискусійніших в радянській історіографії і багато в чому залишається такою і на сьогодні. Неоднозначність та складна історія виникнення самого цього терміну відначально провокували відмінність його розуміння. В цілому незмінним є лише визначення його як загального напрямку економічної політики радянської влади протягом громадянської війни.

Переважно, зміст дискусій стосується питання визначеності системи заходів воєнно-комуністичної політики. В концепціях, що є переважаючими в радянській історіографії, політика воєнного комунізму розглядається як слабо пов'язаний комплекс заходів військово-мобілізаційного походження. Перегляд деяких визначених ідеологічними потребами та політичною кон'юнктурою схем в останні роки призвів до змін в розумінні змісту та спрямованості політики «воєнного комунізму». В сучасній українській історіографії, зокрема в працях С. В. Кульчицького [1], стверджуються концепції, що розглядають політику «воєнного комунізму» як системно пов'язаний комплекс заходів, що підпорядковувався впровадженню певної ідеологічної моделі соціальних та економічних перетворень і динаміка якого визначалась реакцією суспільства та економіки країни. Метою цього курсу було «створення на руїнах ринкової економіки централізованого планового господарства» [1, с. 14].

Аграрне питання в його широкому розумінні займає в цьому процесі провідне місце. Продовольче питання, аграрна політика, відносини радянської влади з селянством були головними чинника-